

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΠΜΣ Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (ΜΔΕ)

με θέμα: «Αλέκος Παναγούλης: η συγκρότηση ενός ήρωα
[1968-1981]»

του φοιτητή Γαρρή Δημήτρι

(αριθμός μητρώου: 1561 2017 01008)

Επόπτης : Καραμανωλάκης Βαγγέλης

Ακαδημαϊκό έτος: 2018-2019

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	4
-------------	---

Εισαγωγή

Η «προϊστορία» του θέματος	6
Θέμα, ερωτήματα και θεωρητικο-μεθοδολογικά προβλήματα της συγχρονίας	7
Στιγμές από το «τέλος της ιστορίας» - Η οικουμενικότητα του ήρωα	11

1^ο Κεφάλαιο: Από τον «προβοκάτορα» στον αγωνιστή της δημοκρατίας [1968-1973]

Εισαγωγικά - μεθοδολογικά – ερωτήματα	16
Η γενεσιουργός στιγμή της ηρωοποίησης [Νοέμβριος 1968] – «Να σώσουμε τον Παναγούλη»	18
Τα δίπολα στο εκκρεμές της ηρωοποίησης	22
Μοτίβα της ενδοδικτατορικής ηρωοποίησης	29

2^ο Κεφάλαιο: Ο ήρωας (απ)ελεύθερος και ζωντανός. Μεταξύ ηρωοποίησης και αυτοηρωοποίησης [1973-1976]

Εισαγωγικά - μεθοδολογικά – ερωτήματα	34
Από την αποφυλάκιση στην επιστροφή στην Αθήνα [Αύγουστος 1973-Αύγουστος 1974]	39
Από τον βουλευτή-τιμωρό στο «παλικάρι που το φάγανε» [13 Αυγούστου 1974 - Πρωτομαγιά 1976]	51
Πρώτη υποπερίοδος: Αύγουστος - Δεκέμβριος 1974	53
Δεύτερη υποπερίοδος: Ιανουάριος 1975 - Απρίλιος 1976	61
Μια ημιτελής αποκάλυψη. Η εκδημία του ήρωα, σφράγισμα του ηρωισμού	69

3^ο Κεφάλαιο: Η μεταθανάτια ηρωοποίηση [1976-1981]

Εισαγωγικά - μεθοδολογικά – ερωτήματα	73
Μάιος – Ιούνιος 1976: «Έγκλημα ή τροχαίο» και η πρώιμη μεταθανάτια συμβολοποίηση	74
Ο πολιτικός λόγος περί του θανάτου	75
Στιγμή πρώτη : Σαββατοκύριακο 1-2 Μαΐου 1976 - Οι πρώτες αντιδράσεις	75
Στιγμή δεύτερη : Δευτέρα 3 Μαΐου 1976 - Το «πολιτικό μνημόσυνο» στη Βουλή	77
Στιγμή τρίτη : 6 - 7 Μαΐου 1976 - Η συζήτηση για τα αρχεία της ΕΣΑ	79
Τροπικότητες της πρώιμης μεταθανάτιας συμβολοποίησης	81
Οι τέσσερις εφημερίδες και ο θάνατος του Παναγούλη	87
Ηρωοποίηση και μνημειοποίηση στις επετείους της πενταετίας 1976-1981	95
Μια ανύπαρκτη επέτειος – Η μεταπολιτευτική σιωπή για την απόπειρα	97
Οι επέτειοι του θανάτου του Παναγούλη (1977-1981)	101
Επέτειοι του θανάτου: Οι τρεις σταθερές	102
Μεταξύ συνέχειας και τομής: Πόλεμοι μνήμης και ανανοσηματοδότηση Πρωτομαγιάς	111
Οι τομές: Το 1977 τραγούδι, το 1980 μνημείο	115
Ο ήρωας στη βιβλιογραφία (1976-1981)	121
Πώς η αγάπη γίνεται ιστορία;	132
Αντί συμπερασμάτων	143
Πηγές και βιβλιογραφία	147

Ευχαριστίες

Η διπλωματική αυτή, αν τώρα ολοκληρώνεται, το οφείλει στη βοήθεια και τη στήριξη πολλών ανθρώπων. Κατ' αρχάς, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω τον επόπτη μου, Βαγγέλη Καραμανωλάκη για τη διαρκή του στήριξη, την ενθαρρυντική του εμπιστοσύνη και την εμπνευστική καθοδήγηση. Είναι πολλές οι οφειλές, μα αν ανάμεσά τους έπρεπε να ξεδιαλέξω μία, είναι πως «χωρίς αυτόν δε θα 'βγαίνα στο δρόμο». Επιπλέον, καθώς το εγχείρημα της συγγραφής μιας τέτοιου είδους εργασίας συνιστά μια συνολικότερη διανοητική αναμέτρηση, στην οποία απαιτείται επιστράτευση γνώσεων και ιδεών, μαζεμένων στο μάκρος μιας διαδρομής, θέλω να σταθώ σε δύο σημεία που υπήρξαν για μένα καθοριστικά. Τα κοινά μεταπτυχιακά σεμινάρια του Βαγγέλη Καραμανωλάκη και της Δήμητρας Λαμπροπούλου -τόσο το προ τριετίας «Ιστορία, Μνήμη, Δικαιοσύνη», όσο και το περσινό με την «Ιστορία στα μονοπάτια της σκέψης του 21^{ου} αιώνα»- στάθηκαν τόποι γόνιμης ανταλλαγής ιδεών και εμπειρίες ριζικά διαμορφωτικές για αυτό που λένε formation. Δεύτερον, χρωστώ ξεχωριστές και ειλικρινείς ευχαριστίες σε δυο καθηγήτριάς μου· στη Δήμητρα Λαμπροπούλου, που όποτε ζήτησα, με συμβούλεψε με αυτή τη μοναδική «άκαμπτη γλυκύτητα» που γράφει ο Νίτσε και στη Βάσω Σειρηνίδου, η οποία στα σεμινάρια της μ' έμαθε πολλά και κριτικά και το πιο πολύτιμο που κρατώ, πως «η ύψιστη διανοητική αρετή είναι η αφαίρεση». Η Δέσποινα Παπαδημητρίου και το μεταπτυχιακό της σεμινάριο για την «εθνικοφροσύνη» και τον «αντιλοκληρωτισμό» στο Πάντειο πλούτισαν σημαντικά την οπτική μου με γόνιμους θεωρητικούς προβληματισμούς.

Μεγάλο μέρος της έρευνας για την εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε στα ΑΣΚΙ. Θέλω θερμά να ευχαριστήσω όλο το προσωπικό για την εγκαρδιότητα με την οποία με βοήθησαν σε κάθε τι. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στην Πολίνα Ιορδανίδου και την Άντα Κάπολα, που φτιάξαν μπράτσα φέρνοντάς μου επί μήνες τις ντάνες με τα τεύχη της *Ελεύθερης Πατρίδας* και των άλλων περιοδικών του αντιδικτατορικού Τύπου. Ακόμα, χρωστώ μίαν ορισμένη ευγνωμοσύνη στην Αγγελική Χριστοδούλου, η οποία αμέριστα μου πρόσφερε τις γνώσεις της και την καθοδήγησή της στα δαιδαλώδη μονοπάτια των αρχείων.

Ακόμη, μπορεί η διαδικασία της έρευνας και της συγγραφής να είναι εξ αντικειμένου μοναχική, αλλά χωρίς καθόλου συντροφικότητα καταντάει πληκτική και τελικά άγονη. Έτσι, αισθάνομαι τυχερός που σε αυτή τη διαδρομή υπήρξαν πολυάριθμοι οι συζητήσεις περί ηρώων και Παναγούλη με το φίλο και συνάδελφο Πασχάλη Φιλιππάκη. Επιπλέον, γόνιμες μπορεί να αποδειχθούν κάποτε και οι παραινέσεις να μην είμαι πια τόσο «επικολυρικός» του επίσης φίλου και συνάδελφου Αλέξανδρου Μακρή, που μάλλον θα έφριττε διαβάζοντας αυτές τις παραγράφους. Ακόμα, ξεχωριστή θέση στο ευχαριστήριο

αυτό σημείωμα έχει και η «τριάδα του Ε.Ι.Ε.», στα γραφεία της βιβλιοθήκης του οποίου γράφτηκε η διπλωματική. Εκεί, η μακρόβια φίλη μου, Ελευθερία Θεοδώρου, η διαλεχτή συνάδελφος Δάφνη Κιούση και ο φίλος και συντοπίτης, Αριστείδης Κρεατσούλας, οι οποίοι επίσης διάβαζαν ή έγραφαν στη βιβλιοθήκη, παρείχαν νόημα κι ενθάρρυνση στα διαλείμματά του γραψίματος. Ευχαριστώ, επίσης, πολύ τον φίλο και συνάδελφο, Τάσο Φίντζο, που αφενός, με βοήθησε -κάπως έκκεντρα αλλά κρίσιμα- υποδεικνύοντάς μου αγγλόφωνη βιβλιογραφία περί ηρωισμού, και που αφετέρου, με πήρε στο χωριό του εκδρομή, την ώρα που ο θερινός σεισμός απειλούσε να κλονίσει ανήκεστα την όποια αναγκαία ψυχραιμία και αυτοσυγκέντρωση της τελικής ευθείας. Οφείλω ακόμα ευχαριστίες στην Ελένη Κούκη και στους Σπύρο Κακουριώτη και Νίκο Κατσαφάδο, που μοιράστηκαν μαζί μου είτε βιβλιογραφία είτε μου επισήμαναν παρουσίες του Παναγούλη σε μέρη - βιβλία και άρθρα- που μόνος μου μάλλον δεν θα εντόπιζα.

Ακόμα, μεγάλο και συναισθηματικό ευχαριστώ στους γονείς μου. Στη μητέρα μου, Βίνα Βασιλάκη, που αφενός, πάσχισε να με μάθει πως όλα στη ζωή για να πετύχουν, θέλουν πρόγραμμα και γω σταθερά μάχομαι να της αποδείξω τ' αντίθετο και στον πατέρα μου, Γιώργο Γαρρή, που μου πέρασε αυτό που λένε «αγάπη για την ιστορία». Πιο συγκεκριμένα, για το εννιάμηνο της διπλωματικής, ευχαριστώ τη μητέρα μου, που έγινε κάθε πρωί το εκ Χίου τηλεφωνικό ξυπνητήρι μου και τον πατέρα μου, που ήταν σταθερά ο πρώτος αναγνώστης κομματιών της διπλωματικής. Τα σχόλιά του μερικές φορές ήταν εκνευριστικά, άλλες εύστοχα και τις περισσότερες εκνευριστικά εύστοχα. Ένα ευχαριστώ πρέπει και στον αδερφό μου, Παναγιώτη Γαρρή, που στην αρένα της συγκατοίκησης, έδειξε μίαν ορισμένη κατανόηση στις αυξημένες απαιτήσεις ησυχίας.

Τέλος, ευχαριστώ όλους τους ανθρώπους που άκουσαν -συνήθως αδιαμαρτύρητα- τόσα για τον Παναγούλη και με τους οποίους κοινωνούσα τον ενθουσιασμό μου κάθε φορά που κάτι νέο ανακάλυπτα, κάθε φορά που μια καινούρια ιδέα έσκαζε απ' το κουκούλι της. Όλους εκείνους που με συνδέσαν με τον Παναγούλη και κάθε τι σχετικό που βρίσκαν μου το στέλναν. Σίγουρα η εργασία θα 'ναι γεμάτη ατέλειες και -κατά το κοινώς λεγόμενο αλλά και επί της ουσίας- όλες αυτές μόνο εμένα βαραίνουν. Ωστόσο, χωρίς όλους αυτούς τους ανθρώπους δε θα 'χε τις ομορφάδες της η διαδρομή κι ελπίζω κι η εργασία. Σε μια πορεία που μπορεί να ήταν σύντομη, ένα εννιάμηνο σωστό βέβαια -όσο κρατά και εγκυμοσύνη ανθρώπου-, αλλά είχε τα άγχη της, το να σε βοηθάνε έτσι χωρίς λόγο κοντινοί αλλά και λιγότερο στενοί σου, σε κάνει να ανακτάς την πίστη σου στην καλοσύνη των ανθρώπων· και αυτό είναι σπουδαίο, γιατί ήρωες δεν υπάρχουν!

Εισαγωγή

Η «προϊστορία» του θέματος

Μία από τις αγαπημένες συνήθειες της παιδικής μου ηλικίας υπήρξαν οι βόλτες με τη γιαγιά στο δημοτικό κήπο της γενέτειράς μου, της Χίου. Θυμάμαι πως μου άρεσε, περνώντας ανάμεσα από τα αγάλματα και τις προτομές σπουδαίων ανδρών του τόπου, προτομές διάσπαρτες και πολυπληθείς εντός του κήπου, να ρωτάω: «ποιος αυτός;» και «ποιος ο άλλος;». Με τα χρόνια, έχοντας πια αποστηθίσει τα ονόματα και τα κατορθώματά τους, τράβαγα τη γιαγιά από το χέρι να πάμε να χαιρετήσουμε πρώτα τον Όμηρο με τις περίεργα σμιλεμένες οπές στη θέση των ματιών, ύστερα να περάσουμε από τον επιβλητικό ορειχάλκινο Κανάρη του Μιχάλη Τόμπρου. Έπειτα, γραμμή για τους ποιητές· πρώτα μια στάση για ένα νοητό χαιρετισμό στο Ροΐδη, κατόπιν ένα γρήγορο νεύμα στον σκυθρωπό Σουρή και τέλος, στην αγαπημένη -ασκητική μα συνάμα συγκαταβατική- μορφή του Αγγουλέ. Έτσι λοιπόν, η πρώτη εξοικείωση με τον κόσμο των σπουδαίων και των ηρώων πραγματοποιήθηκε σε ηλικία μικρή, σε τόπο γνώριμο και με τρόπο, εν είδει παιχνιδιού. Κανείς, όμως, εξ αυτών δεν είχε κατορθώσει να γίνει ο ήρωάς μου· λίγο που με τρόμαζαν με την αποστασιοποιημένη ακινησία του αγάλματος, λίγο που τους ένιωθα παλαιόθεν γνωστούς και άρα δίχως μυστήριο από πάντα, δεν τα 'χαν καταφέρει.

Ήταν όμως, λίγα χρόνια αργότερα, κάπου στα μέσα του δημοτικού, πιθανά κάποια Πρωτομαγιά, όταν θα έβρισκα τον δικό μου αγαπημένο ήρωα των παιδικών χρόνων. Ήταν η πρώτη μου επαφή με τον Αλέκο Παναγούλη, σε μια απλή -σαν παραμύθι- διήγηση του πατέρα μου. Αμέσως με γοήτευσε εκείνη η μορφή του αυστηρού κυρίου με το παχύ μουστάκι, εκείνου που είχε αποπειραθεί να σκοτώσει τον κακό δικτάτορα, εκείνου που είχε υποστεί τα πιο απάνθρωπα βασανιστήρια, δίχως ποτέ του να λυγίσει.

Κατά τον Γάλλο ιστορικό Πατρίκ Μπουσερόν, «η νεότητα πάντα μας δεσμεύει»¹. Έτσι, δεκαπέντε χρόνια μετά την πρώτη εκείνη επαφή με τον Παναγούλη, το καλοκαίρι του 2017, έχοντας αποφασίσει να δώσω εξετάσεις για το μεταπτυχιακό της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας του ΕΚΠΑ, έπρεπε να βρω πρωτότυπο θέμα για την ερευνητική πρόταση, την πρόταση που θα ήταν το προσχέδιο της διπλωματικής. Μία από τις ιδέες που πρόχειρα είχα γραμμένες στο χαρτί, όταν πήγα να συναντήσω το δάσκαλό μου και τώρα πια και επόπτη μου, Βαγγέλη Καραμανωλάκη, ήταν: «Αλέκος Παναγούλης – Πώς

¹ Patrick Boucheron, *Τι μπορεί να κάνει η ιστορία. Εναρκτήριο μάθημα στο College de France*, μτφρ.: Γιάννης Μπαλαμπανίδης, Αθήνα : Πόλις, 2017, σ. 60

φτιάχεται ένας ήρωας;». Συζητώντας για το εάν και πώς θα μπορούσε η ιδέα αυτή να γίνει πρώτα ερευνητική και μετά διπλωματική, πρέπει να είχαμε πει ενδιαφέροντα πράγματα για την ιστορική πραγμάτευση του ηρωικού φαινομένου και μάλλον η επίνευση του δασκάλου ήταν ενθαρρυντική, αφού τελικά αυτό έγινε το θέμα μου. Ήταν όμως, περισσότερο από τα σοβαρά ιστοριογραφικά ερωτήματα και τις αναγκαίες βιβλιογραφικές διαθεσιμότητες, μια ανεκδοτολογική βιωματική λεπτομέρεια που ο κύριος Καραμανωλάκης μου είχε πει, η οποία είχε εξάψει περισσότερο το ενδιαφέρον μου. Στα 1976, μετά το θάνατο του Παναγούλη, τελειόφοιτος μαθητής δημοτικού τότε, συγκροτώντας τον -απτό όσο και φαντασιακό- μικρόκοσμο αγαπημένων μορφών, είχε -σε ένα τετράδιο, σε λεύκωμα- τοποθετήσει μια φωτογραφία του Παναγούλη πλάι σε μία της Φάρα Φόσσετ από τους «Αγγέλους του Τσάρλι». Αυτή η πράξη συμβολικής χειροτεχνίας μου φαινόταν εξαιρετική, από την άποψη πως, τριάντα χρόνια μετά, θα μπορούσα -ως μαθητής δημοτικού- να έχω πράξει κι εγώ κάτι αντίστοιχο. Ίσως θα άλλαζε η παρτενέρ, και στη θέση της Φόσσετ να βρισκόταν η Μαριόν Κοντιγιάρ, αλλά αυτό δεν έχει σημασία. Ανακάλυπτα πως η έλξη που το σύμβολο «Παναγούλης» ασκούσε, στο επίπεδο της μικροκλίμακας, σε διαδικασίες «από τα κάτω» και «στα κάτω», σε διαδικασίες άδηλης, οι οποίες λαμβάνουν χώρα εκεί που συνήθως ο φακός του ιστορικού αδυνατεί να εισδύσει, ήταν ισχυρή και με διάρκεια: πως, πέρα από ήρωας αγαλμάτων, οδών και πλατειών, ήταν και ήρωας της μικροκλίμακας.

Θέμα, ερωτήματα και θεωρητικο-μεθοδολογικά προβλήματα της συγχρονίας

Το θέμα της παρούσας εργασίας, όπως πιθανόν ήδη κατέστη σαφές, αφορά την ηρωοποίηση του Αλέκου Παναγούλη. Τα κυριότερα ερωτήματά μου θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν στα ακόλουθα τρία. Αντιμετωπίζοντας τον Παναγούλη ως τον υποδειγματικό επώνυμο ατομικό ήρωα του αντιδικτατορικού αγώνα, επιχειρώ να ανιχνεύσω ποιες υπήρξαν οι συνθήκες και ποιοι οι μηχανισμοί εντός των οποίων και μέσω των οποίων ηρωοποιήθηκε. Η εργασία παρακολουθεί τις διαδικασίες ηρωοποίησης του Παναγούλη κατά τη διάρκεια της ζωής του όσο και κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατό του. Αποπειρώμαι να φωτίσω τις συγκροτητικές πρακτικές του συμβόλου «Παναγούλης», τις σημασιολογικές φορτίσεις της ηρωικότητας που του αποδόθηκε, καθώς και το ποιες ήσαν εκείνες οι κοινότητες μνήμης που «ενορχήστρωσαν» την ηρωοποίησή του. Τέλος, καταβάλλεται προσπάθεια να δειχθεί πως τα τέσσερα μείζονα διακυβεύματα με τα οποία συνδέθηκε ο Παναγούλης [δυναμικός αντιδικτατορικός αγώνας, άκαμπτα μαχητικό ποιητικό έργο, κάθαρση-αποχουντοποίηση μεταπολιτευτικά και έρευνα για την

Κύπρο] αποτέλεσαν τα κεντρικά νήματα, η διαπλοκή των οποίων διαδραμάτισε διαμορφωτικό ρόλο στην ηρωοποίησή του.

Η δομή του κυρίως σώματος της εργασίας είναι τριμερής και καθορίζεται εν πολλοίς από την περιοδολόγηση, στην οποία οδήγησε το υλικό. Στο πρώτο κεφάλαιο ερευνώνται οι ηρωοποιητικές διεργασίες που έλαβαν χώρα από τον Αύγουστο του 1968 και τη διάπραξη της απόπειρας κατά του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου έως την αποφυλάκιση του Παναγούλη, πέντε χρόνια μετά, τον Αύγουστο του 1973. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι δυναμικές της ηρωοποίησης κατά την τριετία 1973-1976, κατά τη μοναδική δηλαδή περίοδο μετά τη διάπραξη της ηρωικής πράξης -βλέπε απόπειρα-, που ο Παναγούλης ήταν ταυτόχρονα ζωντανός και ελεύθερος. Τέλος, στο τρίτο και εκτενέστερο κεφάλαιο, η εστίαση τοποθετείται στα μοτίβα και τις πρακτικές των διαδικασιών συγκρότησης της ηρωικής μνήμης του Παναγούλη κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατό του, από το 1976 έως το 1981. Η επιλογή των επιμέρους χρονικών ορίων αιτιολογείται αναλυτικότερα στην αρχή κάθε κεφαλαίου.

Στη συγκεκριμένη εργασία μελετάται μία κεντρική έννοια -η ηρωοποίηση και το ηρωικό- και οι εφαρμογές αυτής σε μία μελέτη περίπτωσης -το σύμβολο «Παναγούλης»- κατά τη διάρκεια της μακράς ελληνικής δεκαετίας του 1970, από το 1967 έως το 1981. Στη συνέχεια της εισαγωγής, επιχειρείται -εν συντομία- μια αποσαφήνιση του τρόπου με τον οποίο νοείται και προσεγγίζεται η ηρωοποίηση στο κυρίως σώμα της εργασίας. Επειδή, όμως, όπως έγραφε στα 1948 ο Λυσιέν Φεβρ: «Η ιστορία δεν υπάρχει [παρά] μόνο οι ιστορικοί»² και επειδή οι ιστορικοί είναι πάντοτε προϊόντα της εποχής τους και ανήμποροι να ξεφύγουν από τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες εντός των οποίων ζουν, ερευνούν και γράφουν, έχει σημασία να σταθούμε σε τρία συν ένα περιστατικά, εντοπισμένα όλα τους στη διάρκεια του τελευταίου έτους, συναρτώμενα -με το δικό του τρόπο το καθένα- με το ηρωικό και την ηρωοποίηση.

Στις 27 Μαρτίου 2019, ο Παντελής Μπουκάλας σε άρθρο του στην *Καθημερινή* έγραφε:

«Κάθε τόπος έχει τις ανάγκες του. Τις πραγματικές και τις φαντασιακές ή ψευδαισθησιακές. Τις μόνιμες και τις περιστασιακές. Ο δικός μας τόπος έχει αποκτήσει το συνήθειο να βάζει δίπλα στις πραγματικές του ανάγκες -αν όχι πάνω τους- τις πλασματικές, με κυριότερες δύο: την ανάγκη για θαύματα και την ανάγκη για ήρωες. (...) Η ανάγκη για ήρωες, οι οποίοι

² Lucien Febvre, "Avant-propos", Charles Moraze, *Trois Essais sur histoire et culture*, Παρίσι : Cahiers des Annales, 1948, σ. vii

μάλιστα να συναιρούν στο πρόσωπό τους Λεωνίδες, Αλέξανδρους, Παλαιολόγους και Κολοκοτρώνηδες, μας έχει οδηγήσει στην κατάχρηση του όρου, δηλαδή στο κατώφλι της ακύρωσής του.»³.

Τέτοιες μέρες πριν ένα χρόνο, μετά τη δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου στην οδό Γλάδστωνος, στο κέντρο της Αθήνας, σε εκπομπή του τηλεοπτικού σταθμού του Γιώργου Καρατζαφέρη, «ΑΡΤ», έβγαινε στον αέρα ένα ειδικό γκάλοπ -μνημείο μισανθρωπίας-, το οποίο καλούσε τους τηλεθεατές να ψηφίσουν για να αποφανθούν αν είναι «υπέρ της ηρωοποίησης του επίδοξου ληστή, ομοφυλόφιλου και οροθετικού;»⁴. Ένα μήνα αργότερα, στα τέλη Οκτωβρίου του 2018, μεγάλη μερίδα του Τύπου -κυρίως δεξιού και ακροδεξιού- προέβαινε σε μία fast-track κατασκευή «εθνικού ήρωα», με ηρωοποιούμενο τον Κωνσταντίνο Κασιόφα· έναν Έλληνα ομογενή που είχε, ανήμερα των εορτασμών της 28^{ης} Οκτωβρίου στο χωριό Βουλιαράτες της νότιας Αλβανίας, ανοίξει πυρ και εν συνεχεία πέσει νεκρός μετά από ανταλλαγή πυρών με άνδρες της αλβανικής αστυνομίας. Όπως σημείωνε, λίγες μέρες αργότερα σε άρθρο του στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, ο Αντώνης Λιάκος: «Η «εθνική αλήθεια» (...) κατασκευάζει ήρωες και μάρτυρες.»⁵. Τέλος, σε ένα περιστατικό, που συνδέεται κάπως αμεσότερα με το θέμα της παρούσας εργασίας, στα μέσα του καλοκαιριού του 2019 ήρθαν στο προσκήνιο του δημόσιου διαλόγου, εξ αφορμής δηλώσεων της υφυπουργού εργασίας Δόμνας Μιχαηλίδου, επίμαχα χωρία από μια συζήτηση «για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» μεταξύ του Απόστολου Δοξιάδη και του Σταύρου Τσακουράκη. Σε αυτήν, ο Απ. Δοξιάδης ενώ αναγνώριζε ηρωισμό στην αντίσταση κατά της δικτατορίας, έκανε λόγο για έναν ηρωισμό που με την πάροδο των χρόνων είχε κακοφορμίσει σε «ψυχική νόσο». Κατά τα ακριβή λεχθέντα: «Κάποιοι τη μετέτρεψαν σε φανατισμό, κάποια άλλοι σε μελαγχολία, κάποιοι σε βαριά ψυχική νόσο»⁶ ο λόγος για την «απώλεια του αισθήματος βαθύτατου νοήματος» που παρείχε η συμμετοχή στην αντιδικτατορική πάλη. Όλα τα παραπάνω αναφέρονται εδώ σε μια προσπάθεια να αναδειχθεί πόσο χασοτικό, ρευστό, συχνά πολλαχώς αποδιδόμενο και κατά τούτο σχεδόν κενό περιεχομένου και ανεργάτιστο στο παρόν, είναι το ηρωικό φορτίο, ή αλλιώς η έννοια

³ Παντελής Μπουκάλας, «Υπερπαραγωγή «ηρώων»», <https://www.kathimerini.gr/1016441/opinion/epikairothta/politikh/yperparagwgh-hrwwn>, (τελευταία πρόσβαση: 6 Οκτωβρίου 2019)

⁴ «Το γκάλοπ του Καρατζαφέρη: «Είστε υπέρ της ηρωοποίησης του επίδοξου ληστή, ομοφυλόφιλου και οροθετικού;»», <https://tvxs.gr/news/ellada/gkalop-toy-karatzaferi-eiste-yper-tis-iropoioseos-toy-epidoksoy-listi-omofylofiloy-kai-o>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Οκτωβρίου 2019)

⁵ Αντώνης Λιάκος, «Κατασκευές ηρώων και πολιτική της μνήμης», https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/170794_kataskeves-iroon-kai-politiki-tis-mnimis, (τελευταία πρόσβαση: 7 Οκτωβρίου 2019)

⁶ Σταύρος Τσακουράκης, Απόστολος Δοξιάδης, «Από πού κι ως πού όλοι οι αγώνες είναι δίκαιοι;», Αθήνα : Μεταίχμιο, 2018, σ. 13-15

του ηρωισμού. Όλη αυτή η αχαλίνωτη χρήση του σε αναρίθμητες περιπτώσεις, πότε φορτισμένου θετικά πότε αρνητικά, καθιστά εξαιρετικά δύσκολο το εγχείρημα να ασχοληθεί κανείς πειθαρχημένα με τις έννοιες του ηρωικού και της ηρωοποίησης.

Στη συνέχεια, εκτίθενται οι τρεις κεντρικές θεωρητικο-μεθοδολογικές παραδοχές, βάσει των οποίων πραγματεύθηκα στην παρούσα εργασία τις έννοιες ηρωικού και ηρωοποίησης. Πρώτον, το ποιος θεωρείται ήρωας δεν είναι φιλοσοφική αναζήτηση. Δεν είναι φιλοσοφικό -και άρα ούτε άχρονο και ανιστορικό- το ζήτημα, γιατί ο ήρωας δεν είναι ουσιοκρατικό μέγεθος ούτε αποτελεί μια οντολογική σταθερά. Άνθρωποι και κοινωνίες ηρωοποιούν, άνθρωποι και κοινωνίες αποηρωοποιούν. Συνεπώς, πρόκειται για μέγεθος ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά προσδιορισμένο. Ακόμη, η ηρωοποίηση συνιστά ζήτημα συχνά αντιλεγόμενο, καθώς άπτεται ταυτοτικών διακυβευμάτων των κοινοτήτων, οι οποίες ηρωοποιούν.

Δεύτερον, προκειμένου να αναχθεί κάποιος στη σφαίρα του ηρωικού συντρέχουν τουλάχιστον δύο προϋποθέσεις. Η πρώτη συνίσταται σε μια δέσμη «αντικειμενικών» παραγόντων, η οποία δεν είναι πότε η ίδια, ποτέ ομοιογενής αλλά πάντα εύπλαστη και διαπραγματεύσιμη. Αυτό το «αντικειμενικό» κομμάτι είναι το να έχει πράξει κανείς κάτι το ηρωικό⁷ και εδώ ανακύπτει ένα ακόμη ζήτημα προς διερεύνηση, τι θεωρείται σε κάθε εποχή ηρωικό. Η δεύτερη προϋπόθεση, η αναγκαία για τη μετουσίωση της ηρωικής πράξης σε ηρωοποίηση έγκειται στην ιδέα της «πολιτισμικής κατασκευής»⁷ μέσω αναπαραστάσεων. Και στην προκειμένη περίπτωση, η πολιτισμική κατασκευή είναι διττή: αφενός συγκροτείται ο ιδεότυπος του ήρωα -δηλαδή το ηρωικό- και αφετέρου οι ίδιοι οι ήρωες ως πρόσωπα. Ωστόσο, τούτο δε σημαίνει ότι κατά τρόπο αναγκαίο όλοι όσοι ανταποκρίνονται στον ιδεότυπο του ηρωικού, ηρωοποιούνται κιόλας. Τουναντίον, η ηρωοποίηση είναι μια εμπρόθετη διαδικασία συμπεριλήψεων και αποκλεισμών, όπου καίριο ρόλο εντός αυτής διαδραματίζουν σχέσεις εξουσίας μεταξύ πολιτικών και κοινωνικών ομάδων. Επομένως, έχει βαρύνουσα σημασία ποιος είναι κάθε φορά ο εξουσιαστικός φορέας συγκρότησης της έννοιας του ηρωικού. Κρίσιμο, επίσης, είναι να αποσαφηνιστεί πως διακριτή της κατασκευαστικής διαδικασίας είναι η «από τα κάτω» πρόσληψη του ηρωισμού: η νοηματοδότηση, δηλαδή, του ηρωικού και συνακόλουθα η εκλογή και ο αποκλεισμός ηρώων – ηρώιδων για και από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες.

⁷ Σχετικά με την ιδέα της «πολιτισμικής κατασκευής», βλέπε ενδεικτικά: Peter Burke, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, μτφρ.: Σπύρος Σηφιακάκης, Αθήνα : Μεταίχμιο, 2009, σ. 151-187

Τρίτον, κομβικό ρόλο στην κατασκευαστική διαδικασία των ηρώων διαδραματίζει η γλώσσα. Η ιδέα πως κάθε αφηγηματοποίηση του ηρωισμού συνιστά μία «αφηγηματική επινόηση», στο βαθμό που αποτελεί μια αναπαράσταση απολύτως επηρεασμένη από το ιστορικό, γλωσσικό και πολιτισμικό περιβάλλον εντός του οποίου αρθρώνεται⁸, αποτελεί μια *sine qua non* παραδοχή. Πυκνότερα διατυπωμένο, στην ηρωοποίηση «η αφηγηματική αλήθεια δεν αντιστοιχεί στην αλήθεια των γεγονότων»⁹, αλλά αυτό μικρή σημασία έχει, καθώς όπως έγραφε και ο Μισέλ Φουκώ: «Στην πραγματικότητα, η εξουσία παράγει· παράγει κάτι πραγματικό· παράγει τομείς αντικειμένων και καθεστώτα αλήθειας.»¹⁰.

Στιγμές από το «τέλος της ιστορίας» - Η οικουμενικότητα του ήρωα

Στην κεντρική ιδέα της παρούσας εργασίας υποστηρίζεται πως μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, κατά το ρουν των δεκαετιών της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, ο Παναγιώτης κατέστη σταδιακά ένας κοινώς αποδεκτός ήρωας, το οικουμενικό και ενωτικό σύμβολο μιας περασμένης αυταρχικής όσο και ηρωικής εποχής. Δύο παραδείγματα, ανάμεσα σε πληθώρα άλλων παρεμφερών, αρκούν προς επίρρωση του ανωτέρω ισχυρισμού.

Στις 21 Απριλίου 2010, ανήμερα της τεσσαρακοστής τρίτης επετείου του πραξικοπήματος των συνταγματαρχών αλλά και δύο μέρες πριν το διάγγελμα του τότε πρωθυπουργού, Γιώργου Παπανδρέου από το ακριτικό Καστελλόριζο για την είσοδο της χώρας στο μηχανισμό στήριξης, στο Δημαρχείο της Αθήνας λάμβανε χώρα μια εκδήλωση με αφορμή την επανέκδοση (τέταρτη έκδοση) των ποιημάτων του Αλέκου Παναγιώτη. Σ' εκείνη την εκδήλωση, είχαν καθίσει γύρω από το ίδιο τραπέζι ως ομιλητές και ομιλήτριες δύο μέλλοντες πρωθυπουργοί, ο Αντώνης Σαμαράς, αρχηγός τότε της Νέας Δημοκρατίας και ο Αλέξης Τσίπρας, πρόεδρος του ΣΥ.ΡΙΖ.Α μαζί με τη Λιάνα Κανέλλη, βουλευτή του Κ.Κ.Ε. και τον Γιάννη Δημαρά, τότε βουλευτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Πέραν των τεσσάρων ανωτέρω κεντρικών ομιλητών, χαιρετισμό απηύθυναν ο τότε Δήμαρχος Αθηναίων, Νικήτας Κακλαμάνης, ο βουλευτής της Ν.Δ. και πρώην πρόεδρος της Βουλής, Δημήτρης Σιούφας, ο εκδότης Αλέξανδρος Παπαζήσης και ο τότε πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας (Ε.ΔΗ.Ν), Σταύρος Καράμπελας. Σε αυτό το άκρως πολυσυλλεκτικό πάνελ ομιλητών, προερχόμενων από κάθε σχεδόν σημείο του πολιτικού φάσματος, αν μελετήσει

⁸ Boris Cyrulnik, *Η γέννηση του ήρωα*, μτφρ.: Άννα Πλεύρη, Γιοβάννα Βεσσαλά, Αθήνα : Κέλευθος, 2018, σ. 172-182

⁹ Στο ίδιο, σ. 149

¹⁰ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ.: Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα : Πλέθρον, 2011, σ. 221

κανείς τα όσα ειπώθηκαν από τον καθένα και την καθεμιά, θα διαπιστώσει πως, παρά τις διαφορετικές αποχρώσεις και τονικότητες στους λόγους τους, υπήρχε ένα σημείο κοινής αφετηρίας: ο Αλέκος Παναγούλης αποτελεί τον κεντρικό ήρωα της αντιδικτατορικής αντίστασης. Μπορεί, επί παραδείγματι, ο Αντώνης Σαμαράς να ερμήνευε τα ποιήματα του Παναγούλη ως «παρακαταθήκες γεμάτες ελευθερία και Ελλάδα», ενώ ο Αλέξης Τσίπρας να επέλεγε να κάνει μνεία στην μεταπολιτευτική δράση του Παναγούλη σημειώνοντας εμφατικά πως «στη μεταπολίτευση αγωνίστηκε για την ολοκλήρωση της μετάβασης στη Δημοκρατία. Και γι' αυτό ζητούσε πλήρη κάθαρση και ηθική καταδίκη των πολιτικών, που συνεργάστηκαν με την δικτατορία.». Κοινός, ωστόσο, τόπος όλων ταυτοποιούνταν στην παραδοχή πως ο Παναγούλης ήταν «ήρωας και πατριώτης», όπως τον χαρακτήρισε η Λιάνα Κανέλλη σε μια αποστροφή του λόγου της. Ακόμα και οι ανθεκτικές επιβιώσεις των κομματικών γραμμών του 1976 αναφορικά με τις συνθήκες θανάτου του Παναγούλη, βάσει των οποίων ο Αντ. Σαμαράς δεν παρέλειπε να τονίσει ότι «έφυγε από τη ζωή στο τραγικό ατύχημα της Πρωτομαγιάς του 1976» ενώ, απεναντίας, η Λ. Κανέλλη έμοιαζε κατηγορηματική όταν δήλωνε: «δολοφονήθηκε είναι η πολιτική στάση στο γεγονός του θανάτου του»· ακόμη και αυτές οι αποκλίσεις, όμως, φαίνεται πως καθόλου δεν αρκούσαν για να επισκιάσουν το ίδιο το γεγονός της συνύπαρξης υψηλόβαθμων πολιτικών διαφορετικών παρατάξεων στον ίδιο χώρο, την ίδια στιγμή για απόδοση τιμής και μνήμης στον ενωτικό ήρωα. Επίσης, κρίνοντας από το σύνολο των τοποθετήσεων, έμοιαζε πως όλοι οι πολιτικοί που αποδέχθηκαν την πρόσκληση και παρέστησαν στην εκδήλωση εμφορούνταν από την άποψη που διατυπωνόταν στο δελτίο τύπου-προσκλητήριο της παρουσίασης, μια άποψη κατά την οποία «ο Αλέκος Παναγούλης είναι η ηρωική μορφή που έλειψε από όλη την εποχή της μεταπολίτευσης».¹¹

¹¹ Ρεπορτάζ και δηλώσεις από τη συγκεκριμένη εκδήλωση, βλέπε στα: «Επανεκδοση των ποιημάτων του Αλέκου Παναγούλη, 34 χρόνια μετά το θάνατό του», <https://tvxs.gr/news/%CF%84%CE%B1%CE%BE%CE%AF%CE%B4%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CF%87%CF%81%CF%8C%CE%BD%CE%BF/%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AD%CE%BA%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B7%CE%BC%CE%AC%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%BB%CE%AD%CE%BA%CE%BF%CF%85-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B7-34-%CF%87%CF%81%CF%8C%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%AC%CE%BD%CE%B1%CF%84%CF%8C-%CF%84%CE%BF%CF%85>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Οκτωβρίου 2019) και «Εκδήλωση τιμής στον Αλέξανδρο Παναγούλη με αφορμή την επανεκδοση των ποιημάτων του», <https://www.in.gr/2010/04/21/greece/ekdilwsi-timis-ston-aleksandro-panagoyli-me-aformi-tin-epanekdosi-poiimatwn-toy/>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Οκτωβρίου 2019)

Στο βαθμό που τα ανωτέρω αναφερθέντα εντοπίζονται σε -όσο και αποτυπώνουν- μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή -αρχές του 2010, δύο μέρες πριν την είσοδο της χώρας στην περιπέτεια των μνημονίων και ένα ακόμη τέλος της πολυθρύλητης και ατέλειωτης μεταπολίτευσης-, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως ο Παναγούλης κατέληξε, μέσα από μακρές διαδικασίες δεκαετιών, να γίνει ο κοινώς αποδεκτός και ενοποιητικός ήρωας. Ωστόσο, το φαινόμενο του να συγκινεί ο νεκρός Παναγούλης, ή αλλιώς το αενάως (ανα)συγκροτούμενο σύμβολο «Παναγούλης» να διεκδικείται από πολιτικά υποκείμενα -ατομικά ή συλλογικά- τοποθετημένα σε διαμετρικά αντίθετες θέσεις του πολιτικού φάσματος δεν υπήρξε καινοτομία ή μοναδικότητα του 21^{ου} αιώνα.

Ένα ζεύγος δύο φαινομενικά ασύνδετων περιστατικών με τη μεταξύ τους χρονική απόσταση να αγγίζει τα είκοσι επτά (27) χρόνια αποτελεί μια ορισμένη ένδειξη επ' αυτού. Στις 14 Δεκεμβρίου 1976, η νεοσύστατη τότε οργάνωση «17 Νοέμβρη» πραγματοποιούσε τη δεύτερη εκτέλεσή της· θύμα της, ο απότακτος αξιωματικός της Ασφάλειας και καταγγεληθείς ως βασανιστής της χούντας, Ευάγγελος Μάλλιος. Στην προκήρυξη που βρέθηκε στον τόπο της δολοφονίας του, στο Παλιό Φάληρο, αφού αρχικά η «17N» κατήγγειλε το γεγονός της ατιμωρησίας των χουντικών βασανιστών, εν συνεχεία τόνιζε πως το «επίσημο Κράτος», την ώρα που αθώωνε ή επέβαλλε ισχνές ποινές στους βασανιστές, ταυτόχρονα επεφύλασσε απηνέστερη αντιμετώπιση στους αγωνιστές του λαού. Ως το αρχέτυπο λαϊκού αγωνιστή θεωρούνταν ο Αλέκος Παναγούλης. Το ένα τρίτο του κειμένου της προκήρυξης ήταν αφιερωμένο στον Παναγούλη και στην -κατά τη «17N»- δολοφονία του. Ο Παναγούλης κρινόταν ως «ηρωικός αγωνιστής», ο οποίος εξαιρόταν για το γεγονός πως «έχωνε τη μύτη του σε μέρη απλησίαστα, έκανε ατομικές έρευνες για τα αρχεία της ΕΣΑ, την πολιτεία του φασίστα Αβέρωφ, την Κύπρο κ.τ.λ.. Είχε το θράσος να συλλαμβάνει τους φασίστες που τον παρακολουθούσαν χωρίς να τους παραδίδει στην Αστυνομία». Καταλογογραφείτο ως ένας από τους «πρωτοπόρους αγωνιστές», ως ένας από τους ελάχιστους που επέλεξε -και μετά την μεταπολίτευση της 24^{ης} Ιουλίου 1974- να «μην κάθεται «φρόνιμα»». Επιπλέον, εντός της προκήρυξης, πλάι στους επαίνους και στον δεδηλωμένο θαυμασμό προς την αγωνιστικότητα του Παναγούλη, πρόβαλε και κάτι ακόμη. Με μια προσεκτικότερη ματιά στην αρχιτεκτονική διάρθρωση του κειμένου, διαπιστώνει κανείς ή έστω μπορεί -διόλου αβάσιμα- να πιθανολογήσει ότι η εκτέλεση Μάλλιου είχε πραγματοποιηθεί ως εκδίκηση για τη δολοφονία Παναγούλη. Ενδεικτικό τούτου, το γεγονός πως μετά το πέρας των τριών αρκετά σχοινοτενών παραγράφων που αναφέρονταν ευθέως στον Παναγούλη και στο θάνατό του, στην πρώτη πρόταση που ακολουθούσε, διαβάζουμε:

«Έτσι αποφασίσαμε να εκτελέσουμε παραδειγματικά έναν από τους κυριότερους αρχιβασανιστές, τον πασίγνωστο Ευάγγελο Μάλλιο.»¹²

Μεταβαίνοντας από το Δεκέμβριο του 1976 και το Παλιό Φάληρο στον Απρίλιο του 2003 και στην ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα των γυναικείων φυλακών Κορυδαλλού, όπου διεξαγόταν τότε η δίκη της «17N», μετά την εξάρθρωση του προηγούμενου καλοκαιριού, ανήμερα πρωταπριλιά είχαν κληθεί οι μάρτυρες που επρόκειτο να καταθέσουν για την υπόθεση της δολοφονίας του Παύλου Μπακογιάννη. Η τότε δήμαρχος Αθηναίων, Ντόρα Μπακογιάννη προς το τέλος της κατάθεσής της, και ενώ αντάλλαζε ερωταποκρίσεις με την συνήγορο του Δημήτρη Κουφοντίνα, Ιωάννα Κούρτοβικ, επιχείρησε να καταστήσει σαφή την άποψή της πως σε καιρό δημοκρατίας δεν μπορούν να υφίστανται δολοφονίες με πολιτικό σκεπτικό. Σε εκείνο ακριβώς το σημείο ήταν που προέβη σε επίκληση της απόπειρας του Παναγούλη κατά του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου, σε μια επίκληση που είχε προφανή σκοπό να αντιτάξει αφενός το ηρωικό φορτίο της πράξης του Παναγούλη και αφετέρου το αλγεινό πρόσημο των εκτελέσεων της «17N». Τόνιζε χαρακτηριστικά: «Υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στην απόπειρα του μακαρίτη του Αλέκου Παναγούλη εναντίον του Παπαδόπουλου και σε αυτό το οποίο συνετελέσθη επί τρομοκρατίας. Για μένα το να χαρακτηριστεί ο Παναγούλης τρομοκράτης θα ήταν ντροπή. Αλλά αυτοί οι κύριοι είναι τρομοκράτες.». Κατόπιν, διασαφηνίζοντας τους λόγους για τους οποίους έκρινε θετικά την απόπειρα του Παναγούλη, επεσήμαινε ότι επρόκειτο για μια πράξη που συντελέστηκε «στην προσπάθεια υπεράσπισης των δημοκρατικών αξιών, της επανόδου της δημοκρατίας».¹³

Ήταν συνεπώς ο Παναγούλης, ή σωστότερα το σύμβολο «Παναγούλης», ένας ήρωας πολλαπλών χρήσεων; Υπέστη τόσες παράλληλες διαδικασίες ηρωοποίησης αλλά και τόση πολλή, βαθιά και πλατιά ηρωοποιητική συμβολοποίηση, που ήταν εξίσου εύκολο για τη «17N» να επικαλείται την αγωνιστικότητά του απέναντι στους «φασίστες» της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου όσο και για τη Ντόρα Μπακογιάννη, να τον ανακαλεί για να δείξει πως τις πολιτικές δολοφονίες πριν τους τρομοκράτες, τις επιχειρούσαν οι ήρωες. Ήταν από τα γεννοφάσκια της μεταπολίτευσης ο Παναγούλης ένας τόσο βολικός ήρωας ή κατέληξε έτσι ενωτικός, επιθυμητός και ακίνδυνος μονάχα στα νιοστά στερνά της; Έτσι που να καθιστά ηγέτες Αριστεράς και Δεξιάς, Αντ. Σαμαρά και Αλ. Τσίπρα, ομοτράπεζους και ομόθυμους σε εγκωμιαστικές πανηγύρεις και σε λουτρά νοσταλγικών επαίνων προς

¹² Για την προκήρυξη βλέπε, *17 Νοέμβρη. Οι προκηρύξεις: 1975-2002. Όλα τα κείμενα της οργάνωσης*, Αθήνα : Κάκτος, 2002, σ. 24-27

¹³ Για τα πρακτικά της δίκης της «17 Νοέμβρη», ιδιωτικό αρχείο Γιάννη Ραχιώτη

κάποιον που δεν ανήκε σε καμία εκ των δύο παρατάξεων. Εκείνο που επιχειρείται, στη συνέχεια, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, είναι μια επιστροφή στην πρώτη χρονικά περίοδο της ηρωοποίησης, μια επανεπίσκεψη στο γενέθλιο χρονότοπο του ήρωα, σε εκείνο που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως τον Παναγούλη της πρώτης πενταετίας (1968-1973). Παρενθετικά σημειώνω, πως τα συγκεκριμένα χρονικά όρια επιλέχθηκαν σύμφωνα με την εξής συλλογιστική: το 1968, καθώς τότε εκκινούν οι πρώτες ηρωοποιητικές διεργασίες και το 1973 ως καταληκτήριο έτος, καθώς με τη γενική αμνηστία του Αυγούστου και την αποφυλάκιση του Παναγούλη, μεταβάλλονται σημαντικές συνιστώσες του ευρύτερου πλαισίου της ηρωοποίησης. Κατά τη διάρκεια εκείνης, λοιπόν, της πρώτης πενταετίας, στο πρώτο πρώτο εργοτάξιο της ηρωοποιητικής κατασκευής, διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός εκκρεμούς, η ταλάντευση του οποίου πιστοποιούσε πως ο Παναγούλης δεν είχε εγγραφεί ακόμη τότε τελεσίδικα σε κάποιο ηρωικό πάνθεον. Ανιχνεύεται, συνεπώς, στο διάστημα που μεσολαβεί από τη διάπραξη της ηρωικής πράξης μέχρι το θάνατο του ήρωα, μια αμφίθυμη -καθόλου γραμμική, καθόλου ομόθυμη- διαδικασία, έμπλη αντιφάσεων και παλινωδιών, κατά τη διάρκεια της οποίας η ηρωική ταυτότητα του Παναγούλη ήταν ακόμη ρευστή και υπό διαπραγμάτευση. Ήταν, άλλωστε, τότε μια εποχή, κατά την οποία τα δρώντα υποκείμενα της ιστορίας έφεραν διάχυτη την αίσθηση πως «Όπως πάντα στην Ιστορία φυσάει διαβολεμένος αέρας»¹⁴, κατά το στίχο του Τάκη Σινόπουλου σε ποίημά του, γραμμένο στα 1970, δημοσιευμένο στα *Δεκαοχτώ Κείμενα* του Κέδρου.

Η τομή, κατά την οποία το εκκρεμές υφίσταται ένα καίριο πλήγμα και ταυτόχρονα, γέρνει πια συντριπτικά στην πλευρά της ηρωοποίησης εντοπίζεται στο Μάιο 1976 και στο θάνατο του Παναγούλη. Ο μυστηριώδης θάνατος επρόκειτο να αποτελέσει ένα κομβικό, ριζικά μετασχηματιστικό στη διαδικασία της ηρωοποίησης σημείο. Έκτοτε, τουλάχιστον κατά το δίμηνο Μαΐου-Ιουνίου 1976, η ηρωοποίηση καθίσταται εντατικότερη, συστηματικότερη και πυκνότερη. Για όλα όσα σηματοδότησε ο θάνατος αυτός στην ηρωοποιητική συγκρότηση μοιάζει ιδιαίτερος προσφυής η φράση της Φαλλάτσι: «Δεν υπάρχει ζωντανός ήρωας που να αξίζει όσο ένας νεκρός ήρωας»¹⁵.

¹⁴ Τάκης Σινόπουλος, «Νύχτες», Μανόλης Αναγνωστάκης, Αλέξανδρος Αργυρίου, Ρόδης Ρούφος et al. (επιμ.), *Δεκαοχτώ κείμενα*, Αθήνα : Κέδρος, 1970, σ. 78

¹⁵ Οριάννα Φαλλάτσι, *Ένας Άντρας*, μτφρ.: Τασούλα Καραϊσκάκη, Αθήνα : Εξάντας, 1980, σ. 449 και 481

1^ο Κεφάλαιο: Από τον «προβοκάτορα» στον αγωνιστή της δημοκρατίας [1968-1973]

Εισαγωγικά - μεθοδολογικά - ερωτήματα

Είναι χρήσιμο, προτού προχωρήσουμε στο κυρίως μέρος του πρώτου κεφαλαίου, να παρατεθούν ορισμένα συνοπτικά πραγματολογικά στοιχεία. Ο Αλέξανδρος Παναγούλης γεννήθηκε το 1939. Πρωτοεμφανίστηκε στην πολιτική ως στέλεχος της Ο.Ν.Ε.Κ. (Οργάνωση Νέων Ένωσης Κέντρου) αναπτύσσοντας μαχητική δράση κατά τον Ανένδοτο και τα Ιουλιανά. Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967 τον βρήκε να υπηρετεί τη στρατιωτική του θητεία στη Βέροια. Πολύ γρήγορα, το Μάιο 1967, λιποτάκτησε για να οργανωθεί στην αντιδικτατορική δράση. Ίδρυσε την οργάνωση «Ελληνική Αντίσταση» και στις 13 Αυγούστου 1968 επιχείρησε απόπειρα κατά της ζωής του δικτάτορα Παπαδόπουλου. Η απόπειρα απέτυχε, ο Παναγούλης συνελήφθη, δικάστηκε το Νοέμβριο 1968 στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών, καταδικάστηκε δις εις θάνατον και 18 χρόνια φυλακή· του δόθηκε χάρη, δίχως ο ίδιος να το ζητήσει -μετά από μια εκστρατεία ευαισθητοποίησης της ευρωπαϊκής και διεθνούς κοινής γνώμης-, και εν συνεχεία πέρασε πέντε χρόνια εγκάθειρκτος, υφιστάμενος σκληρότατα βασανιστήρια. Αποφυλακίστηκε με τη γενική αμνηστία του Αυγούστου του 1973. Στις πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974 εξελέγη βουλευτής με την Ε.Κ.-Ν.Δ. (Ένωση Κέντρου - Νέες Δυνάμεις) στη Β' Περιφέρεια Αθηνών. Ως βουλευτής, ανέπτυξε δυναμική δράση έχοντας ως κύριο σκοπό του την επίτευξη κατά το δυνατόν πληρέστερης αποχουντοποίησης του κρατικού μηχανισμού. Κορυφαία στιγμή στο συγκεκριμένο αγώνα του για κάθαρση στάθηκε η απόκτηση, με τρόπο κινηματογραφικό, τμήματος των αρχείων της ΕΣΑ και εν συνεχεία, η δημοσίευση ορισμένων τεκμηρίων εξ αυτών στα *Νέα*, στα τέλη Απριλίου του 1976. Η δημοσίευσή τους είχε προαναγγελθεί από την εφημερίδα στις 18 Απριλίου, ξεκίνησε την επόμενη μέρα και συνεχίστηκε για τέσσερις μόνον ημέρες, αφού στις 23 του ίδιου μήνα εκδόθηκε διαταγή από τον επίτροπο του Διαρκούς Στρατοδικείου Αθηνών Μιχαήλ Ζούβελου, η οποία απαγόρευε την περαιτέρω δημοσιοποίησή τους. Μία εβδομάδα μετά, ξημέρωμα της Πρωτομαγιάς του 1976, ο Παναγούλης σκοτώθηκε σε αμφιλεγόμενο τροχαίο επί της λεωφόρου Βουλιαγμένης. Για τη Δευτέρα 3 Μαΐου είχε εξαγγείλει πως θα αποκάλυπτε στη Βουλή τα «απαγορευμένα» αρχεία της ΕΣΑ.¹⁶

¹⁶ Για περισσότερα βλ. στο Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Αντίσταση 1967-1974. Πολιτική πίεση - δυναμικές ενέργειες», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*,

Τα κεντρικά ερωτήματα που μας απασχολούν στο πρώτο κεφάλαιο είναι τα εξής δύο -εν πολλοίς αλληλοδιαπλεκόμενα-: Πρώτον, πώς ηρωοποιείται ο Παναγούλης τα πέντε πρώτα χρόνια μετά την απόπειρα, διάστημα καθ' όλη τη διάρκεια του οποίου, ο ίδιος βρισκόταν στη φυλακή; Δεύτερον, η εικόνα του ενωτικού συμβόλου και της ομοθυμίας περί του ηρωισμού του είναι ανιχνεύσιμη στις ηρωοποιητικές διαδικασίες των ετών 1968-1973; Σχετικά με τη δομή του πρώτου κεφαλαίου, αυτή είναι τριμερής και αρθρώνεται ως ακολούθως. Στην πρώτη υποενότητα, η εστίαση τοποθετείται στη γενεσιουργό στιγμή του ήρωα, στο φθινόπωρο δηλαδή του 1968, όταν η καταδίκη του σε θάνατο από το έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών πυροδότησε μια μεγάλης έκτασης εκστρατεία ευαισθητοποίησης με σκοπό την αποτροπή της εκτέλεσής του. Κατόπιν, στη δεύτερη ενότητα, σκιαγραφούνται τα δίπολα και οι αντινομίες που αναπτύχθηκαν εντός των ηρωοποιητικών διεργασιών, και τα οποία έθεταν εν αμφιβόλω την αναγνώριση της ηρωικής ταυτότητας ως της πρωτεύουσας του συμβόλου Παναγούλης. Τέλος, στην τρίτη υποενότητα, εξετάζεται ποια υπήρξαν τα κυρίαρχα μοτίβα στην ηρωοποίηση της πρώτης πενταετίας, τόσο στις σελίδες του αντιδικτατορικού Τύπου, όσο και σε αυτές βιβλίων που γράφτηκαν έως το 1973 και περιλάμβαναν αναφορές στην υπόθεση Παναγούλη.

Ως μία τελευταία εισαγωγική επισήμανση, οφείλουμε να σταθούμε σε ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της περιόδου 1968-1973 εις ό,τι αφορά την ηρωοποίηση του Παναγούλη. Κατά τη διάρκεια της πενταετίας αυτής -και σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σταδιακά, μετά την πτώση της χούντας, στην πάροδο των δεκαετιών της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας- παρατηρείται μία πολυδιάσπαση των υποκειμένων που αρθρώνουν λόγο - ηρωοποιητικό ή μη- για τον Παναγούλη. Τούτο δεν σημαίνει πως μετά το 1974 τα ηρωοποιητικά υποκείμενα ομογενοποιήθηκαν πλήρως, ούτε πως εξέλιπταν έκκεντρες και αμφισβητησιακές φωνές. Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά προσδιορίζεται στο γεγονός, πως μετά το 1974 βαθμιαία παγιώθηκε για τον Παναγούλη το «καθεστώς αλήθειας» του ήρωα. Έτσι, οι όποιες αιρετικές φωνές είτε ήσαν εξ ορισμού περιθωριακές -όπως η εκδοχή του νοσταλγού των απριλιανών, βιογράφου του δικτάτορα Παπαδόπουλου και πολυγραφότατου συγγραφέα των εκδόσεων «Πελασγός», Μάνου Ν. Χατζηδάκη, που ήθελε τον Παναγούλη πράκτορα ξένων μυστικών υπηρεσιών-¹⁷, είτε συναντούσαν αρραγή αντίλογο και συντονισμένη αντίδραση -όπως η εκδοχή του Μακάριου Δρουσιώτη, που παρουσίαζε τον Λευκαδίτη αγωνιστή ως τον «χρήσιμο ηλίθιο», που είχε λειτουργήσει ως το

Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974, τ.9, Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ.135-142 και στο Αχιλλέας Χατζόπουλος, *Οι δέκα μέρες του Μάη*, Αθήνα : Παπαζήσης, 1976, σ. 9-14

¹⁷ Μάνος Ν. Χατζηδάκης, *Αποκαλύπτουμε την «Αντίσταση» 1967-1973. Από τους «νεοαντιστασιακούς» στην «γενιά» του Πολυτεχνείου*, Αθήνα : Πελασγός, 2017, σ. 46-47

τέλειο ενεργούμενο του Κύπριου υπουργού Πολύκαρπου Γεωρκάτση¹⁸. Σε οξεία αντίθεση με τη μόλις περιγραφείσα κατάσταση της ύστερης μεταπολίτευσης, κατά τη διάρκεια της πρώτης πενταετίας της συμβολοποίησης του Παναγούλη κανένα ηρωικό «καθεστώς αλήθειας» δεν είχε εδραιωθεί και οι δυναμικές λόγων και πρακτικών ήσαν ρευστές και συχνά διστάμενες. Από το 1968 έως το 1973, μπορούμε να ισχυριστούμε πως βρισκόμαστε στον καιρό που οι πιθανότητες σχετικά με την τελική αποκρυστάλλωση της μνήμης του Παναγούλη έμοιαζαν ισοπίθανες και υπερίσχυαν βεβαιοτήτων και πραγματικοτήτων· στην περίοδο κατά την οποία η μαρμίτα της ενδεχομενικότητας διατελούσε σε πλήρη βρασμό· στη στιγμή των οργανιστικών ζυμώσεων πριν την τελική έκβαση της ιστορίας -βλέπε ηρωοποίηση-.

Η γενεσιουργός στιγμή της ηρωοποίησης [Νοέμβριος 1968] – «Να σώσουμε τον Παναγούλη»

Στον τρίτο τόμο της πολιτικής του αυτοβιογραφίας ο Τάκης Μπενάς, στο κεφάλαιο που εξιστορεί τα κέρδη και τις ζημίες του αντιδικτατορικού κινήματος κατά το δεύτερο έτος της δικτατορίας των συνταγματαρχών, δίνει τίτλο: «1968 : Μια δύσκολη και πολύ ηρωική χρονιά».¹⁹

Πράγματι, το 1968 υπήρξε έτος-ορόσημο στο σύμπαν του ψυχροπολεμικού κόσμου· μια χρονιά με εξελίξεις και γεγονότα πυκνά και με αποτύπωμα επιδραστικό και ανεξίτηλο στις επόμενες δεκαετίες. Το ελληνικό 1968 δεν είχε σχεδόν τίποτα από τη φαντασμαγορία, την εξεγερσιακότητα και την αίσθηση κοσμογονίας των ευρωπαϊκών και διεθνών γεγονότων της συγχρονίας του· δεν είχε Μάη όπως το Παρίσι, δεν είχε Άνοιξη όπως η Πράγα, δεν είχε δολοφονίες λαοπρόβλητων ηγετών όπως στις ΗΠΑ (βλέπε τις δολοφονίες του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ τον Απρίλιο και του Ρόμπερτ Κένεντυ τον Ιούνιο). Ωστόσο, αν θέλουμε να είμαστε πιο ακριβοδίκαιοι και αν επιχειρήσουμε να εστιάσουμε πέρα από το τηλεσκόπιο και στο μικροσκόπιο, αν προσπαθήσουμε να δούμε ταυτόχρονα και τα άστρα και τη λάσπη, τότε και το ελληνικό 1968, με τη διάσπαση του Κ.Κ.Ε. το Φεβρουάριο, την απόπειρα του Αλέκου Παναγούλη κατά του δικτάτορα Παπαδόπουλου τον Αύγουστο, το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου προς αναγκαστική επικύρωση του χουντικού συντάγματος

¹⁸ Μακάριος Δρουσιώτης, *Δύο απόπειρες και μία δολοφονία. Η χούντα και η Κύπρος: 1967-1970*, Λευκωσία : Αλφάδι, 2009, σ. 115-165

¹⁹ Τάκης Μπενάς, *Της Δικτατορίας 1967-1974. Μνήμες νωπές της τρίτης τραγωδίας του τόπου μας και του καιρού μας*, Αθήνα : Θεμέλιο, 2007, σ. 98

καθώς και το θάνατο του Γεωργίου Παπανδρέου και την πρώτη μαζική δημόσια αντιδικτατορική διαμαρτυρία τη μέρα της κηδείας του, στις 3 Νοεμβρίου, κάτι είχε. Όλα τα παραπάνω λοιπόν, μάλλον δικαιώνουν τους επιθετικούς προσδιορισμούς που προσήψε στο 1968 ο Μπενάς.

Εντός του 1968, και πιο συγκεκριμένα το Νοέμβριο, εντοπίζεται και η γενεσιουργός στιγμή της ηρωοποίησης του Παναγούλη. Η ευρεία δημοσιότητα που έλαβε τότε η περήφανη στάση του στη δίκη, καθώς και η επακόλουθη εκστρατεία ευαισθητοποίησης της ευρωπαϊκής και διεθνούς κοινής γνώμης με σκοπό την απονομή χάριτος και την αποφυγή της εκτέλεσης συγκροτούν την πρώτη χρονικά στιγμή πυκνής ηρωοποίησης.

Την Κυριακή 3 Νοεμβρίου 1968, τελέστηκε στη Μητρόπολη της Αθήνας η κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου. Στην ογκώδη διαδήλωση που σχημάτισε το πλήθος ακολουθώντας τη νεκρική πομπή προς το Α΄ νεκροταφείο, οι διακόσιες πενήντα χιλιάδες διαδηλωτές ανάμεσα σε άλλα αντιδικτατορικά συνθήματα είχαν διατρανώσει και το «Ζήτω οι ήρωες»²⁰, σύνθημα με ευθεία αναφορά στον Παναγούλη και τους συντρόφους του, των οποίων η δίκη επρόκειτο να ξεκινήσει την επόμενη μέρα. Έτσι, λοιπόν στις 4 Νοεμβρίου 1968 άρχισε η δίκη της «Ελληνικής Αντίστασης»²¹, ή κατά τον *Ελεύθερο Κόσμο* η «δίκη των τρομοκρατών». Η δίκη θα διαρκούσε συνολικά οχτώ μέρες. Στις 17 Νοεμβρίου 1968, μετά από πενθήμερη διακοπή της δίκης, το στρατοδικείο συνήλθε για τελευταία φορά: σύμφωνα με την ετυμηγορία του, ο Παναγούλης καταδικαζόταν δις εις θάνατον. Η απόφαση έπρεπε να εκτελεστεί εντός των επόμενων τριών εικοσιτετράωρων.

Ο Παναγούλης αρνήθηκε να υποβάλλει αίτηση χάριτος. Μια διεθνής κινητοποίηση με σκοπό την αποτροπή της εκτέλεσής του βρισκόταν μετά τις 17 του Νοέμβρη σε πλήρη εξέλιξη. Ο Πάμπλο Πικάσο, ο Ζαν Πωλ Σαρτρ, ο Πάπας και ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Λίντον Τζόνσον ήταν ορισμένοι μόνον από εκείνους που απηύθυναν εκκλήσεις και διαβήματα προς την ελληνική κυβέρνηση με αίτημα την σωτηρία του Παναγούλη. Στον ηγετικό πυρήνα της χούντας είχε ενσκήψει διχασμός. Οι «σκληροί» με επικεφαλής τους Ιωάννη Λαδά και Δημήτριο Ιωαννίδη επέμεναν στην εκτέλεση προς παραδειγματισμό, ενώ οι

²⁰ Κωστής Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφρ.: Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα : Πόλις, 2015, σ. 232-233

²¹ Για τη δίκη βλέπε ενδεικτικά, Λέανδρος Καραμφυλλίδης, *Η δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη και η νομική αντίσταση κατά και μετά τη Δικτατορία*, Αθήνα : Περιοδικός Τύπος, 1980, σ. 23-86 και Denis Langlois, *Αλέκος Παναγούλης, το αίμα της Ελλάδας*, μτφρ.: Νεκταρία Θωμαδάκη, Στέλλα Χαριτοπούλου, Αθήνα : Παπαζήσης, 2017, σ. 63-115 (τίτλος πρωτοτύπου: Denis Langlois, *Panagoulis, le sang de la Grèce*, Paris : Maspero, 1969)· Κώστας Μαρδάς, *Αλέξανδρος Παναγούλης. Πρόβες Θανάτου*, Αθήνα : ιδιωτική έκδοση, 1997, σ. 141-218

μετριοπαθέστεροι, ή απλά οι περισσότερο ρεαλιστές -μεταξύ αυτών και ο δικτάτορας Παπαδόπουλος- αναλογίζονταν με ανησυχία τη διεθνή κατακραυγή. Στις 20 Νοεμβρίου 1968 εκδόθηκε η διαταγή εκτέλεσης του Παναγούλη, που ήδη είχε μεταφερθεί στις φυλακές της Αίγινας. Θα εκτελούνταν το ξημέρωμα της 21^{ης} Νοεμβρίου. Η εκτέλεση αναβλήθηκε ελέω Εισοδίων της Θεοτόκου. Στις 23 Νοεμβρίου ένα λακωνικό ανακοινωθέν του Υπουργείου Τύπου και Πληροφοριών, αφού κατήγγειλε τις εκκλήσεις ξένων κυβερνήσεων και προσωπικοτήτων ως απόπειρες ανάμειξης σε «εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας», κατέληγε ως εξής: «Η ελληνική κυβέρνηση (...) πάντα επεδείκνυε επιείκεια και πάντα απέφευγε κάθε αιματοχυσία».²²

Η διεθνής εκστρατεία ευαισθητοποίησης συνέβαλε σημαντικά στην αποτροπή της εκτέλεσης και ταυτόχρονα, εντός της έλαβε χώρα η πρώτη στιγμή συστηματικής ηρωοποίησης. Μπροσούρες, φυλλάδια και προκηρύξεις που καλούσαν σε εγρήγορση και αγώνα για την αναίρεση της θανατικής καταδίκης κατέκλυσαν το σύμπαν του αντιδικτατορικού κόσμου. Σε ανυπόγραφο κείμενο που τυπώθηκε και διανεμήθηκε μεταξύ Ελλήνων του Παρισιού, τις μέρες εκείνες του Νοεμβρίου του 1968, διαφαίνεται με ενάργεια πώς οι εκκλήσεις για τη σωτηρία του Παναγούλη υπήρξαν ταυτόχρονα και τα πρώτα κείμενα της ηρωοποίησης. Διαβάζουμε: «Ο φοιτητής Αλέκος Παναγούλης, ο υπερήφανος και ασυμβίβαστος δημοκράτης νέος, αργοπεθαίνει αυτές τις μέρες στα νύχια των βασιανιστών του. (...) καθήκον όλων μας, να ξεσηκωθούμε, να φωνάξουμε, να συγκινήσουμε και να κινητοποιήσουμε όλους τους ελεύθερους ανθρώπους όλου του κόσμου (...) Ο Παναγούλης πρέπει με κάθε θυσία να σωθή.»²³. Στα φύλλα των αντιδικτατορικών εφημερίδων, το Νοέμβριο 1968, πάμπολλα ήσαν τα άρθρα με τίτλο «Να σώσουμε τον Αλέκο Παναγούλη»²⁴. Εντός αυτών των επιτακτικών εκκλήσεων σε αγώνα και κινητοποίηση, ο μελλοθάνατος ηρωοποιούνταν πυκνά και πολύτροπα. Ήταν αυτός που με την καταγγελτική απολογία του «από το εδώλιο του «κατηγορουμένου» εχαστούκιζε συνεχώς τους φασίστες»²⁵. Πέρα από την αναπαράστασή του ως γενναίου απέναντι στο θάνατο, οικουμενικού αντιφασίστα μαχητή, ο Παναγούλης προβαλλόταν επίσης ως

²² Denis Langlois, *ό.π.*, σ. 116-129 και Κώστας Μαρδάς, *ό.π.*, σ. 210-218

²³ Αρχείο Στρατή Σωμερίτη (ΑΣΚΙ), κ. 86, φ. 2 (φάκελος Αλέκου Παναγούλη)

²⁴ Βλέπε ενδεικτικά, «Να σώσουμε τον Αλ. Παναγούλη», *Ελεύθερη Πατρίδα. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού*, φ. 56 (9 Νοεμβρίου 1968), σ. 14 και

«Να σώσουμε τον Παναγούλη και τον Βερυβάκη», *Ελεύθερη Πατρίδα. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού*, φ. 57 (16 Νοεμβρίου 1968), σ. 1-3

²⁵ «Τα χαστούκια», *Ελεύθερη Πατρίδα. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού*, φ. 57 (16 Νοεμβρίου 1968), σ. 28-29

«ηρωικός και υπερήφανος στρατιώτης της Δημοκρατίας»²⁶. Επιπλέον, ο «ήρωάς μας», κατά τη διάρκεια της εκστρατείας διεθνοποίησης της υπόθεσής του, γινόταν σύνθημα και σύμβολο. Σύνθημα, επί παραδείγματι, σε συλλαλητήρια και διαδηλώσεις σε πληθώρα ιταλικών πόλεων, όπου Ιταλοί και Έλληνες μαζί διατράνωναν «ο Παναγούλης θα ζήσει, ο φασισμός θα πεθάνει».²⁷ Αψευδής μάρτυρας της ταχείας συμβολοποίησης που υφίστατο ο Παναγούλης απαντούσε στο φαινόμενο της πληθυντικοποίησής του· στις 23 Νοεμβρίου 1968, όταν δεν ήταν ακόμη σαφές, αν η θανατική καταδίκη θα εκτελούνταν ή όχι, στο editorial της *Ελεύθερης Πατρίδας* διαβάζουμε: «όσο κι αν τους φορούν τις χειροπέδες και όσο κι αν τους καταδικάζουν σε θάνατο και όσο κι αν τους σκοτώνουν, οι Παναγούληδες δεν δένονται, οι Παναγούληδες δεν καταδικάζονται, οι Παναγούληδες δεν πεθαίνουν, γιατί οι Παναγούληδες είναι ο ίδιος ο ελληνικός λαός»²⁸. Έτερη περίπτωση, ιδιαίτερως ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο συνδυαζόταν το αίτημα για κινητοποίηση προς αποτροπή της εκτέλεσης του Παναγούλη με την ηρωοποίησή του, καταγράφεται σε μπροσούρα της εποχής, από το αρχείο του Ζήση Θέου. Στην μπροστινή της πλευρά, βρισκόταν ευμεγέθης φωτογραφία του Παναγούλη, υπό το χειρόγραφο σύνθημα-προτροπή: «Εργαζόμενοι, φοιτητές, Έλληνες κάθε γης να σώσουμε τον ήρωα Παναγούλη». Στην πίσω πλευρά, στο εκεί ευσύνοπτο δακτυλόγραφο κείμενο, οι «έλληνες αντιφασίστες» καλούνταν -με τηλεγραφήματα σε οργανώσεις αλλά και στόμα με στόμα- να ενημερώσουν την «παγκόσμια κοινή γνώμη» για τον κίνδυνο της επιβολής θανατικών καταδικών στους «ηρωικούς εκπροσώπους του δημοκρατικού κινήματος στη χώρα μας»²⁹.

Η εκστρατεία για τη σωτηρία του Παναγούλη, στο βαθμό που η εσχάτη των ποινών έμεινε ανεκτέλεστη, στέφθηκε με επιτυχία. Σχετικά με τις ηρωοποιητικές διεργασίες που είχαν εκ παραλλήλου ξεκινήσει το Νοέμβριο του 1968, μπορεί να υποστηριχθεί πως είχαν ρίξει τον πρώτο σπόρο. Μπορεί, όπως παρακάτω θα αναδειχθεί, η διαδικασία της ηρωοποίησης κατά τα πρώτα χρόνια, κάθε άλλο παρά αδιατάρακτη να υπήρξε, αλλά το φθινόπωρο του 1968 είχαν τεθεί οι βάσεις για τη δημιουργία ενός ηρωοποιητικού υποδείγματος. Μια πρώτη σύνοψη αυτού απαντούσε στο *Δελτίο Πληροφοριών της Ελληνικής Αντίστασης*, τον Ιανουάριο του 1969. Εκεί φιλοξενούνταν εκτενές τετρασέλιδο αφιέρωμα, απολύτως εξυμνητικό, υπό το γλαφυρό τίτλο: «Αλέκος Παναγούλης – Η

²⁶ «Σε κατάσταση ασφυξίας», *Ελεύθερη Πατρίδα*. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού, φ. 59 (30 Νοεμβρίου 1968), σ. 1

²⁷ «Συλλαλητήρια - διαδηλώσεις», *Ελεύθερη Πατρίδα*. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού, φ.58 (23 Νοεμβρίου 1968), σ. 7-8

²⁸ «Ο φασισμός θα πεθάνει», *Ελεύθερη Πατρίδα*. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού, φ. 58 (23 Νοεμβρίου 1968), σ. 1-2

²⁹ Αρχείο Ζήση Θέου (ΑΣΚΙ)

προσωπικότητα και ο αγώνας ενός ήρωα». Εντός του σχοινοτενούς άρθρου, στην πραγματικότητα, στοιχειοθετούνταν η κεντρική εναρκτήρια παραδοχή κατά την οποία ο Παναγούλης ήταν ο πρώτος αγωνιστής της αντίστασης και ήρωας. Οι μείζονες αρετές, που - κατά τον αρθρογράφο- τροφοδοτούσαν και κραταίωναν το «θύλο» του, ήταν η υπεράνθρωπη αντοχή στα βασανιστήρια και η περήφανη στάση στη δίκη με αποκορύφωμα την πύρινη απολογία του. Εκείνο που έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον έγκειται στο γεγονός πως ο Παναγούλης εικονογραφούνταν ως ο ιδεότυπος του ακατάβλητου αγωνιστή και φορτιζόταν νοηματικά με διττή σημασία: για την Ελλάδα είχε αναχθεί σε «Δαυίδ της Δημοκρατίας [που πάλεψε με] το Γολιάθ της τυραννίας» και για την υφήλιο είχε καταστεί «παγκόσμιο σύμβολο του αγώνα για τη Λευτεριά».³⁰

Τα δίπολα στο εκκρεμές της ηρωοποίησης

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, υπήρξαν δύο, κυρίως, μηχανισμοί μέσω των οποίων διεκπεραιώθηκαν οι πρώτες φάσεις στη διαδικασία συγκρότησης του συμβόλου «Παναγούλης». Ο ένας ήταν τα έντυπα του αντιδικτατορικού Τύπου και ο άλλος, ένα ολιγάριθμο σχετικά σώμα κειμένων, όπως βιβλία που επιχειρούσαν μια πρώτη αφηγηματοποίηση της υπόθεσης Παναγούλη ή εισαγωγές σε ποιητικές συλλογές του φυλακισμένου τότε αγωνιστή. Κοινό στοιχείο και των δύο ανωτέρω διαύλων της ηρωοποίησης ήταν πως, και ο υπό εξέταση αντιδικτατορικός Τύπος και τα βιβλία γράφονταν και εκδίδονταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στο εξωτερικό, σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, εκεί όπου βρίσκονταν τότε είτε κραταιές κοινότητες Ελλήνων μεταναστών και φοιτητών είτε στους τόπους που είχαν επιλέξει ως μέρη αυτοεξορίας οι διανοούμενοι-συγγραφείς των βιβλίων.

Εντός των δύο συγκεκριμένων ομάδων -ενδοδικτατορικά παραχθειςών- πηγών, ανιχνεύει κανείς -πολύ ευκρινώς- την προαναφερθείσα στην εισαγωγή αμφιθυμία σχετικά με τον Παναγούλη και την απόπειρά του. Μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι προσεγγίζοντάς τα γραφόμενά τους, κατά τρόπο διασταλτικό και αφαιρετικό, οι αναφορές που σχετίζονται με τον Παναγούλη διακρίνονται σε *ηρωοποιητικές* και *αιρετικές*. Ένας τρόπος για να ερευνηθούν και να κατανοηθούν οι αντίρροπες αυτές δυνάμεις, που συμφύρονται κατά το

³⁰ «Αλέκος Παναγούλης – Η προσωπικότητα και ο αγώνας ενός ήρωα», *Δελτίον Πληροφοριών - Ελληνική Αντίσταση*, φ. 3 (Ιανουάριος 1969), σ. 8-11

πρώτο στάδιο της ηρωοποιητικής συγκρότησης, είναι, εάν η προσέγγιση του υλικού πραγματοποιηθεί στη βάση δύο διπόλων.

Στο πρώτο δίπολο συνυπάρχουν και αντιπαρά τίθενται η πράξη και το άτομο, η απόπειρα της 13^{ης} Αυγούστου 1968 και ο Αλέκος Παναγούλης. Πιο συγκεκριμένα, σε μεγάλη μερίδα του αντιδικτατορικού Τύπου, ιδίως εντύπων αριστερών οργανώσεων, κυριαρχεί μια ορισμένη διστακτικότητα έως και έκδηλη καχυποψία έναντι του Παναγούλη και της απόπειράς του. Η στάση του Κ.Κ.Ε., όπως εκφράστηκε μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού του, «Φωνή της Αλήθειας», δύο μέρες μετά την απόπειρα, απέρριπτε την ατομική δυναμική δράση ως μέσο αντιδικτατορικής πάλης και άφηνε αιχμές πως ο Παναγούλης πιθανόν να ήταν προβοκάτορας της χούντας.³¹ Η αρχική θέση του Κ.Κ.Ε., όπως αναμεταδόθηκε στο λογοκρισμένο Τύπο, ανέφερε: «Το Κ.Κ.Ε. και η Αριστερά δεν θεωρούν την ατομική τρομοκρατία, ως κατάλληλον και τελεσφόρον μέσον διά την αντιμετώπισιν της Ελληνικής Κυβερνήσεως»³². Στο σημείο αυτό, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί πως ανεξάρτητα από τις προφανείς πολιτικές σκοπιμότητες της δικτατορικής ηγεσίας που επέτρεπαν -αν δεν επέβαλλαν- χονδροειδείς διαστρεβλώσεις όσο και στοχευμένες και υποβολιμαίες προβολές και αποσιωπήσεις δηλώσεων τρίτων σχετικά με την απόπειρα, η στάση της πλειοψηφίας των αριστερών ηγετών -ιδίως τις πρώτες εβδομάδες μετά την 13^η Αυγούστου- υπήρξε μάλλον διστακτική απέναντι στον Παναγούλη.³³ Τούτο τεκμαίρεται και από τις πολύ προσεκτικές και σε σημεία ολίγον καχύποπτες διατυπώσεις που συναντάμε και στον αντιδικτατορικό Τύπο, τον Αύγουστο και έως τις αρχές Σεπτεμβρίου. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα απαντά στο editorial του πρώτου τεύχους της *Ελεύθερης Πατρίδας* που εκδόθηκε μετά την απόπειρα της 13^{ης} Αυγούστου, όπου διαβάζουμε: «Το γεγονός ότι στην Ελλάδα η παράνομη εξουσία των Παπαδόπουλων αμφισβητήθηκε και με τη μορφή ενός δυναμικού εγχειρήματος -την απόπειρα κατά του «πρωθυπουργού» της χούντας- έδωσε -ανεξάρτητα από την γενικότερη εκτίμηση αυτού του γεγονότος στα πλαίσια του όλου αντιδικτατορικού αγώνα³⁴- μεγαλύτερες δυνατότητες στους Έλληνες του εξωτερικού για μια συστηματική και πλήρη ενημέρωση και κινητοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης»³⁵. Στην αντιδικτατορική εφημερίδα *Αντίσταση*, η οποία εκδιδόταν από ομάδα τροτσκιστών στο Παρίσι, η απόπειρα όχι απλά στηλιτευόταν,

³¹ Βλέπε ενδεικτικά, «Και το ΚΚΕ αποδοκιμάζει», *Ακρόπολις*, φ. 12577 (17 Αυγούστου 1968), σ. 1

³² «Ο Βασιλεύς συγχάιρει τον Πρωθυπουργόν και ο Γ. Παπανδρέου αποκηρύσσει τον Ανδρέα», *Απογευματινή*, φ. 4817 (17 Αυγούστου 1968), σ.1

³³ Κωστής Κορνέτης, *ό.π.*, σ. 153-154

³⁴ Η υπογράμμιση δική μου.

³⁵ «Η ώρα της μάχης», *Ελεύθερη Πατρίδα. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού*, φ. 45 (24 Αυγούστου 1968), σ. 1

αλλά αφενός, αμφισβητούνταν ως προς τη γνησιότητά της και αφετέρου, αποδοκιμαζόταν κατά τρόπο ιδιαίτερα οξύ. Στο πρώτο χρονικά τεύχος που εκδόθηκε μετά την 13^η Αυγούστου 1968, διαβάζουμε: «η ψευτοαπόπειρα δολοφονίας του Παπαδόπουλου είναι προφανώς κατασκευάσμα στην υπηρεσία της Φασιστικής Χούντας των Αθηνών»³⁶. Εκεί που αρχίζει να φαίνεται μια διάκριση στη στάση απέναντι στην απόπειρα αφενός και στον Παναγούλη αφετέρου, είναι όταν, παραμονές της δίκης, προχωρημένο φθινόπωρο του 1968, η *Αντίσταση* δημοσίευε έκκληση του Στάθη Παναγούλη για τη σωτηρία του αδελφού του, με την διευκρίνιση, ωστόσο, της συντακτικής ομάδας πως «διατηρούμε όλες μας τις επιφυλάξεις [σχετικά με] την πάντα πολύπλοκη και κάπως σκοτεινή αυτή υπόθεση»³⁷.

Τα παραπάνω ανιχνεύονταν εξ αντικατοπτρισμού και στο έντυπο που εξέδιδε η οργάνωση του Παναγούλη. Στο δεύτερο τεύχος του *Δελτίου Πληροφοριών της Ελληνικής Αντίστασης*, το οποίο πρέπει να εκδόθηκε περί τα μέσα Σεπτεμβρίου 1968³⁸, καταγγελλόταν «συνωμοσία της σιωπής» ενορχηστρωμένη από τους χουντικούς αφενός και από την «ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος» αφετέρου· μια «συνωμοσία» με σκοπό να μην αναδειχθεί και κατά συνέπεια να αποσιωπηθεί η εμφάνιση και η δράση της «Ελληνικής Αντίστασης».³⁹

Αν η καχυποψία τμήματος της Αριστεράς φάνταζε ως ένα βαθμό δικαιολογημένη -ή έστω κατανοήσιμη-, δεδομένων των επικρατούσων δυσχερών συνθηκών στα δίκτυα ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ των αντιδικτατορικών οργανώσεων σε κατάσταση παρανομίας και συνυπολογιζομένης της άκρας συνωμοτικότητας που απαιτούσε μια ενέργεια, όπως η απόπειρα κατά του επικεφαλής της χούντας, το άρθρο που γράφει ο Ιταλός δημοσιογράφος Nerio Minuzzo, τον Ιούνιο 1969, επιβεβαιώνει πως η καχυποψία έναντι του ήρωα πια, μετά τη δίκη, Παναγούλη δεν ήταν ούτε ενδημικό φαινόμενο τμήματος της ελληνικής Αριστεράς ούτε προσωρινό. Στο άρθρο του υπό τον τίτλο: «Παναγούλης: ένας άβολος ήρωας», ο Minuzzo, ενώ προδήλως αποδεχόταν τον χαρακτηρισμό του Παναγούλη ως ήρωα, έγραφε: «Ο Αλέκος Παναγούλης είναι σίγουρα το γνωστότερο πρόσωπο της αντίστασης στη δικτατορία, κανένας όμως δεν μιλάει ευχαρίστως γι' αυτόν. Μερικοί τον έχουν λίγο σα βάρος στη συνείδηση. Άλλοι πάλι δεν μπορούν να καταλάβουν ορισμένα γεγονότα που συνδέονται με την υπόθεση. Η ιστορία του δημιουργεί

³⁶ «Ανακοίνωση», *Αντίσταση*, φ. 9 (Ιούλιος-Αύγουστος 1968), σ. 8

³⁷ «Έκκληση του Στάθη Παναγούλη», *Αντίσταση*, φ. 10 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1968), σ.5

³⁸ Τα δύο πρώτα τεύχη του *Δελτίου Πληροφοριών της Ελληνικής Αντίστασης* δεν αναγράφουν ημερομηνία έκδοσης. Μπορεί, ωστόσο, κανείς να τοποθετήσει το χρόνο έκδοσής τους, κατά προσέγγιση, βάσει των γεγονότων στα οποία αναφέρονται τα άρθρα κάθε τεύχους.

³⁹ *Δελτίον Πληροφοριών - Ελληνική Αντίσταση*, φ. 2, σ. 2

ερωτήματα που ακόμη και σήμερα δεν βρίσκουν μιαν απάντηση. (...) [Ο Παναγούλης] αποτελεί μιαν άβολη περίπτωση.»⁴⁰. Εκείνο στο οποίο -λόγω και της συγχρονίας του άρθρου- στεκόταν περισσότερο και επιχειρούσε να φωτίσει εκτενέστερα ο Minuzzo ήταν η πρόσφατη τότε απόδραση και μετά από τρεις μέρες επανασύλληψη του Παναγούλη. Πολύ προσεκτικά και με ύφος αρκούντως υπαινικτικό ο Minuzzo καλλιεργούσε υπόνοιες πως η όλη απόδραση μπορεί να ήταν ένα μεθοδευμένο σχέδιο της χούντας, στο οποίο ο Παναγούλης μετείχε μάλλον δίχως να το γνωρίζει. Έγραφε: «Για μια ακόμη φορά ο Παναγούλης, χωρίς να το θέλει, χάριζε στον Παπαδόπουλο ένα καλό χαρτί. Η αντίσταση στο καθεστώς σημείωνε μία ακόμη αποτυχία.»⁴¹ Συνοψίζοντας μέχρις εδώ, ο Παναγούλης τον πρώτο χρόνο μετά την απόπειρα θεωρήθηκε⁴² διαδοχικά ως ένα μυστηριώδες μετεωρικής προέλευσης υποκείμενο -πιθανά προβοκάτορας-, ως ένας γενναίος πατριώτης που έπρεπε να σωθεί από το εκτελεστικό απόσπασμα, ως ένας άβολος ήρωας.

Ένα άλλο στιγμιότυπο, προερχόμενο αυτό από μια ημιμυθοπλαστική μεν περιοχή αλλά ιδιαιτέρως δηλωτικό της δύσθυμης και δύστοκης δεξίωσης της απόπειρας από πλειάδα αριστερών, ανιχνεύεται στη νουβέλα του Βασίλη Βασιλικού «Σε γνωρίζω από την κόψη...», η οποία γράφτηκε και εκδόθηκε από τις εκδόσεις 8 ½ στη Ρώμη, μεσούσης της δικτατορίας. Ο συγγραφέας περιγράφει τις πρώτες αντιδράσεις μετά τη γνωστοποίηση του νέου της απόπειρας του Παναγούλη, αντιδράσεις μιας παρέας αριστερών, που απαρτιζόταν από πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι βρίσκονταν στην υπερορία από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, μαζί με κάποιους αυτοεξόριστους φοιτητές, που είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα λίγο μετά το πραξικόπημα. Προτού περάσουμε σε τρεις αντιδράσεις, πρέπει να διευκρινιστεί, πως αυτές αρθρώθηκαν εντός του πρώτου σαρανταοκταώρου μετά την απόπειρα της 13^{ης} Αυγούστου 1968, όσο δηλαδή ακόμα πιστευόταν πως δράστης δεν ήταν ο Αλέκος, αλλά ο μεγαλύτερος αδερφός του, Γεώργιος Παναγούλης, αξιωματικός των ειδικών δυνάμεων του ελληνικού στρατού. Κοινός τόπος στις απόψεις και των τριών μυθιστορηματικών χαρακτήρων του Β. Βασιλικού η έκπληξη, η καχυποψία, ο προβληματισμός και οι ενστάσεις. Ο πρώτος που είχε εκφέρει άποψη, μετά την αναγγελία της είδησης στην ομήγυρη, είχε υποστηρίξει πως τέτοιου είδους ατομικές δυναμικές

⁴⁰Nerio Minuzzo, *Εφτά χρόνια, τρεις μήνες, δύο μέρες*, μτφρ.: Θόδωρος Ιωαννίδης, Θεσσαλονίκη : Ποσειδώνας, 1974, σ. 85-86

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 92

⁴² Τα υποκείμενα της θεώρησης αυτής παρότι μεταξύ τους διαφορετικά και ποικίλα, έχουν ως κοινό στοιχείο πως -περισσότερο ή λιγότερο γρήγορα- θα αναγνωρίσουν στον Παναγούλη ειλικρινή πατριωτισμό και ηρωική ταυτότητα. Παραλείπω εδώ συνειδητά να αναφερθώ στους άκρως ενδιαφέροντες χαρακτηρισμούς που απέδωσε το δικτατορικό καθεστώς, διαμέσου τόσο υπουργών του όσο και του ελεγχόμενου λογοκριμένου τύπου, στον Παναγούλη.

ενέργειες καθόλου δεν συνέβαλαν στην λύση του ελληνικού προβλήματος και δυνητικά μπορούσαν μάλιστα να το περιπλέξουν και να το επιδεινώσουν· η μόνη λύση κατ' αυτόν ήταν «οι μάζες να συνειδητοποιηθούν, να κινητοποιηθούν και να πάρουν τ' απάνω χέρι». Ο δεύτερος είχε αναρωτηθεί «κι αν η απόπειρα είναι προκάτ;», διατυπώνοντας κατόπιν την ιδέα πως μια αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Παπαδόπουλου, μπορούσε άριστα να αξιοποιηθεί επικοινωνιακά από το καθεστώς προς εξυπηρέτηση των πολιτικών σκοπών του. Τέλος, ένας τρίτος εξέφραζε μια άποψη, το δεύτερο σκέλος της οποίας απηχούσε, θεωρώ, με αρκετά εύστοχο τρόπο μία εκ των θεμελιωδών αιτιών της δυσανεξίας της Αριστεράς έναντι στο εγχείρημα της απόπειρας. Διατεινόταν: «Απόπειρες τύπου Παναγούλη, μας τοποθετούν μάλλον στο χώρο της Λατινικής Αμερικής όπου ο ένας στρατιωτικός καθαρίζει τον άλλο, ενώ εμείς με τη βαθιά θητεία μας στην Αντίσταση ανήκουμε σε άλλο καλαμπούρι.».⁴³

Ο δυϊσμός ανάμεσα στην απορριπτέα απόπειρα και στον επαινετέο Παναγούλη αποτυπώνονταν με ακόμη σαφέστερο τρόπο στο βιβλίο του δημοσιογράφου Γιάννη Κάτρη, *Η Γέννηση του Νεοφασισμού στην Ελλάδα*, βιβλίο που γράφτηκε στα 1969-1970 και εκδόθηκε το 1971, ταυτόχρονα στα ελληνικά στη Δυτική Ευρώπη και στα αγγλικά σε ΗΠΑ και Καναδά. Εκεί, η απόπειρα κρινόταν ως «το παρορμητικό ξέσπασμα μιας ομάδας αντιφασιστών πολιτών» και αποτιμάτο ως «πολιτικά άστοχη ενέργεια». Επεσήμαινε ο Κάτρης πως «η αποτυχημένη απόπειρα δεν ωφέλησε τον αγώνα του ελληνικού λαού, όπως καμιά μηδενιστική πράξη δεν ωφέλησε ποτέ τα λαϊκά κινήματα.».⁴⁴ Όταν, όμως, ερχόταν η ώρα να μιλήσει για τον Παναγούλη, ο συγγραφέας-δημοσιογράφος τηρούσε μια διαμετρικά αντίθετη στάση, καθώς τον αντιμετώπιζε ως αδιαμφισβήτητο ήρωα. Εκείνο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι πως ο Παναγούλης δεν ήταν πια ο πιθανά «προβοκάτορας» των πρώτων μηνών, αλλά ούτε είχε γίνει ακόμα ο τυραννοκτόνος. Με άλλα λόγια, στο βιβλίο του Κάτρη, ο Παναγούλης είναι ήρωας, αλλά το ηρωικό του φορτίο καθόλου δεν το αντλεί από την απόπειρα. Τουναντίον, είναι η υπεράνθρωπη αντοχή του στα βασανιστήρια μαζί με την αγέρωχη στάση του στο στρατοδικείο που του προσδίδουν «λεβεντιά και μεγαλείο»: είναι η περήφανη απολογία του που τον καθιστά έναν «σύγχρονο Προμηθέα».⁴⁵

⁴³ Βασίλης Βασιλικός, *8 ½ Πρόζες, μυθολασίες, ντοκουμέντα. Τόμος πρώτος: 1968-1970*, Αθήνα : Παπαζήσης, 2012, σ. 79-81

⁴⁴ Γιάννης Κάτρη, *Η Γέννηση του Νεοφασισμού στην Ελλάδα, 1960-1970*, Αθήνα : Παπαζήσης, 1974 , σ. 330

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 330-332

Το 1973 αποτελεί μια κομβική χρονιά στην ηρωοποίηση. Τη χρονιά εκείνη συμβαίνουν δύο εξελίξεις, οι οποίες έμελλε να έχουν μακροχρόνια και ισχυρή επίδραση στον τρόπο με τον οποίο δομήθηκε έκτοτε ο μύθος του Παναγούλη. Πρώτον, το 1973 εκδόθηκαν, σχεδόν ταυτόχρονα, δύο βιβλία που επιχειρούσαν για πρώτη φορά να αφηγηματοποιήσουν συνολικά την υπόθεση Παναγούλη: το *Πορτραίτο ενός αγωνιστή: Νίκος Ζαμπέλης* του Βασίλη Βασιλικού γράφτηκε στο διάστημα από το Φεβρουάριο έως το Δεκέμβριο του 1972 και εκδόθηκε στις αρχές του επόμενου έτους στη Ρώμη και το *A Piece of Truth* της Αμαλίας Φλέμινγκ την ίδια περίπου περίοδο στη Βοστώνη. Σημαντική λεπτομέρεια πως αμφότερα συνιστούσαν εκδοχές εκ των έndon, καθότι ο Ζαμπέλης, που ήταν ο αφηγητής-πληροφορητής στο πόνημα του Βασιλικού, υπήρξε εκ των στενότερων συντρόφων του Παναγούλη στην προετοιμασία και εκτέλεση της απόπειρας, ενώ και η Φλέμινγκ είχε κρίσιμο οργανωτικό ρόλο σε μια αποτυχημένη απόπειρα απόδρασης του Παναγούλη, τον Αύγουστο 1971.

Η δεύτερη σημαίνουσα εξέλιξη, που έφερε το 1973, προσδιορίζεται στην εύρεση του νομιμοποιητικού σχήματος επί τη βάσει του οποίου η -έως τότε άβολη και δύσκολα διευθετήσιμη- απόπειρα μπορούσε να ενταχθεί σε ηρωικές γενεαλογίες, που θα την καθιστούσαν αποδεκτή και επαινετή. Η Φλέμινγκ στο βιβλίο της παραλλήλιζε τον Παναγούλη με τους τυραννοκτόνους της αρχαίας Αθήνας. Παρέθετε το κείμενο επιγραφής νομοθετήματος της αρχαίας Αθήνας, χρονολογούμενο στα 337-336 π.Χ., σύμφωνα με το οποίο: «Αν κανένας επαναστατήσει ενάντια στο λαό ή βοηθήσει να εγκατασταθεί τυραννία ή καταργήσει το Δήμο της Αθήνας ή την Αθηναϊκή Δημοκρατία, όποιος σκοτώσει τον άνθρωπο που έκανε ένα τέτοιο πράγμα θεωρείται αθώος και ιερός.» («όσιος» στο αρχαίο κείμενο). Ο Παναγούλης παρουσιαζόταν ως ο εκτελεστής του πνεύματος του αρχαίου νομοθέτη, ο τυραννοκτόνος που διακινδυνεύει τη ζωή του για να υπερασπίσει τη δημοκρατία. Ένα νοητό νήμα υπάρχει στην αφήγηση της Φλέμινγκ, σύμφωνα με την οποία ο Παναγούλης αναβίωνε την παράδοση του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα, τυραννοκτόνων του Πεισιστρατίδη Ιππάρχου. Η πράξη του Παναγούλη μπορούσε πια, στο συμβολικό τουλάχιστον πεδίο, να φορτιστεί ηρωικά αφού «ο φόνος των τυράννων είναι καθήκον και οφείλεται δόξα στους τυραννοκτόνους. (...) Τέτοιοι ήταν οι νόμοι της αρχαίας Αθήνας.».⁴⁶

Ωστόσο, κι επειδή τίποτα στην ιστορία δεν συντελείται *in vitro*, το σχήμα παραλληλισμού του Παναγούλη με τους τυραννοκτόνους της αρχαίας Αθήνας μπορεί -ρητά

⁴⁶ Αμαλία Φλέμινγκ, *Προσωπική κατάθεση*, μτφρ.: Νίκος Φωκάς, Αθήνα : Εστία, 1995, σ. 99-101

και ευθέως- να διατυπώθηκε πρώτη φορά από την Αμ. Φλέμινγκ, αλλά αν κοιτάξουμε προσεκτικότερα στο χρηματιστήριο ιδεών του αντιδικτατορικού κόσμου, αποδεικνύεται ότι η ευμενής ανάσυρση Αρμόδιου και Αριστογείτονα ως ηρωικών ιδεοτύπων συνιστούσε όχι κάτι το πρωτόφαντο. Τον Οκτώβριο του 1969, ο Κώστας Βιλάνος επιμελούνταν αφιέρωμα στο περιοδικό *Πορεία* της Ε.Π.Ε.Σ. (Ένωσις των εν Παρισίοις Ελλήνων Σπουδαστών), στη στήλη του εντύπου «κείμενα δημοκρατικού φρονήματος». Τίτλος του εν λόγω αφιερώματος ήταν ο εξής ευφραδής: «Τυραννοκτονικά»⁴⁷. Εντός του παραθέτονταν δύο κείμενα, σε αρχαίο πρωτότυπο και σε μετάφραση στη νέα ελληνική. Το πρώτο εξ αυτών ήταν «το τραγούδι των Τυραννοκτόνων, του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα», με την προλογική διευκρίνιση του Κ. Βιλάνου, κατά την οποία «η αρχαιότητα είδε στο πρόσωπο των Τυραννοκτόνων τους ήρωες-σύμβολα της ισονομίας, και το τραγούδι τους, ήταν κάτι σαν τ' «Ως πότε παλληκάρια...» της Τουρκοκρατίας». Το δεύτερο ήταν το ψήφισμα του Ευκράτη (337-336 π.Χ.), το κείμενο δηλαδή χωρία του οποίου παρέθετε και η Φλέμινγκ στο βιβλίο της. Διαπιστώνεται, συνεπώς, πως το νομιμοποιητικό νοηματικό υπόστρωμα περί τυραννοκτονίας υφίστατο και διακινούνταν ήδη πριν το 1972 και τον ευθύ, ονομαστικό παραλληλισμό της Φλέμινγκ.

Περνώντας στο δεύτερο δίπολο, μπορούμε να ισχυριστούμε πως -εδώ- το εκκρεμές ταλαντεύεται ανάμεσα στη θυματοποίηση και την ηρωοποίηση. Το κεντρικό στοιχείο της συγκεκριμένης αμφιθυμίας, που απαντά στο σύμπαν των αντιδικτατορικών δυνάμεων σχετικά με την πλέον ταιριαστή ταυτότητα του συμβόλου «Παναγούλης», προσδιορίζεται στα βασανιστήρια που υφίστατο επί πέντε χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, μετά την αποτροπή της εκτέλεσης της θανατικής του καταδίκης, το Νοέμβριο του 1968, επρόκειτο να ξεκινήσει στις σελίδες του αντιδικτατορικού Τύπου μία μακρά διαδικασία αναφοράς στον πόνο και το μαρτύριο του Παναγούλη. Έως τον Αύγουστο 1973 και την αποφυλάκισή του, δημοσιεύονται πάμπολλα άρθρα και αναρίθμητες εκκλήσεις με τίτλους όπως: «Να σώσουμε τον Παναγούλη» ή «Παναγούλης: Η ζωή του σε κίνδυνο». Στις εκκλήσεις αυτές ο Παναγούλης προβάλλεται ως το μεγαλύτερο θύμα της χούντας. Διαβάζουμε λόγου χάρη, στο Δελτίο Ενημερώσεως της Ε.Κ.-Ε.ΔΗ.Ν. Μονάχου, στο τεύχος του Αυγούστου 1972: «Οι δικτάτορες δεν σκότωσαν τον Παναγούλη για να τον βλέπουν να λιώνει, να πεθαίνει ζωντανός στη φυλακή. (...) ας μη μείνει το μαρτύριό του απλός πόνος ή λύπη, ας γίνει δράση.»⁴⁸. Στο ίδιο πνεύμα, σε άρθρο του Νίκου Ζαμπέλη τον Απρίλιου 1973, στην εφημερίδα *Αγώνας*, η οποία απηχούσε τις θέσεις του ΠΑΚ, ο Παναγούλης δεν προβαλλόταν

⁴⁷ Κώστας Βιλάνος, «Τυραννοκτονικά», *Πορεία*, φ. 12 (Οκτώβριος 1969), σ. 23-26

⁴⁸ Γ. Πολίτης, «Σταματήστε τα βασανιστήρια», *Δελτίο Ενημερώσεως. Μηνιαίο όργανο της ΕΚ-ΕΔΗΝ Μονάχου*, φ. 13 (Αύγουστος 1972), σ. 9

απλά ως το μείζον θύμα της χούντας, αλλά περισσότερο ως ο μάρτυρας που βρισκόταν εγγύτατα πια στη θυσία: αναρωτιόταν ο Ζαμπέλης: «Ως πότε θα αντέξει αυτός ο άνθρωπος το συνεχές μαρτύριό του; Ζει; Ή παλεύει με το θάνατο;».⁴⁹ Τον Σεπτέμβριο 1972, τριάντα τρεις πολιτικοί κρατούμενοι των φυλακών Κορυδαλλού, στην έκκληση που συνέταξαν «για την σωτηρία του Αλ. Παναγούλη» διερωτώνται: «Για πόσο διάστημα άραγε μπορεί να επιζήσει κανείς χωρίς να αντικρύσει τον ήλιο;».⁵⁰

Ωστόσο, στην περίπτωση του Παναγούλη ο πόνος δε μεταβολίστηκε τελικά σε εννοιολογική οροθέτηση του συμβόλου του ως κυρίαρχα θύματος. Είναι ιδιαίτερα εύγλωττη, όσο και δηλωτική της διεκυστίνδας ανάμεσα στον ήρωα και στο θύμα, η συνύπαρξη δύο ηρωικών αρχετύπων, στο προλογικό σημείωμα που προτάσσει η Φαλάτσι στη συνέντευξη που πήρε από τον άρτι τότε αποφυλακισθέντα αγωνιστή, τον Αύγουστο 1973 και η οποία δημοσιεύτηκε στο ιταλικό περιοδικό “L’ Europeo”, ένα μήνα μετά. Τα δύο ηρωικά ανάλογα είναι ο Χριστός και ο Οδυσσέας.⁵¹ Ο Παναγούλης μπορεί να έφερε στο σώμα του ανεξίτηλες τις ουλές των βασανιστηρίων «στο σημείο που βρίσκονταν και οι πληγές του Χριστού», αλλά το ανυπότακτο πνεύμα, το αδάμαστο θάρρος και η πολυμήχανη εφευρετικότητα στους τρόπους αντοχής των μαρτυριών τον έφερναν πιο κοντά στον ομηρικό ήρωα. Πλάι στην εικόνα του βασανισμένου μάρτυρα υπήρχε και με την πάροδο του χρόνου, με ιδιαίτερη ένταση από το 1973 και εξής, κραταιωνόταν και υπερίσχυε η ιδέα του αλύγιστου αγωνιστή, εκείνου που υπέφερε τα πάνδεινα μα στάθηκε ο μόνος που δεν έσπασε: η ιδέα εκείνη που συμπυκνώνεται εύστοχα στο στίχο του Παναγούλη που πολλακίς αναπαράχθηκε στον αντιδικτατορικό Τύπο: «Θέλω να νικήσω, αφού δε μπορώ να νικηθώ».

Μοτίβα της ενδοδικτατορικής ηρωοποίησης

Όπως ήδη έχει διαφανεί, η πρώτη πενταετία της ηρωοποίησης -1968-1973- υπήρξε μάλλον η πλέον ασταθής και ρευστή περιόδός της. Μολοντούτο, και εντός αυτής ανιχνεύονται ορισμένα μοτίβα ή αλλιώς, κάποιες πάγιες τροπικότητες τόσο στις μεθόδους και τους διαύλους της πολιτισμικής κατασκευής του ήρωα όσο και στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της. Εν συνεχεία, θα εστιάσουμε σε τρία τέτοια μοτίβα.

⁴⁹ Νίκος Ζαμπέλης, «Η ζωή του Αλ. Παναγούλη σε κίνδυνο», *Αγώνας. 15θήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο*, φ. 74 (28 Απριλίου 1973), σ. 2

⁵⁰ «Για τη σωτηρία του Αλ. Παναγούλη», *Αγώνας. 15θήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο*, φ. 68 (2 Σεπτεμβρίου 1972), σ. 2

⁵¹ Οριάννα Φαλάτσι, *Συνάντηση με την ιστορία*, μτφρ.: Έρη Κανδρή, Αθήνα : Πάπυρος, 1976, σ. 550, 553, 555, 560-561

Πρώτο ανάμεσα σε αυτά, σχετικό με την παραγωγή λόγου για τον Παναγούλη, κατά τη διάρκεια της πενταετίας που ο ίδιος βρισκόταν στη φυλακή, απαντά στις πολυάριθμες εκκλήσεις, οι οποίες διεκδικούσαν ανθρώπινες συνθήκες κράτησης για τον επίδοξο τυραννοκτόνο. Οι εκκλήσεις αυτές αποτέλεσαν πλειοψηφικό κομμάτι της ηρωοποιητικής γραμματείας για την υπό εξέταση περίοδο και μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με τους συγγραφείς τους. Στην πρώτη εξ αυτών, εγγράφονται οι λιγοστές -δύο ή τρεις-, ιδιόχειρες επιστολές του Παναγούλη, που κατόρθωσε να βγάλει από το Μπογιατί.⁵² Οι περισσότερες όμως εκκλήσεις ήσαν γραμμένες από τον αδερφό του Αλέκου, Στάθη Παναγούλη και τη μητέρα τους, Αθηνά.⁵³ Σε μια τρίτη κατηγορία εντάσσονται εκείνες που συντάσσονταν από αντιδικτατορικές οργανώσεις και προσωπικότητες της αντίστασης, κατά κανόνα στο εξωτερικό.⁵⁴ Τέλος, στη μάλλον πιο ενδιαφέρουσα κατηγορία, συναντάμε όσες γράφονταν από άλλους πολιτικούς κρατούμενους της ελληνικής χούντας και θεματοποιούσαν τον πόνο του Παναγούλη πλάι στον ηρωισμό του.

Μελετώντας δύο παραδείγματα του τελευταίου είδους εκκλήσεων, διαπιστώνονται οι λόγοι που καθιστούσαν αυτές τις πλέον εύγλωττες σχετικά με την ηρωοποίηση. Ανατέμνοντας τες, μπορούμε να φωτίσουμε τρία ερωτήματα. Πρώτον, σε ποιους απευθύνονταν, δεύτερον, ποιοι συγκεκριμένα τις έγραφαν και τρίτον, πώς συμβολοποιούνταν ο ήρωας στα γραφόμενά τους. Σε έκκληση «για τη σωτηρία του Αλέκου Παναγούλη», που συντάχθηκε τον Οκτώβριο 1969 από πολιτικούς κρατούμενους των φυλακών Αίγινας, οι δεδηλωμένοι παραλήπτες ήσαν η διεθνής κοινή γνώμη, ο διεθνής Ερυθρός Σταυρός καθώς και οργανώσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Εκφραζόταν εκεί η αγωνία για την πλήρη απουσία πληροφόρησης περί της τύχης του Παναγούλη, μετά την επανασύλληψή του ύστερα από την απόδραση του Ιουνίου του ίδιου έτους. Στη λίστα με τις σαράντα υπογραφές κάτω από την έκκληση, διαπιστώνεται πως πέρα από συντρόφους του Παναγούλη, προσυπέγραφαν και αρκετοί ακόμη, κυρίως

⁵² Βλέπε ενδεικτικά, "My Martyrdom", *Greek Report. A monthly publication of uncensored information and documents about Greek affairs*, φ. 20-23 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1970), σ. 5 και «Έκκληση του Αλ. Παναγούλη», *Δημοκρατία. Μηνιαίο περιοδικό Ελεύθερων Ελλήνων*, φ. 32-33 (Μάρτιος-Απρίλιος 1969), σ. 6

⁵³ Βλέπε ενδεικτικά, «Η μητέρα του Παναγούλη καταγγέλει», *Αγώνας. 15θήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο*, φ. 62 (8 Απριλίου 1972), σ. 3 και ένα παράδειγμα έκκλησης του Στάθη Παναγούλη στο «Διεθνές ενδιαφέρον για τη σωτηρία του Παναγούλη», *Ελεύθερη Πατρίδα. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού*, φ. 87 (14 Ιουνίου 1969), σ. 6-7

⁵⁴ Βλέπε ενδεικτικά, το τηλεγράφημα της Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν. Ιταλίας προς τον υπουργό Εξωτερικών της χώρας, Άλντο Μόρο στο «Παναγούλης», *Αγώνας. 15θήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο*, φ. 12 (28 Αυγούστου 1971), σ. 5

στελέχη της «Δημοκρατικής Άμυνας», όπως οι Σωτήρης Δέδες, Παύλος Ζάννας, Στέλιος Νέστωρ, Γεράσιμος Νοταράς και Νικόλας Βουλέλης.⁵⁵ Στη δεύτερη έκκληση, συνταγμένη αυτή τον Σεπτέμβριο του 1972 από τριάντα τρεις πολιτικούς κρατούμενους των φυλακών Κορυδαλλού, η χορεία των παραληπτών διευρυνόταν καθώς σε αυτή συμπεριλαμβανόταν πέραν εκείνων της πρώτης, και ο Ο.Η.Ε., ο Πάπας, το Συμβούλιο της Ευρώπης και ο πρόεδρος της Ε.Ο.Κ.. Μεταξύ εκείνων που είχαν συνυπογράψει, βρίσκουμε ξανά προσωπικότητες του αντιδικτατορικού αγώνα που δεν ανήκαν στην «Ελληνική Αντίσταση», αλλά σε άλλες οργανώσεις με κεντρώες και κεντροαριστερές πολιτικές καταβολές, όπως τους Σάκη Καράγιωργα, Τάσο Μήνη, Βίκτωρα Παπαζήση και Χαράλαμπο Πρωτοπαπά. Στο κείμενο της έκκλησης αυτής, κατ' ουσίαν εξηγούνταν η αιτία που παρακινούσε τους άλλους πολιτικούς κρατούμενους να συντάσσουν εκκλήσεις για τον Παναγούλη· και τούτο καθώς «ο Παναγούλης δεν κρατείται όπως όλοι οι άλλοι κατάδικοι σε μια από τις κοινές φυλακές. Γι' αυτόν ειδικά έχει κτιστεί ένα τσιμεντένιο κελλί (...) [εκεί] ζει μέρα και νύχτα συνεχώς, σε πλήρη απομόνωση». Έτσι, αυτό το ειδικό καθεστώς σκληρότητας ωθούσε τους άλλους πολιτικούς κρατούμενους να εξωτερικεύουν σε εκκλήσεις την ανησυχία τους για τον «νέο αυτό Έλληνα φοιτητή που με τέτοια αυτοθυσία και αυταπάρνηση υπερασπίστηκε την υπόθεση της ελευθερίας».⁵⁶ Καταληκτικά, αξίζει να σταθούμε σε δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, αυτά τα κείμενα απόδειχναν πως -ήδη κατά τη διάρκεια της δικτατορίας- το εκτόπισμά της φήμης του Παναγούλη, έξω απ' τα στενά όρια των συντρόφων της δικής του οργάνωσης, βαθμιαία διευρυνόταν. Δεύτερον, μπορεί να υποστηριχθεί πως η εκστρατεία για τη μη εκτέλεση της θανατικής καταδίκης του, το φθινόπωρο του 1968, είχε διαμορφώσει ένα επιτυχημένο υπόδειγμα, το οποίο -grosso modo- επιχειρούσαν να ακολουθήσουν οι συντάκτες τέτοιων εκκλήσεων μέχρι το 1973.

Μεταβαίνοντας σε δυο μοτίβα, που αμφότερα σχετίζονται με το καθαυτό περιεχόμενο του corpus των ηρωοποιητικών -ενδοδικτατορικά παραχθειςών- πηγών, μπορούμε να ονοματίσουμε το πρώτο: «το σχήμα της ηρωικής οικογένειας» και το δεύτερο: «οι συγγενείς ήρωες». Εκκινώντας από το πρώτο, σε πληθώρα άρθρων του αντιδικτατορικού Τύπου παρατηρείται μια ούτως ειπείν διάχυση του ηρωισμού του Παναγούλη και στα υπόλοιπα -ζώντα και τεθνεώτα- μέλη της οικογένειάς του. Άλλοτε με αφορμή συλλήψεις και καταδίκες του Στάθη Παναγούλη, άλλοτε ορμώμενες από τις

⁵⁵ «Έκκληση των πολιτικών κρατούμενων των φυλακών Αίγινας για τη σωτηρία του Αλέκου Παναγούλη», *Ελεύθερη Πατρίδα. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού*, φ. 107 (8 Νοεμβρίου 1969), σ. 19

⁵⁶ «Για τη σωτηρία του Αλ. Παναγούλη», *Αγώνας. 15θήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο*, φ. 68 (2 Σεπτεμβρίου 1972), σ. 2

διαμαρτυρίες της μητέρας Αθηνάς, τότε εξ αφορμής της μυστηριώδους εξαφάνισης του μεγαλύτερου αδερφού, Γεώργιου Παναγούλη, πάμπολλες ήσαν οι αναφορές σε «ηρωική» ή «τραγική» οικογένεια. Τον Αύγουστο του 1972, επί παραδείγματι, μετά από μια σύλληψη του Στάθη Παναγούλη, ο Ανδρέας Παπανδρέου δήλωνε από τη Στοκχόλμη, πως ο συλληφθείς μικρός αδερφός του ήρωα είχε δράσει «με θάρρος που είναι χαρακτηριστικό της οικογένειάς του»⁵⁷. Σε -συναφές με τη συγκεκριμένη σύλληψη- ρεπορτάζ του *Αγώνα*, η μητέρα εικονοποιούνταν ως τραγική μορφή, που μόνη της μαχόταν ενάντια στη χούντα για τη σωτηρία των παιδιών της. Η Αθηνά Παναγούλη καθίστατο «σύμβολο θυσίας και αλύγιστης αποφασιστικότητας» στο μέτρο που συνέχιζε να αγωνίζεται αψηφώντας τις δυσχέρειες. Αποτυπωνόταν ως γυναίκα-πρότυπο, ταυτόχρονα ηρωική και τραγική, αφού «μετά το θάνατο του πατέρα Παναγούλη, και τη δολοφονία του μεγαλύτερου παιδιού της από τη χούντα, τα άλλα δύο της παιδιά, Αλέκος και Στάθης βρίσκονται στα χέρια της συμμορίας των συνταγματαρχών».⁵⁸ Τον Ιανουάριο του 1973 πραγματοποιήθηκε στο στρατοδικείο της Αθήνας μια δίκη μελών της «Ελληνικής Αντίστασης», μεταξύ των οποίων βρισκόταν και ο Στάθης Παναγούλης. Στα σχετικά άρθρα του αντιδικτατορικού Τύπου, και πάλι προβαλλόταν έντονα οι ατέλειωτες δοκιμασίες της μητέρας και η δικιά της καρτερία ως παροικιώς. Στον *Αγώνα* διαβάζουμε: «η χούντα στην περίπτωση της οικογένειας Παναγούλη εφαρμόζει με ιδιαίτερη αυστηρότητα και συνέπεια το χιτλερικό νόμο «περί συλλογικής ευθύνης»»⁵⁹, ενώ στο *Δελτίο Ενημερώσεως* της Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν. ο αρθρογράφος έθετε ευθαρσώς το καθήκον της απόδοσης τιμών και στην Αθηνά Παναγούλη, όταν έγραφε: «στην ηρωική μητέρα αξίζει κάθε τιμή τώρα, αλλά και όταν η χώρα μας ελευθερωθή.»⁶⁰. Τέλος, εκείνο που παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον είναι πως το σχήμα αυτό της ηρωικής οικογένειας εμφανίσθηκε ξανά, τόσο στη σχετική με τον Παναγούλη βιβλιογραφία όσο και στον Τύπο, μετά το 1976 και το θάνατό του.⁶¹

Εισαγόμενοι στην περιοχή του τρίτου μοτίβου, αυτού των «συγγενών ηρώων», θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε με ένα ρητορικό ούτως ειπείν ερώτημα: ποια είναι ασφαλέστερη ένδειξη ηρωοποίησης κάποιου, παρά η τοποθέτηση του πλάι σε άλλες εγνωσμένης ηρωικότητας μορφές ή παραδόσεις; Και αν οι φαντασιακές συνδέσεις με

⁵⁷ «Ανακοίνωση του Εθνικού Συμβουλίου του ΠΑΚ», *Αγώνας*. 15^ηήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο, φ. 68 (2 Σεπτεμβρίου 1972), σ. 5

⁵⁸ «Συνελήφθη ο Στ. Παναγούλης», *Αγώνας*. 15^ηήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο, φ. 68 (2 Σεπτεμβρίου 1972), σ. 1

⁵⁹ «Η δίκη του Στάθη Παναγούλη», *Αγώνας*. 15^ηήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο, φ. 71 (31 Ιανουαρίου 1973), σ. 1 και 6

⁶⁰ Σχολιαστής, «Νέες δίκες. Ο Στάθης Παναγούλης και οι άλλοι», *Δελτίο Ενημερώσεως*. Μηνιαίο όργανο της ΕΚ-ΕΔΗΝ Μονάχου, φ. 18-19 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1973), σ. 13

⁶¹ Βλέπε παρακάτω, σ. 130

εδραιωμένους ήρωες του παρελθόντος συνηγορούν υπέρ της ηρωικής συνθήκης του Παναγούλη, μας αποκαλύπτουν επίσης ποιοτικά χαρακτηριστικά της υπό κατασκευή ηρωικής ταυτότητάς του. Πιο συγκεκριμένα, άλλου τύπου ήρωας είναι κανείς αν νοείται ως συνεχιστής των αγωνιστών του 1821, άλλος αν εγγράφεται στην ηρωική παράδοση του ελληνοϊταλικού πολέμου του 1940-1941 και άλλος αν κρίνεται διάδοχος και συνεχιστής αυτών και άλλων ένδοξων γενεαλογιών μαζί.

Στα πιο βαθιά σκοτάδια της επταετίας, το φθινόπωρο του 1969, στην άψη της καταστολής, ο Παναγούλης συναντιόταν νοητά με το Μίκη Θεοδωράκη. Το -αδιάλειπτα διακηρυσσόμενο στον αντιδικτατορικό Τύπο- αίτημα για απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, είχε τους δυο ως πρωτοπόρα σύμβολα για την προώθησή του. Ενδεικτικά, άρθρο στην *Ελεύθερη Πατρίδα*, εντός του οποίου καταγγέλλονταν οι άθλιες συνθήκες κράτησης των δεσμοτών της δικτατορίας, κατέληγε ως εξής: «Λευτεριά στον Μίκη Θεοδωράκη. Λευτεριά στον Αλέκο Παναγούλη. Λευτεριά σ' όλους τους πολιτικούς κρατουμένους.»⁶². Λίγους μήνες νωρίτερα, τον Ιούλιο του 1969 έκλειναν τέσσερα χρόνια από τη δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα. Σε σχετικό αφιερωματικό κείμενο της *Ελεύθερης Πατρίδας*, ο Παναγούλης ήταν ο μόνος μη αριστερός, που μνημονευόταν για να τοποθετηθεί πλάι σε ρηγίτισσες και ρηγάδες της αντιδικτατορικής πάλης. Εκείνο που νομιμοποιούσε την εν λόγω συνύπαρξη συνίστατο αφενός, στην αγωνιστική συνάντηση τους στον εξεγερσιακό χώρο εμπειριών των Ιουλιανών και αφετέρου, η δυναμική τους στράτευση στον αντιδικτατορικό αγώνα. Σημείωνε χαρακτηριστικά ο συντάκτης του άρθρου: «(...) από τα σπλάχνα της ίδιας αυτής νεολαίας βγήκαν ο Κιάος, ο Παναγούλης, η Μαρία Καλλέργη, ο Αθανασίου, ο Ρεκλείτης, ο Αναστασιάδης, ο Δαρειώτης, οι πρωτοπόροι της σημερινής Αντίστασης. Όλοι σφυρηλατημένοι στο καμίνι εκείνου του καλοκαιριού.»⁶³. Σε μια τρίτη, κάπως τολμηρότερη σύνδεση, ο Παναγούλης εγγραφόταν σε ένα κατ' εξοχήν εθνικό ηρωικό συνεχές, ολίγον τι παπαρρηγοπούλειο. Το νήμα που είχε πιάσει και επί αυτού βάδιζε ο Λευκαδίτης, κατά το ποίημα του Βασίλη Δημουλά, δημοσιευμένο στον *Αγώνα* το Σεπτέμβριο 1972, ξεκίναγε από τις Θερμοπύλες και το Μαραθώνα, έκανε στάση έπειτα στο Σούλι και στο Μεσολόγγι, για να συνεχίσει απτόητο και άθραυστο στον 20^ο αιώνα, στο Μπιζάνι, το Σκρα, την Πίνδο και την Κορυτσά, πριν φτάσει στο Γοργοπόταμο, στην Καισαριανή και στη Μέρλιν, για να το παραλάβουν έπειτα ο Παναγούλης και ο Καράγιωργας. Τον κοινό παρονομαστή, που δικαίωνε αυτή την υπερδισχιλιετή ηρωική

⁶² «Κινδυνεύει η ζωή του Μίκη και του Παναγούλη», *Ελεύθερη Πατρίδα*. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού, φ. 105 (25 Οκτωβρίου 1969), σ. 6

⁶³ «Τέσσερα χρόνια από τη δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα», *Ελεύθερη Πατρίδα*. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων εξωτερικού, φ. 93 (26 Ιουλίου 1969), σ. 18

παράδοση, στην οποία ο Β. Δημουλάς ενέτασσε τον Παναγούλη, τον βρίσκουμε στον τίτλο και επωδό του ποιήματος, «Λευτεριά, αγάπη μου»⁶⁴. Αποκωδικοποιώντας τη συλλογιστική του ποιητή, εφόσον ο Παναγούλης είχε επιχειρήσει τυραννοκτονία με απώτερο σκοπό την απελευθέρωση του ελληνικού λαού από την στρατιωτική δικτατορία, δικαιωματικά άξιζε να βρίσκεται στο προαιώνιο ηρωικό συνεχές, συγκολλητικός αρμός και νοσηματοδοτούσα ουσία του οποίου ήταν οι αγώνες για την ελευθερία.

2^ο Κεφάλαιο: Ο ήρωας (απ)ελεύθερος και ζωντανός. Μεταξύ ηρωοποίησης και αυτοηρωοποίησης [1973-1976]

Εισαγωγικά - μεθοδολογικά - ερωτήματα

Στις δύο και μισή το μεσημέρι της Τρίτης 21 Αυγούστου 1973 ο Αλέκος Παναγούλης πέρασε το κατώφλι των στρατιωτικών φυλακών Μπογιατίου και έπεφτε στην αγκαλιά της μητέρας του, Αθηνάς Παναγούλη. Ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος είχε δύο μέρες πριν, την Κυριακή 19 Αυγούστου 1973, ορκιστεί «Πρόεδρος της Δημοκρατίας» στη Μητρόπολη της Αθήνας, και στο πλαίσιο της επιχειρούμενης φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, είχε, αμέσως μετά την ορκωμοσία του, εξαγγείλει παραχώρηση γενικής αμνηστίας για όλα τα πολιτικά αδικήματα, καθώς και άρση του στρατιωτικού νόμου. Ανάμεσα στα διάφορα μέτρα που είχε ανακοινώσει στον πανηγυρικό του ο Γ. Παπαδόπουλος, δεν παρέλειψε να δειχθεί και «μεγάθυμος», αφού διατράνωνε πως «θ' απονείμω χάριν εις τον Αλέξανδρον Παναγούλην, ο οποίος την 13^{ην} Αυγούστου 1968 απειράσθη να με δολοφονήσει.»⁶⁵

Κατ' αυτό τον τρόπο, πέντε χρόνια και μια βδομάδα μετά την απόπειρα κατά της ζωής του δικτάτορα, ο Παναγούλης απελευθερωνόταν, εγκαταλείποντας τη σκληρή απομόνωση. Ξεκίνησε τότε, εκείνο το αυγουσιτιάτικο μεσημέρι, η κολοβή τριετία, κατά την οποία -για πρώτη και τελευταία φορά μετά τη διάπραξη της απόπειρας- ο Παναγούλης θα ήταν ταυτόχρονα ζωντανός και ελεύθερος. Κατά τη διάρκεια αυτής της τριετίας -1973 έως 1976- ο Βασίλης Βασιλικός, που ήδη το 1972 είχε προβεί σε μια πρώτη γραπτή καταγραφή της ιστορίας της απόπειρας του Αυγούστου του 1968, στο βιβλίο του *Πορτραίτο ενός*

⁶⁴ Βασίλης Δημουλάς, «Λευτεριά, αγάπη μου», *Αγώνας. 15θήμερο Ελεύθερο Ελληνικό Δημοσιογραφικό Όργανο*, φ. 68 (2 Σεπτεμβρίου 1972), σ. 4

⁶⁵ «Γενική αμνηστία-Βουλή εντός του 1974», *Απογευματινή*, φ. 6252 (20 Αυγούστου 1973), σ. 1 και 3 και «Τα πρώτα μέτρα για την ομαλοποίηση», *Τα Νέα*, φ. 8636 (20 Αυγούστου 1973), σ. 1 και 11

αγωνιστή: Νίκος Ζαμπέλης⁶⁶, παρότρυνε τον Παναγούλη να γράψει ο ίδιος «την πραγματική ιστορία της απόπειρας, με κάθε λεπτομέρεια, για να μην αμφιβάλλει πια κανείς.»⁶⁷. Ο Παναγούλης φαίνεται πως δεν ήταν αρνητικός σε αυτή την ιδέα, καθώς πράγματι, την άνοιξη του 1976 ξεκίνησε να γράφει ένα βιβλίο, στο οποίο θα αφηγούνταν ο ίδιος την ιστορία του· μια ιστορία, η οποία -κατά τους σχεδιασμούς του- θα ξεκίναγε με την απόπειρα κατά του Παπαδόπουλου και θα ολοκληρωνόταν με την -δρομολογημένη την άνοιξη του 1976- αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ.⁶⁸ Ενώ ο Παναγούλης είχε αρχίσει να γράφει το βιβλίο, και παράλληλα οι ενέργειές του για τη σταδιακή δημοσίευση των αρχείων της ΕΣΑ στα *Νέα* βρίσκονταν στην τελική ευθεία, εκμυστηρεύθηκε στη σύντροφό του, Οριάνα Φαλάτσι, πως οι απειλές που δεχόταν τον έκαναν να πιστεύει ότι θα πεθάνει σχετικά σύντομα και συνεπώς, θα χρειαζόταν εκείνη να ολοκληρώσει το βιβλίο, όπου θα διηγείτο την ιστορία του. Είχε μάλιστα, διαλέξει και συνωμοτικά ψευδώνυμα -Άχαμπ για τον εαυτό του και Ισμαήλ για τη Φαλάτσι-, εμπνεόμενος από την ιστορία του Μόμπι Ντικ, στην οποία ο Άχαμπ ήταν ο καπετάνιος του πλοίου που πέθαινε κυνηγώντας τη φάλαινα ενώ ο Ισμαήλ ο ναύτης που διασώζεται από το ναυάγιο για να διηγηθεί μετά την ιστορία.⁶⁹

Ο Παναγούλης πρόλαβε να γράψει είκοσι τρεις μονάχα σελίδες από εκείνο το βιβλίο, στις οποίες η αφήγηση εκκινεί την 13^η Αυγούστου του 1968, ημέρα της απόπειρας, και καταλήγει με την περιγραφή των βασανιστηρίων που υπέστη κατά την ανάκριση, μετά τη σύλληψή του, στο ΕΑΤ-ΕΣΑ. Με λίγα λόγια, τα χειρόγραφα αυτά του Παναγούλη είναι -αναντίρρητα- πολύ σημαντικά, αλλά όχι τόσο για την πραγματολογική τους αξία ή για τις πληροφορίες που μας κοινολογούν. Εξάλλου, εκεί εξιστορούνται λίγα μόνο εικοσιτετράωρα. Εντούτοις, οι είκοσι τρεις αυτές σελίδες, από όσες και όσους έγραψαν μετέπειτα για τη ζωή και τη δράση του, διαφημίστηκαν ως μοναδικό κι αναντικατάστατο ντοκουμέντο και θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί -με δόση υπερβολής αλλά όχι αδόκιμα- πως έτυχαν μεταχείρισης ανάλογης με εκείνη που επεφύλαξαν οι απόστολοι στις διδαχές του Ιησού. Είναι χαρακτηριστικό πως και στις δύο βιογραφίες του Παναγούλη -της Ορ. Φαλάτσι και του Κώστα Μαρδά- οι σελίδες που πρόλαβε να γράψει ο βιογραφούμενος αξιοποιούνται στο έπακρο, πολλάκις και ποικιλοτρόπως. Ο Μαρδάς τις παραθέτει αυτούσιες σε ένα από τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου του -«Η ώρα μηδέν. Ο Αλέξανδρος Παναγούλης αφηγείται την απόπειρα»-, σε μια προσπάθεια να μιλήσει ο ήρωας σε πρώτο

⁶⁶ Βασίλης Βασιλικός, *Πορτραίτο ενός αγωνιστή: Νίκος Ζαμπέλης*, Ρώμη : 8 ½, 1973

⁶⁷ Βασίλης Βασιλικός, *Σαρξ και Μαρξ, Οδοιπορικά, Μονόλογοι, Το σοκ της φύσης, Ο Παναγούλης ζει*, Αθήνα : Γ. Λαδιά, 1977, σ. 498-499

⁶⁸ Οριάνα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας, ό.π.*, σ. 40 και 409-423

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 341

πρόσωπο για την ηρωική του πράξη,⁷⁰ ενώ η Φαλάτσι -με πιο ευφάνταστο τρόπο- επιλέγει να ιστορήσει τη στιγμή του θανάτου του Παναγούλη, παραθέτοντας τις τελευταίες γραμμές από την εικοστή τρίτη και τελευταία σελίδα του χειρογράφου του συντρόφου της. Εκεί έγραφε:

«(...) Πιο πολύ, όλο και πιο πολύ. Με χτυπούν στα πέλματα των ποδιών, στα μάτια. Εγώ επαναλαμβάνω: Λυπάμαι, μόνο, που δεν τα κατάφερα. Ναι, λυπάμαι, μόνο, που δεν τα κατάφερα. Έπειτα ένα φοβερό χτύπημα. Με τι; Από ποιον; Αισθάνομαι μια παράδοξη δύναμη να με πιέζει στο στομάχι, και το λαιμό, το στήθος, την καρδιά να χώνονται μέσα σαν να σπάνε όλα μαζί σκάζοντας, και δεν ξεχωρίζω πια τίποτα. Κρατώ τα μάτια κλειστά και...».⁷¹

Αξίζει να σημειωθεί πως το ανωτέρω διαβάζεται ως ένα εξόχως διφορούμενο και αμφίσημο χωρίο. Τούτο καθώς, ο μεν Παναγούλης γράφοντάς το περιγράφει έναν ξυλοδαρμό του, που έλαβε χώρα πέντε μέρες περίπου μετά την απόπειρα, τον Αύγουστο 1968, στο ΕΑΤ-ΕΣΑ και δυσφορεί στη σκέψη πως «δεν τα κατάφερε» να σκοτώσει το δικτάτορα, ενώ η Φαλάτσι το χρησιμοποιεί για να μιλήσει για τη θανατηφόρο πρόσκρουση του αυτοκινήτου του, το ξημέρωμα της Πρωτομαγιάς του 1976. Στη δεύτερη περίπτωση, το «δεν τα κατάφερα» μπορεί να ερμηνευθεί ως η αποτυχία του Παναγούλη να περατώσει επιτυχώς την αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ.

Γιατί όμως ασχολούμαστε με αυτό το βιβλίο που ποτέ δεν γράφτηκε, πολύ δε περισσότερο από τη στιγμή που ακόμη και τα λιγοστά, πρωτόλεια χειρόγραφα του Παναγούλη δεν κομίζουν γλαύκα εις Αθήνας; Πέρα από την «ιστορική αξία» που θα είχαν τα χειρόγραφα όποιου πρωτοπόρου αγωνιστή της αντιδικτατορικής πάλης, τι είναι εκείνο που προσδίδει στα συγκεκριμένα ξεχωριστό ενδιαφέρον; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά θα μπορούσε να είναι η εξής, ολοκληρωτικά απλοϊκή όσο και αφοπλιστική: -το γεγονός ότι γράφτηκαν-. Πιο συγκεκριμένα, το γεγονός πως ο Παναγούλης θέλησε να γράψει ένα βιβλίο, στο οποίο διηγούμενος ο ίδιος την ιστορία του, θα είχε την ευκαιρία να επανεπινοήσει τον εαυτό του, να φιλοτεχνήσει αυτεξούσιος την δημόσια εικόνα του, αποτελεί αφ' εαυτού κάτι το αξιολογήσιμο. Ο άνδρας-Παναγούλης αποπειράθηκε να επέμβει -παρεμβατικά και καθοριστικά- στη διαμόρφωση του μύθου-Παναγούλης. Επιχείρησε να προσθέσει στα έργα και τη δράση του και ένα συμπαγές γραπτό αφήγημα, στο οποίο θα μεριμνούσε για την εικόνα του, τις αναπαραστάσεις του, τη φήμη κι

⁷⁰ Κώστας Μαρδάς, *ό.π.*, σ. 103-126

⁷¹ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας*, *ό.π.*, σ. 483-484

υστεροφημία του. Ο ζωντανός Παναγούλης, συνειδητοποιώντας τη διασημότητα που είχε κερδίσει όσο και την ηρωικότητα που πολλαχόθεν του αποδιδόταν, θέλησε να αποκτήσει λόγο στη συγκρότηση του ήρωα-Παναγούλη. Τον Αύγουστο του 1973, λίγες μόνο μέρες μετά την αποφυλάκισή του, ο Παναγούλης δήλωνε στη Φαλάτσι, πως:

«Ούτε ήρωας είμαι, ούτε αισθάνομαι ήρωας. Δεν είμαι σύμβολο, ούτε βλέπω τον εαυτό μου σαν ήρωα. Δεν είμαι ηγέτης, ούτε θέλω να είμαι ηγέτης. Κι όλη αυτή η δημοτικότητα μου με φέρνει σε αμηχανία. (...) δεν είμαι ο μοναδικός Έλληνας που υπέφερε στη φυλακή. (...) αυτή μου τη δημοτικότητα καταφέρνω να την ανεχθώ μόνο όταν σκέφτομαι πώς θα φανεί χρήσιμη, όσο θα φαινόταν χρήσιμη και η εκτέλεσή μου. (...) Τι πρέπει λοιπόν να κάνω για να μη σας απογοητεύσω; Φοβάμαι τόσο μήπως σας απογοητεύσω, αφού περιμένετε τόσα πολλά από μένα! Ω, αν καταφέρνατε να μη με βλέπετε σαν ήρωα!»⁷².

Το χωρίο αυτό είναι χρήσιμο στο μέτρο που δηλοί πως ο Παναγούλης, ήδη τον Αύγουστο του 1973, συνειδητοποιούσε πως -είτε το ήθελε είτε όχι- είχε υποστεί διαδικασίες ηρωοποίησης· για το σύμπαν της ελληνικής αντιδικτατορικής αντίστασης ήταν ήρωας, παρ' όλες τις επιτακτικές περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις του ίδιου.

Εκείνο που εγώ αποπειρώμαι στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, ορμώμενος από τις παραπάνω παρατηρήσεις περί παρέμβασης του ζωντανού Παναγούλη στην ηρωοποιητική συγκρότηση -παρατηρήσεις που λειτουργούν εν μέρει ως υποθέσεις εργασίας, εν μέρει ως διαπιστωτικές αναλαμπές- είναι, επιστρέφοντας στην περίοδο 1973-1976 και ανατέμνοντας τις εκεί διαδικασίες ηρωοποίησης, να ανιχνεύσω, αν και τίνι τρόπω ο Παναγούλης συνεισέφερε στην οικοδόμηση του ηρωικού του προφίλ. Ενδιαφέρει εδώ, όχι τόσο να συγκροτηθεί μια κατά το δυνατόν πληρέστερη πραγματολογικά αφήγηση για τη ζωή, τη δράση και τις ενέργειες του Παναγούλη στα 1973-1976, όσο πρώτιστα και κυρίαρχα, να αναδειχθεί ποια ήσαν τα προβαλλόμενα και τονιζόμενα εξ αυτών των ενεργειών. Με μια εσκεμμένα υπερβολική διατύπωση αλλά ενδεικτική της εστίασής μου, δευτερευόντως ενδιαφέρει τι πράγματι έκανε και τι όχι· εκείνο που σημασιοδοτείται ως μείζον, συνίσταται στο τι -εξ όσων έκανε- και πώς προβαλλόταν από τον Τύπο της εποχής όσο και από τον ίδιο τον Παναγούλη· πώς φιλοτεχνούνταν η εικόνα του πρώτου αντιστασιακού κατά το τελευταίο έτος της δικτατορίας και κατά την εναρκτήρια διετία της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

⁷² Οριάννα Φαλάτσι, *Συνάντηση με την ιστορία, ό.π.*, σ.605-606

Προτού μεταβούμε στο κυρίως σώμα του κεφαλαίου, κρίνεται αναγκαίο να επισημανθούν ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της υπό εξέταση τριετίας -1973-1976- εν σχέσει με την ηρωοποίηση του Παναγούλη. Στο τριμερές σχήμα περιοδολόγησης που προτείνεται σ' αυτή την εργασία [α)1968-1973, β)1973-1976, γ)1976-1981], η δεύτερη χρονικά, ενδιάμεση περίοδος είναι μάλλον η πιο υφειακή σε ότι αφορά τις ηρωοποιητικές διαδικασίες του Παναγούλη. Ο ζωντανός και (απ)ελεύθερος Παναγούλης υποχωρεί ως ήρωας. Άλλωστε, ως γενική αρχή, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως στο χρηματιστήριο αξιών του ηρωισμού, οι νεκροί αναδεικνύονται σε υπεραξία. Μολονότι, λοιπόν, το χρονικό διάστημα 1973-1976 η ηρωοποίηση του Παναγούλη φαντάζει σαφώς πιο υποτονική, συγκρινόμενη με τα δεδομένα και τις δυναμικές της αμέσως προηγούμενης (1968-1973) όσο και της αμέσως επόμενης (1976-1981) περιόδου, ο τελευταίος χρόνος της δικτατορίας μαζί με τα δύο πρώτα έτη της αποκατεστημένης δημοκρατίας παρουσιάζουν διακριτό ενδιαφέρον για τρεις τουλάχιστον λόγους. Πρώτον, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, το 1973-1976, και ακόμη εντονότερα η περίοδος 1974-1976, είναι η μόνη όπου ο Παναγούλης, μετά την απόπειρα και την αποκτηθείσα δημοτικότητα, παραμένει ταυτόχρονα ελεύθερος και ζωντανός να καθορίσει την πορεία του και να παρέμβει στις εν εξελίξει διαδικασίες συμβολοποίησής του. Δεύτερον, μπορεί κατά το ρου των επόμενων δεκαετιών της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας η μνήμη του Παναγούλη να καθορίστηκε κυρίαρχα από τα όσα έπραξε επί χούντας (απόπειρα κατά του Παπαδόπουλου - «ο πρώτος αντιστασιακός», καταγγελτική και περήφανη απολογία του στο χουντικό στρατοδικείο - «ο αγέρωχος», υπεράνθρωπη αντοχή στα βασανιστήρια - «ο αλύγιστος») αλλά, στο βαθμό που αυτή η εργασία εξετάζει τον τρόπο που διαμορφώθηκε η μνήμη του έως και το πέρας της πρώτης πενταετίας μετά το θάνατό του, οφείλουμε να εγκύψουμε στα όσα πράττει και στα όσα προβάλλονται από τον Τύπο όσο είναι ζωντανός, μεταπολιτευτικά. Τούτο για να εντοπίσουμε συνδέσεις που πιθανόν έπειτα, με τα χρόνια, ατόνησαν ή/και αποσιωπήθηκαν' για να αναζητήσουμε «τα μέλλοντα που δεν επήλθαν»⁷³, εκείνα που σχηματίσθηκαν, υπήρξαν και έσβησαν πριν την τελική-συγκαιρινή έκβαση της ιστορίας. Τρίτον, ακριβώς λόγω της προαναφερθείσας ύφεσης που παρατηρείται στις εξωγενείς ηρωοποιητικές διαδικασίες, πρόκειται για εκείνη την περίοδο, κατά την οποία και πάλι σε σύγκριση με την προηγούμενη και την επόμενη, εν πολλοίς απουσιάζουν τα στερεοτυπικά σχήματα και ως εκ τούτου το πεδίο είναι πολύ πιο ανοιχτό σε ποικιλώνυμες πιθανότητες και δυναμικές. Συγκεκριμενοποιώντας τον τρίτο λόγο, διευκρινίζεται πως τα πέντε χρόνια της φυλακής και της απομόνωσης του Παναγούλη, η μόνη δική του φωνή που έφθανε στον

⁷³ Patrick Boucheron, *ό.π.*, σ. 51-52

έξω κόσμο υπήρξαν τα ποιήματά του και παράλληλα, το κεντρικό διακύβευμα στο οποίο συναντιόνταν όλες οι έξωθεν ηρωοποιητικές φωνές ήταν το «Να σώσουμε τον Παναγούλη». Αντίστοιχα, κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατο του Παναγούλη, η δική του φωνή προφανώς απουσιάζει, ενώ τα δύο κυρίαρχα επίδικα προσδιορίζονται στην ηθική επιταγή: «Να μην ξεχάσουμε το πρώτο παλικάρι της αντίστασης» και στο αίτημα να διακριβωθούν οι συνθήκες του θανάτου, ούτως ώστε να διαλευκανθεί αν επρόκειτο για προμελετημένο έγκλημα ή τυχαίο τροχαίο.

Από την αποφυλάκιση στην επιστροφή στην Αθήνα [Αύγουστος 1973- Αύγουστος 1974]

Πιάνοντας το χρονολογικό νήμα για την περίοδο από τον Αύγουστο 1973 έως και την Πρωτομαγιά του 1976, κατ' αρχάς θα εστιάσουμε στην πρώτη διακριτή υποπερίοδο, η οποία έχει διάρκεια ένα περίπου έτος· ξεκινά στα τέλη Αυγούστου 1973 με την παραχώρηση γενικής αμνηστίας από τον Γ. Παπαδόπουλο και την αποφυλάκιση Παναγούλη και ολοκληρώνεται με την αποκατάσταση της δημοκρατίας στις 24 Ιουλίου 1974 και την επιστροφή Παναγούλη στην Ελλάδα στις 13 Αυγούστου του ίδιου έτους. Το μεγαλύτερο μέρος του τελευταίου αυτού έτους της στρατιωτικής δικτατορίας ο Παναγούλης θα το περάσει στην Ιταλία, ανάμεσα σε Ρώμη και Φλωρεντία, μαζί με τη σύντροφό του, Οριάνα Φαλάτσι.

Αρχής γενομένης από τη Δευτέρα 20 Αυγούστου 1973 και καθ' όλη τη διάρκεια εκείνης της εβδομάδας, το κυρίαρχο θέμα στην ελληνική επικαιρότητα ήταν τα μέτρα που ο Γ. Παπαδόπουλος είχε εξαγγείλει με σκοπό την φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, μετά και την τυπική κατάργηση της βασιλείας στην οποία είχε προβεί στις αρχές του καλοκαιριού. Ανάμεσα στα μέτρα ξεχώριζε η γενική αμνηστία, που παραχωρούνταν με έκδοση προεδρικού διατάγματος, σε όλους όσους βρίσκονταν εγκάθειρκτοι για πολιτικά αδικήματα. Έτσι, την Τρίτη 21 Αυγούστου, ανάμεσα στο πλήθος των απελευθερούμενων πολιτικών κρατουμένων, αποφυλακίστηκε από τις στρατιωτικές φυλακές Μπογιατίου και ο Αλέκος Παναγούλης.⁷⁴

Με μια περιδιάβαση στον Τύπο της εποχής -νόμιμο λογοκριμένο αλλά και παράνομο αντιδικτατορικό- διαπιστώνει κανείς πως ο Παναγούλης νοούνταν και

⁷⁴ Βλέπε ενδεικτικά, «Βγήκαν οι πολιτικοί κρατούμενοι σταθεροί και γεμάτοι ελπίδες», *Τα Νέα*, φ. 8638 (22 Αυγούστου 1973), σ. 1 και «Ελεύθεροι. Δάκρυα, γέλια, πάθος έξω από τις φυλακές», *Απογευματινή*, φ. 6254 (22 Αυγούστου 1973), σ. 1

προβαλλόταν ως κάτι διαφορετικό από το σύνολο των υπόλοιπων αμνηστευθέντων πολιτικών κρατουμένων, ήταν ο υπ' αριθμόν ένα ανάμεσά τους. Αυτή η πρωτοκαθεδρία του Παναγούλη τεκμαίρεται από αρκετές ενδείξεις. Πρώτον, ήταν ο μοναδικός κρατούμενος της επταετίας με την ποινή του θανάτου· αυτό είχε ως αποτέλεσμα το ονοματεπώνυμό του να φιγουράρει -μόνο του και δίχως ταίρι- στην κορυφή της λίστας με τους αμνηστευθέντες πολιτικούς κρατούμενους, που δημοσιεύθηκε εκείνες τις μέρες στον Τύπο (αμέσως κάτω από τον μοναδικό θανατοποινίτη Παναγούλη, γράφονταν τα ονόματα των δεκαπέντε αγωνιστών που εξέτιαν ποινές ισόβιας κάθειρξης και κατόπιν όλων των υπολοίπων με μικρότερες ποινές).⁷⁵ Ωστόσο, αυτή η ανάγλυφη οπτικοποίηση του ανάδελφου του Παναγούλη δεν αποτελεί το μοναδικό τεκμήριο της ιδιαίτερης συνθήκης του Λευκαδίτη αγωνιστή μεταξύ των υπόλοιπων πολιτικών κρατουμένων. Έτερο στοιχείο που συνηγορεί υπέρ του ξεχωριστού status που αποδιδόταν πανταχόθεν στον Παναγούλη, απαντά στο λόγο που εκφώνησε στη Μητρόπολη της Αθήνας ο δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος, αμέσως μετά την αυτοανακήρυξή του σε Πρόεδρο της Δημοκρατίας, και στον οποίο περιέχονταν οι εξαγγελίες του προς φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Εκεί, πλάι σε άλλα εμβληματικά μέτρα όπως η παραχώρηση γενικής αμνηστίας, η άρση του στρατιωτικού νόμου και η δέσμευση για σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης που θα διεξήγαγε εκλογές εντός του 1974, ο μοναδικός πολιτικός κρατούμενος που αναφερόταν ονομαστικά ήταν ο Παναγούλης· και τούτο καθώς ο Παπαδόπουλος επέλεγε σε αυτό του το διάγγελμα να συμπεριλάβει -ρητά και εμβληματικά- και την απόδοση χάρης στον Παναγούλη.⁷⁶

Τρίτο στοιχείο που επιβεβαιώνει πως ο παρ' ολίγον τυραννοκτόνος κατείχε περίοπτη θέση μεταξύ των υπολοίπων αντιστασιακών, εμφανίζει στον τρόπο που παρουσιαζόταν η αποφυλάκισή του από το σύνολο του Τύπου. Ενδεικτικά, φωτογραφία του Παναγούλη έξω από τις στρατιωτικές φυλακές Μπογιατίου, αμέσως μετά την αποφυλάκισή του, υπήρχε στις 22 Αυγούστου 1973, στο πρωτοσέλιδο και της *Απογευματινής*, και των *Νέων* και του *Ελεύθερου Κόσμου*. Οι τρεις εφημερίδες παρουσίαζαν την είδηση με διαφορετικές χροιές και τονικότητες, καθοριζόμενες από την πολιτική προτίμηση εκάστου εντύπου, ωστόσο και οι τρεις φαίνεται να συμφωνούσαν πως η κεντρική πρωτοσέλιδη φωτογραφία δικαιωματικά ανήκε στον Παναγούλη. Ο φιλοχουντικός *Ελεύθερος Κόσμος* δεν παρέλειπε να υπενθυμίσει πως ο εικονιζόμενος ήταν

⁷⁵ «Οι πολιτικοί κρατούμενοι που αμνηστεύονται», *Απογευματινή*, φ. 6253 (21 Αυγούστου 1973), σ. 11 και «Ποιοι πολιτικοί κρατούμενοι αμνηστεύονται», *Τα Νέα*, φ. 8636 (20 Αυγούστου 1973), σ. 1 και 11

⁷⁶ «Χάρης στον Παναγούλη», *Απογευματινή*, φ. 6252 (20 Αυγούστου 1973), σ. 1 και «Εδημοσιεύθησαν χθες τα διατάγματα περί αμνηστίας, άρσεως του Στρατιωτικού Νόμου, χάριτος εις τον Παναγούλην και παραγραφής», *Ελεύθερος Κόσμος*, φ. 2179 (21 Αυγούστου 1973), σ. 1 και 6

«ο αποπειραθείς να φονεύση τον Πρόεδρον κ. Γ. Παπαδόπουλον»⁷⁷, ενώ η *Απογευματινή*, στον αντίποδα, σε πρόδηλα πανηγυρικό τόνο, ανάμεσα σε τίτλους όπως «Δάκρυα, γέλια, πάθος έξω από τις φυλακές», χαρακτήριζε τον Παναγούλη -υπαινετικά μιν, όλο νόημα δε- πρωταγωνιστή «μιας δραματικής υποθέσεως που το 1968 είχε συγκλονίσει την ελληνική και διεθνή κοινή γνώμη».⁷⁸

Ωστόσο, πέρα από το ποιος ήταν ο Παναγούλης, πράγμα για το οποίο όπως διαφάνηκε παραπάνω υπήρχε διάσταση απόψεων, έχει σημασία να εξετασθεί και πώς ήταν -ή καλύτερα πώς παρουσιαζόταν, από τις διαφορετικές φωνές, πως ήταν- τη στιγμή της αποφυλάκισής του. Ήταν ένα καταπτοημένο ράκος; Παρέμενε ένας αλύγιστος αγωνιστής; Απέπνεε ελπίδα; Απελπισία; Μεγαλείο; Στην απόπειρα να ανιχνεύσουμε την απάντηση των ανωτέρω ερωτημάτων, βρισκόμαστε εκ νέου ενώπιον διχογνωμιών και αντιφατικών εικόνων. Επί παραδείγματι, ο Κώστας Χαρδαβέλλας, ρεπόρτερ της *Απογευματινής*, έγραφε: «Ο Παναγούλης αυτή την στιγμή αντιμετωπίζει οξύτατο πρόβλημα προσαρμογής στην εποχή μας, στην κοινωνία μας, στην κατάσταση που έχει διαμορφωθεί σήμερα. Εμφανίζει σαφή σημεία ενός απροσάρμοστου ατόμου. Τα σημάδια που του άφησαν πέντε χρόνια φυλακής είναι βαθειά και πολύ ζωντανά.»⁷⁹. Σε διαμετρικά αντίθετη εκτίμηση είχε οδηγηθεί ο ανώνυμος συντάκτης του *Ελεύθερου Κόσμου*, αφού διαβεβαίωνε ότι «η πρώτη εντύπωση (...) εις τους ξένους ανταποκριτάς και τους Έλληνας δημοσιογράφους (...) ήτο ότι ο Παναγούλης εξήλθε των φυλακών εύρωστος, ακμαίος και με σοβαρόν ύφος.»⁸⁰. Μπορεί κανείς -διόλου αβάσιμα- να πιθανολογήσει πως ο Παναγούλης, τη στιγμή εκείνη, δεν ήταν ούτε «απροσάρμοστος» ούτε «εύρωστος» κι «ακμαίος». Εκείνο που λανθάνει πίσω από τον «απροσάρμοστο» είναι η έγνοια της -ευνοϊκά διακειμένης έναντι του Παναγούλη- *Απογευματινής* να δείξει πως η χούντα του είχε επιφυλάξει τέτοια απάνθρωπη μεταχείριση, έτσι που καθίσταντο πιθανές οι συνέπειες ανήκεστων βλαβών, ενώ το ακριβώς αντίθετο θέλει να υπονοήσει ο *Ελεύθερος Κόσμος* με τους επιθετικούς προσδιορισμούς του, που παραπέμπουν σε ροδαλή και ρωμαλέα υγεία ενός καλοζωισμένου κρατούμενου. Μια εικόνα πολύ πιο ταιριαστή σε ιδεοτυπικά απεικασματα που παραπέμπουν σε ηρωισμό εντοπίζεται στον αντιδικτατορικό Τύπο. Διαβάζουμε, λόγου χάρη, στην *Ελεύθερη Ελλάδα*, εβδομαδιαία εφημερίδα που εκδιδόταν στη Ρώμη και απηχούσε τις θέσεις του Πατριωτικού Μετώπου (ΠΑΜ), πως η Αθηνά Παναγούλη βρέθηκε, πέντε χρόνια μετά, ξανά

⁷⁷ «Απεφυλακίσθησαν οι αμνηστευθέντες κρατούμενοι», *Ελεύθερος Κόσμος*, φ. 2180 (22 Αυγούστου 1973), σ. 1

⁷⁸ Κώστας Χαρδαβέλλας, «Ο Παναγούλης μιλάει για την χάρι, το παρελθόν, το μέλλον», *Απογευματινή*, φ. 6254 (22 Αυγούστου 1973), σ. 1 και 2

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 1

⁸⁰ «Η αποφυλάκισις του Παναγούλη», *Ελεύθερος Κόσμος*, φ. 2180 (22 Αυγούστου 1973), σ. 3

μαζί με «τα δυο ηρωικά παιδιά της» και πως ο Αλέκος εξερχόμενος των φυλακών έμοιαζε «υπερήφανος [και] ανυπότακτος όπως στάθηκε όλα αυτά τα χρόνια του φρικτού μαρτυρίου του».⁸¹

Δικαιούμαστε να ισχυριστούμε πως η εικόνα του περήφανου και ανυπότακτου ήταν αυτή που απέρρευε και από τις πρώτες δηλώσεις του ίδιου του Παναγούλη, τη μέρα της αποφυλάκισής του. Σταχυολογώντας τες, αξίζει να σταθούμε σε τρία σημεία τους. Πρώτον, διατρέωνε πως «έκανα το καθήκον μου και δεν μετανοιώνω για τίποτα», δήλωση που ο *Ελεύθερος Κόσμος* έσπευδε να χαρακτηρίσει «θρασεία». Δεύτερον, ήταν κατηγορηματικός όταν σημείωνε πως σκόπευε να συνεχίσει να πράττει το «καθήκον» του, να εξακολουθήσει δηλαδή να μάχεται το απριλιανό καθεστώς. Τρίτον, στις σύντομες δηλώσεις του φρόντισε να διευκρινίσει πως ο ίδιος δεν ζήτησε καμία χάρη και -επιτείνοντας το ίδιο του ανυπότακτο και αενάως προκλητικό έναντι της δικτατορίας- θέλησε να μιλήσει για τις πέντε απόπειρες απόδρασής του.⁸²

Ολοκληρώνοντας τα της αποφυλάκισης και του τρόπου που προσλήφθηκε και προβλήθηκε αυτή από τον Τύπο της εποχής, έχει ενδιαφέρον να σταθεί κανείς στο ποιοι πλαισίωσαν τον «κορυφαίο του χορού» Παναγούλη: ποιοι, δηλαδή, εκ των υπολοίπων αμνηστευθέντων πολιτικών κρατουμένων υπήρξαν εκείνοι που επίσης συγκέντρωσαν δημοσιότητα. Δεν θα συνιστούσε υπερβολή να ειπωθεί πως ο Παναγούλης υπήρξε ο πρώτος μιας τριανδρίας εκείνες τις μέρες του Αυγούστου του 1973. Στα πρωτοσέλιδα *Απογευματινής* και *Νέων* θέση δίπλα του είχαν φωτογραφίες του καθηγητή της Παντείου, Σάκη Καράγιωργα και του αξιωματικού της αεροπορίας, Τάσου Μήνη. Εκείνοι οι δύο υπήρξαν οι αντιστασιακοί, οι οποίοι συγκέντρωσαν επίσης έντονο το ενδιαφέρον του Τύπου. Τέλος, αξιοσημείωτο πως ανάμεσα στους λιγοστούς φίλους και συγγενείς που υποδέχθηκαν τον Παναγούλη, έξω από τις στρατιωτικές φυλακές Μπογιατίου, μαζί με τη μητέρα του και τους δύο δικηγόρους του, Λέανδρο Καραμφυλλίδη και Φοίβο Κούτσικα, ήταν και η χήρα του Νικηφόρου Μανδηλαρά: σηματοδοτώντας έτσι, κατά κάποιον τρόπο, μια φαντασιακή συγγένεια μεταξύ του δημοκρατικού δικηγόρου που υπήρξε από τα πρώτα θύματα της δικτατορίας και του παρ' ολίγον τυραννοκτόνου.

Δύο μέρες μετά την αποφυλάκισή του, ο Παναγούλης θα παραχωρούσε συνέντευξη στη διάσημη Ιταλίδα δημοσιογράφο Οριάνα Φαλάτσι, η οποία είχε έρθει εσπευσμένα από

⁸¹ «Επί τέλους ελεύθεροι!», *Ελεύθερη Ελλάδα*. *Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 130 (6 Σεπτεμβρίου 1973), σ. 1 και 5

⁸² «Ο Αλ. Παναγούλης είχε αποπειραθή πέντε φορές να δραπετεύσει. Τι είπε μόλις αποφυλακίσθηκε», *Τα Νέα*, φ. 8638 (22 Αυγούστου 1973), σ. 1 και 9

την Ιταλία μόλις πληροφορήθηκε την είδηση της γενικής αμνηστίας στην Ελλάδα.⁸³ Η εξασφάλιση της πρώτης μεγάλης συνέντευξης με τον πλέον πολυθρύλητο πολιτικό κρατούμενο της ελληνικής χούντας συνιστούσε αναμφισβήτητα δημοσιογραφικό desideratum περιωπής και συνεπώς, επιτυχία για όποιον ή όποια το κατόρθωνε. Έτσι, την Πέμπτη 23 Αυγούστου 1973 η Φαλάτσι βρέθηκε στο πατρικό σπίτι του Παναγούλη, στη Γλυφάδα, για τις ανάγκες της συνέντευξης, η οποία υπήρξε ιδιαίτερα σχοινοτενής (καταλάμβανε «εννέα ολόκληρες σελίδες στο «Ευροπέο»») σύμφωνα με το ρεπορτάζ της *Ελεύθερης Ελλάδας*: εκτείνεται σε πενήντα πέντε σελίδες στο βιβλίο της Ορ. Φαλάτσι *Συνάντηση με την ιστορία*: κατόπιν, δημοσιεύθηκε στο ιταλικό περιοδικό "L' Europeo" και τμήματά της αναδημοσιεύθηκαν σε φύλλα του ελληνόφωνου αντιδικτατορικού Τύπου, το Σεπτέμβριο 1973⁸⁴. Εκείνο το απόγευμα στη Γλυφάδα συνέβησαν δύο τινά. Πρώτον, ξεκίνησε ένας έρωτας που έμελλε -κατά το κοινώς λεγόμενο- να μείνει στην ιστορία και δεύτερον, ο Παναγούλης είχε την ευκαιρία για πρώτη φορά να μιλήσει αυτοπροσώπως για όλα όσα έως τότε είχε πράξει και βιώσει. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο απασχολεί αποκλειστικά το δεύτερο. Σε ενότητα του επόμενου κεφαλαίου, θα συζητηθεί μερικώς και το πρώτο για να αναμοχλευθεί και ίσως να κατανοηθεί «πώς η αγάπη γίνεται ιστορία;» στο μέτρο που η Φαλάτσι υπήρξε εκείνη που συνέγραψε την πρώτη και πλέον πολυδιαβασμένη και επιδραστική βιογραφία του Παναγούλη.

Όμως, γιατί είναι σημαντική η συγκεκριμένη συνέντευξη για μια εργασία που ασχολείται με την ηρωοποίηση του Παναγούλη; Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι στο τέλος αυτής ακριβώς της συνέντευξης που ο άρτι τότε αποφυλακισθείς αγωνιστής αποφαίνεται πως ήρωας δεν αισθάνεται και σχεδόν παρακαλά να μην τον αντιμετωπίζουν ως τέτοιο. Είναι μήπως, συνεπώς, μια αντιηρωική συνέντευξη, όπου αναλώνεται στα μικρά και στα επουσιώδη και άρα μονάχα από μια επαγγελματική διαστροφή για πληρότητα και άγρα ανεκδοτολογικών λεπτομερειών, αναφέρεται εδώ; Όχι. Τουναντίον, υφίστανται δύο τουλάχιστον λόγοι, που καθιστούν τούτη τη συνέντευξη «χρυσωρυχείο» για τους σκοπούς

⁸³ «Η Φαλάτσι πήρε συνέντευξη από τον Παναγούλη», *Απογευματινή*, φ. 6256 (24 Αυγούστου 1973), σ. 1

⁸⁴ Βλέπε ενδεικτικά, «Οι ξένοι δημοσιογράφοι με τους αποφυλακισθέντες αγωνιστές. Ομιλούν οι Δρακόπουλος, Φίλιας και Παναγούλης», *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 131 (13 Σεπτεμβρίου 1973), σ. 1 και 4.

Η συνέντευξη αυτή περιλήφθηκε και στο βιβλίο, που εξέδωσε η Ορ. Φαλάτσι το 1974, με τίτλο "Intervista con la storia". Εκεί περιλαμβάνονταν δεκαοκτώ συνεντεύξεις που είχε πάρει η Ιταλίδα δημοσιογράφος κατά την πενταετία 1969-1973. Ανάμεσά τους, πέρα από αυτή με τον Παναγούλη, περιέχονταν συνεντεύξεις με προσωπικότητες όπως ο Χένρυ Κίσιγκερ, ο στρατηγός Γκιαπ, ο Γιάσεφ Αραφάτ, η Ίντιρα Γκάντι, ο Βίλλυ Μπραντ και ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος. Το συγκεκριμένο βιβλίο εκδόθηκε και σε ελληνική μετάφραση στα 1976 από τις εκδόσεις Πάπυρος.

και τα ερωτήματα της παρούσας έρευνας. Πρώτον, μπορεί κανείς να εντοπίσει ποια είναι τα ζητήματα για τα οποία ο Παναγούλης ένωθε άνετα να μιλήσει και ποια εκείνα για τα οποία προτιμούσε τη σιωπή. Δεύτερον, αναφάνεται ο τρόπος που αντιλαμβανόταν το ρόλο του στον ευρύτερο αντιδικτατορικό αγώνα, πώς ο ίδιος νομιμοποιούσε την απόπειρα και πώς αυτο-θεωρούσε τον εαυτό του και το παρελθόν του. Με άλλα λόγια, ήταν η πρώτη φορά -λειψή εξαίρεση όσα ποιήματα του έβγαιναν από τη φυλακή- που ο μέχρι τότε ερήμην ηρωοποιούμενος Παναγούλης, παρενέβαινε στη σκακιέρα της εν εξελίξει συμβολοποίησής του, κραταιώνοντας -εμπρόθετα- ορισμένα από τα έως τότε επικρατούντα σε αυτή μοτίβα, διαφοροποιώντας εν μέρει κάποια άλλα και αποποιούμενος μερικά άλλα.

Ένα πρώτης τάξεως ζητούμενο για τον Παναγούλη ήταν να μιλήσει για την απόπειρα, να μπορέσει ν' απαντήσει, δίνοντας τη δική του οπτική, στα πλείστα που είχαν έως τότε γραφεί. Ήταν πράκτορας αδιευκρίνιστων μα σκοτεινών δυνάμεων, όπως υποστηρίχθηκε από το Κ.Κ.Ε. αμέσως μετά την απόπειρα; Ήταν ιδεαλιστής μα άφρων δυναμιστής, όπως υποστηρίχθηκε από μερίδα του αντιδικτατορικού κόσμου; Ήταν πληρωμένος δολοφόνος, όπως τον ήθελε η χουντική πλευρά;⁸⁵ Κατά τον ίδιο, εκείνος και οι σύντροφοί του λειτούργησαν «σαν όργανα της δικαιοσύνης»⁸⁶, υπακούοντας στο προαιώνιο καθήκον της τυραννοκτονίας. Η ιδέα αυτή του Παναγούλη, εντός της οποίας μοιάζει να συνυφαίνονται ιδανικά μιας μορφής λαϊκής δικαιοσύνης αφενός και μιας ιδιάζουσας donkixωτικής αυτοδικίας αφετέρου, υπήρξε μία από τις σταθερές αξίες βάσει των οποίων πορευόταν, και θα την ξανασυναντήσουμε και σε μεταπολιτευτικές πρακτικές του. Στη συνέντευξη, αφού αποσαφήνιζε πως για τον ίδιο η ιδέα να διαπράξει φόνο ήταν πάντοτε «αδιανόητη και αποκρουστική»⁸⁷ και κατόπιν, επαναβεβαίωσε τη δήλωση της πρώτης ώρας της ελευθερίας του, πως διόλου δεν έχει μετανοήσει για την απόπειρα, έλεγε πως, σε ορισμένες περιστάσεις: «Το να γίνεις μόνος σου δικαστής είναι πια μια αναγκαιότητα! Ή, πιο σωστά, ένα καθήκον.»⁸⁸. Τέλος, έβρισκε κι ένα ιστορικό ανάλογο για να επενδύσει ιδεολογικά την απόπειρά του, και να καταστήσει σαφές σε ποια πλευρά της ιστορίας ήθελε στρατευμένο τον εαυτό του, όταν επεσήμαινε ότι «είναι τιμή για τους Ιταλούς που ο Μουσολίνι πέθανε όπως πέθανε και ντροπή για τους Πορτογάλους που ο Σαλαζάρ έσβησε στο κρεβάτι του.»⁸⁹.

⁸⁵ Βλέπε παραπάνω, σ. 23-26

⁸⁶ Οριάννα Φαλάτσι, *Συνάντηση με την ιστορία, ό.π.*, σ. 602

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 585

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 586

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 586

Πέρα από την απόπειρα, ο Παναγούλης ερωτάται πολύ από τη Φαλάτσι για την πενταετή φυλάκιση, την απομόνωση, τις ανακρίσεις και τα βασανιστήρια. Η συνισταμένη όλων των απαντήσεων και διηγήσεων του συνεντευξιαζόμενου απέπνεαν την ιδέα πως επρόκειτο για έναν άοκνο και άκαμπτο αγωνιστή· για έναν αδιάπτωτα ανήμερο κρατούμενο, ανειρήνευτα ανεξημέρωτο με την ιδέα της φυλακής. Υπάρχει μια φράση, στη μακροσκελέστατη αυτή συνέντευξη, που προσφυώς συμπυκνώνει όλη την ουσία της· εκεί ο Παναγούλης δήλωνε πώς άντεξε όσα υπέστη: «με την άρνησή μου να παραδεχτώ την ιδέα ότι είχα νικηθεί. Άλλωστε δεν ένιωσα ποτέ νικημένος. Γι' αυτό δεν έπαψα ποτέ μου ν' αγωνίζομαι.»⁹⁰. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος που ο Παναγούλης αντιμετώπιζε τα βασανιστήρια· και τούτο καθώς από τη μία, αφιέρωνε αρκετό χρόνο για να μιλήσει εκτενώς -σε στιγμές, με εξονυχιστικές περιγραφικές λεπτομέρειες- για τα φρικτά βασανιστήρια που βίωσε, αλλά από την άλλη, φρόντιζε επισταμένως να αποποιηθεί την ταυτότητα του μαρτυρικού θύματος μέσα από την εμμενή ανάδειξη των τακτικών αντίστασης και αντοχής, που είχε αναπτύξει την ώρα του βασανισμού. Τόνιζε, επί παραδείγματι, τη λειτουργικότητα των απεργιών πείνας ως μέσων αντίστασης ή σε άλλο σημείο εξομολογούνταν: «σκεφτόμουνα μόνο πώς να μη λυγίσω, να μη μιλήσω, να τους εναντιωθώ. Αν ήξερες πόσες φορές τους χτύπησα κι εγώ!»⁹¹. Δύο ακόμη συναφή με τα βασανιστήρια στοιχεία, τα οποία προβάλλονταν από τον Παναγούλη στη συνέντευξη του Αυγούστου 1973, συνίστανται στα ακόλουθα· επανερχόταν συχνά στην οξεία αντιδιαστολή που βίωνε ανάμεσα στην αντοχή του στο σωματικό πόνο -«το ατσάλι στη φωτιά σκληραίνει»- και στη δυσανεξία του στις λεκτικές προσβολές που δεχόταν από τους βασανιστές του. Κατ' αυτό τον τρόπο επιχειρούσε να δείξει, πως η έννοια της περηφάνιας και της τιμής βρίσκονταν πολύ ψηλά στον αξιακό του κώδικα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός, πως πολλάκις υπενθύμιζε ότι εκείνος πολύ συνειδητά ποτέ του δεν είχε καταδεχθεί να αιτηθεί χάρης, ούτε το Νοέμβριο του 1968 όταν του είχε επιβληθεί η θανατική καταδίκη, ούτε και τον Αύγουστο του 1973, όταν και συμπεριλήφθηκε στην αμνηστία και αποφυλακίστηκε.⁹² Δεύτερο στοιχείο, που με καμάρι και κατηγορηματικότητα διατράνωνε ο Παναγούλης, απαντά στη διαβεβαίωση πως εκείνος, παρ' όλα τα πάνδεινα βασανιστήρια, ποτέ δεν έσπασε, -«από το στόμα μου δεν βγήκε ποτέ ούτε μία λέξη»-. Σε ένα μάλιστα σημείο που αναφερόταν στην πεισματική άρνησή του να πει το παραμικρό στους ανακριτές του, διηγείται κι εκείνη την ιστορία που κατέληγε με την αρκετά διάσημη

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 591

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 580

⁹² Στο ίδιο, σ. 568-569 και 590

φράση του διοικητή της ΕΣΑ, ταξίαρχου Δ. Ιωαννίδη, κατά την οποία ο Παναγούλης ήταν ο ένας στους εκατό χιλιάδες, που όσο κι αν βασανιστεί, δε μιλάει^{93, 94}.

Έχει, τέλος, αξία να καταγραφεί ο τρόπος με τον οποίο ο Παναγούλης αντιλαμβανόταν το ρόλο και την εμπλοκή του στον αντιδικτατορικό αγώνα, τόσο κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του όσο και στο παρόν της συνέντευξης. Εκ των λεγομένων του εξάγεται πως επρόκειτο για έναν άνθρωπο, συνειδητά και ολόψυχα δοσμένο στη δυναμική μάχη κατά της δικτατορίας, με αίσθηση κι ενίοτε επιθυμία αυτοθυσίας· με τα δικά του λόγια: «[Όσο ήμουν στο Μπογιάτι] σκεφτόμουνα ότι αν κρατούσα στάση σταθερή, θαρραλέα, οι στρατιώτες, οι δεσμοφύλακες, ακόμα και οι ίδιοι οι αξιωματικοί, θα συνειδητοποιούσαν ότι βρισκόμουνα εκεί σαν εκπρόσωπος ενός λαού αποφασισμένου να νικήσει.»⁹⁵, και αλλού: «μοναδική μου φιλοδοξία είναι να προσφέρω τη ζωή μου για να δοθεί τέλος σ' αυτή τη δικτατορία, μοναδική μου επιθυμία είναι να είμαι ο τελευταίος νεκρός σ' αυτή τη μάχη. Όχι για να ζήσω περισσότερο από τους άλλους: για να προσφέρω περισσότερα από τους άλλους.»⁹⁶.

Από τα παραπάνω, αποτυπώθηκε η εικόνα που θέλησε να φιλοτεχνήσει ο Παναγούλης για τον εαυτό, τον Αύγουστο του 1973. Έχει, ωστόσο, ενδιαφέρον να διερωτηθεί κανείς, εάν αυτό το προφίλ του άτρωτου, ανιδιοτελούς και ορκισμένου πολέμιου της δικτατορίας τύγχανε κοινής αποδοχής· αν, τη στιγμή εκείνη, ήταν η μόνη εικόνα ή έστω η κυρίαρχη. Ανατρέχοντας σε τρία -μεμονωμένα μεν, ενδεικτικά δε- περιστατικά, οδηγούμαστε να απαντήσουμε αρνητικά στα ανωτέρω ερωτήματα. Και τα τρία συμβάντα έλαβαν χώρα τον πρώτο ενάμιση μήνα μετά την αποφυλάκιση του Παναγούλη, πριν δηλαδή την αναχώρησή του για την Ιταλία, η οποία τοποθετείται στα μέσα Οκτωβρίου 1973. Ένα μεσημέρι Κυριακής -τέλη Αυγούστου, αρχές Σεπτεμβρίου του 1973-, ο επίσης άρτι αποφυλακισθείς Σάκης Καράγιωργας οργάνωσε, στο σπίτι του στη Σαρωνίδα, μια συνάντηση προσωπικοτήτων του αντιδικτατορικού αγώνα. Ανάμεσα στους καλεσμένους ήταν ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου, ο Δημήτρης Τσάτσος, η Βιργινία Τσουδερού και ο Αναστάσης Πεπονής. Κάποια στιγμή έφθασε και ο Παναγούλης· σ' εκείνη την ομήγυρη είχε αποκτήσει μυθικές περίπου διαστάσεις. Η περήφανη και αλύγιστη στάση του στο στρατοδικείο αλλά

⁹³ Στο ίδιο, σ. 581-582

⁹⁴ Στο σημείο αυτό της συνέντευξης, και αφού ο Παναγούλης έχει διηγηθεί το περιστατικό με τον Δ. Ιωαννίδη, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η αναδίπλωση στην οποία αμέσως μετά προβαίνει. Λέει στη Φαλάτσι, πως ίσως δεν έπρεπε να της πει αυτή την ιστορία, καθώς διηγούμενος τέτοια πράγματα, μπορεί να φαίνεται «ματαιόδοξος και να γράψεις ότι με διακρίνει η αυταρέσκεια (...) Εγώ όμως αισθάνομαι την ανάγκη να στο πω, γιατί είναι για μένα μεγάλη ικανοποίηση.»

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 576

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 591

και έπειτα στις φυλακές μαζί με την υπεράνθρωπη αντοχή του στο σωματικό πόνο τον έκαναν στα μάτια των άλλων αντιστασιακών να μοιάζει με «οπληρχηγό του 1821».⁹⁷ Όμως, ο Παναγούλης δεν παρευρισκόταν μονάχα σε μαζώξεις φίλων και συντρόφων στην αντιδικτατορική πάλη· καθώς η γνωριμία του με τη Φαλάτσι εκτυλισσόταν ταχέως και ερωτικώς, σύχναζε μαζί της και σε ταβέρνες της παραλιακής. Εκεί, σύμφωνα με τα γραφόμενα της Ιταλίδας, συχνά αντιμετώπιζε μια τελείως διαφορετική κατάσταση. Εκεί, βρισκόταν απέναντι στα «ερευνητικά και εχθρικά βλέμματα εκείνων για τους οποίους δεν είσαι ένας ήρωας αλλά ένας αποτυχημένος εγκληματίας, ένας ανατροπέας της τάξης, στην καλύτερη περίπτωση ένας ονειροπαρμένος που έπρεπε να μείνει εκεί που ήταν: σε μια καλά φυλαγμένη φυλακή.».⁹⁸ Το τρίτο περιστατικό είναι το μόνο που συνέβη εκτός Ελλάδας, και συγκεκριμένα στη Νέα Υόρκη. Εκεί, μετά από συναυλία του Μίκη Θεοδωράκη στις 8 Οκτωβρίου 1973, ο μουσικοσυνθέτης, σε συζήτηση που διημείφθη στο διαμέρισμα του ελληνοαμερικάνου Τζιμ Πύρρου, όταν ζητήθηκε από τους συνδαιτυμόνες του, η γνώμη του για τον Παναγούλη τον χαρακτήρισε «τρελό»· ο Θεοδωράκης έκρινε πως οι δηλώσεις του Παναγούλη, ότι μετά την αποφυλάκισή του, απλά μεγεθύνθηκε ο χώρος της ειρκτηής του, αφού «η Ελλάδα υπό τον Παπαδόπουλο είναι μια μεγάλη φυλακή», ήταν «σαχλαμάρες».⁹⁹ Συνάγεται, λοιπόν, πως ο «ήρωας μας», το φθινόπωρο του 1973, πόρρω απείχε από το να καταστεί το ιερό και ανεπίδεκτο κριτικής τοτέμ του αντιδικτατορικού αγώνα.

Επαναφέροντας την εστίαση στις πράξεις του Παναγούλη, έχει ενδιαφέρον να εξετασθεί ποια υπήρξε η -πραγματική και συμβολική- σχέση που ανέπτυξε ο ίδιος, αμέσως μετά την αποφυλάκισή του, με έτερα -υπό συγκρότηση- σύμβολα και άλλες -εν τη γενέσει- ηρωικές μορφές του αντιδικτατορικού αγώνα. Στο σημείο αυτό θα σταθούμε σε δύο περιστατικά. Στο πρώτο εξ αυτών, βρίσκουμε τον Παναγούλη, λίγες μέρες μετά την απελευθέρωσή του από το Μπογιότι, τον Σεπτέμβριο 1973, να έχει επισκεφθεί την Πολυκλινική για να πραγματοποιήσει ορισμένες ιατρικές εξετάσεις. Εκεί, επρόκειτο να συναντήσει και τον Σπύρο Μουστακλή, ο οποίος νοσηλευόταν σε κατάσταση αφασίας και ημιπαράλυτος, μετά από τα σκληρά βασανιστήρια που είχε υποστεί στο ΕΑΤ-ΕΣΑ, τον Μάιο του 1973. Ο τρόπος που η συγκεκριμένη συνάντηση προβλήθηκε από την *Ελεύθερη Ελλάδα* είναι άκρως δηλωτικός της ξεχωριστής θέσης που μετέπειτα θα καταλάμβαναν οι δύο

⁹⁷ Αναστάσης Ι. Πεπονής, *1961-1981, Τα γεγονότα και τα πρόσωπα*, Αθήνα : Λιβάνης, 2002, σ. 334-335

⁹⁸ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας, ό.π.*, σ. 165

⁹⁹ Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, *...71...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού*, μτφρ.: Νικηφόρος Σταματάκης, Αθήνα : Πατάκης, 2002, σ. 282

αντιστασιακοί στο ηρωικό πάνθεον της μνήμης του αντιδικτατορικού αγώνα. Στο πρωτοσέλιδό της, στο φύλλο της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1973, δεσπόζει -η μετέπειτα διάσημη ιστορική- φωτογραφία στην οποία ο Παναγούλης αγκαλιάζει και τρυφερά φιλά τον κληνίρη Μουστακλή. Στο ρεπορτάζ που συνοδεύει τη φωτογραφία, οι δύο χαρακτηρίζονται ως «αδελφοί στο μαρτύριο» και επισημαίνεται πως «αυτοί οι δυο μάρτυρες δεν μπορούν να μνηύσουν κανένα για τα πάθη τους.»¹⁰⁰.¹⁰¹ Στο δεύτερο περιστατικό μπορούμε να ανιχνεύσουμε τη «συνομιλία» του Παναγούλη με την εξέγερση του Πολυτεχνείου, το Νοέμβριο του 1973, στη συγχρονία δηλαδή του γεγονότος. Στα τέλη του Νοεμβρίου, στη συντριπτική πλειονότητα των αντιδικτατορικών εφημερίδων και περιοδικών, βρίσκει κανείς δημοσιευμένο το γραπτό μήνυμα του Παναγούλη, εντός του οποίου τοποθετούνταν επί των «πρόσφατων αιματηρών γεγονότων της Αθήνας».¹⁰² Εκεί, φαίνεται πως εξακολουθεί να αντιλαμβάνεται την υπόθεση της αντιδικτατορικής πάλης ως τον υπέρ πάντων αγώνα, και τον εαυτό του εντός αυτού, ως ένθερμο πιονιέρο και καθοδηγητή. Εξέφραζε «τον αποτροπιασμό μου για τα εγκλήματα και το θαυμασμό μου για τους αγωνιστές του Λαού μας», γνωστοποιούσε τη στενοχώρια του που βρισκόταν «μακριά από τους μαχόμενους συντρόφους» και υποσχόταν ότι «πολύ σύντομα θα βρίσκομαι εκεί που γίνεται ο αγώνας». Ακόμη, ο Παναγούλης επιτακτικά τόνιζε το καθήκον μνήμης και τιμής έναντι των σκοτωμένων αγωνιστών και τιμωρίας των δολοφόνων. Κατέληγε με το σύνθημα-παρότρυνση: «Τους νεκρούς δεν μπορούμε να τους αναστήσουμε. Ας υψώσουμε όμως τη φωνή μας για τη σωτηρία των δεσμοτών της χούντας». Πέρα από το εν λόγω άρθρο-παρέμβαση, το οποίο γράφτηκε στις 19 Νοεμβρίου 1973 στη Ζυρίχη, όπου και βρισκόταν τότε ο Παναγούλης, φαίνεται πως ο επίδοξος τυραννοκτόνος ήταν παρών -έστω δι' αντιπροσώπου- και ως σύμβολο στο Πολυτεχνείο τις μέρες της εξέγερσης. Η Ορ. Φαλάτσι, στο Ένας Άντρας, κάνει λόγο για μια φωτογραφία στην οποία απεικονίζεται η Αθηνά Παναγούλη στην Πατησίων, κρατώντας ένα καλάθι με τρόφιμα, να σηκώνεται «θριαμβευτικά στα χέρια από τα παιδιά του Πολυτεχνείου».¹⁰³

¹⁰⁰ Λόγω του ότι η πρόσφατη τότε γενική αμνηστία συμπεριλάμβανε και παραγραφή των ποινικά κολάσιμων πράξεων των βασιανιστών.

¹⁰¹ «Ένα ανατριχιαστικό ντοκουμέντο. Ο ταγματάρχης Μουστακλής θύμα των βασιανιστών της ΕΣΑ», *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 131 (13 Σεπτεμβρίου 1973), σ. 1 και 4

¹⁰² Βλέπε ενδεικτικά, «Μήνυμα του Αλέξανδρου Παναγούλη», *Δελτίο Ενημέρωσης. Μηνιαίο όργανο της ΕΚ-ΕΔΗΝ Μονάχου*, έτος 3^ο : φύλλο 29 (Δεκέμβριος 1973), σ. 12 και «Αλ. Παναγούλης: Σύντομα θα είμαι εκεί που διεξάγεται ο αγώνας», *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 142 (29 Νοεμβρίου 1973), σ. 6

¹⁰³ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας, ό.π.*, σ. 237

Προτού φθάσουμε στη Μεταπολίτευση, οφείλουμε να διερευνήσουμε μία ακόμη πτυχή του έτους που μεσολάβησε από τη γενική αμνηστία του 1973 μέχρι την πτώση της δικτατορίας το 1974. Τι έκανε ο Παναγούλης το δεκάμηνο που έμεινε μακριά από την Ελλάδα; Πώς αντιλαμβανόταν ο ίδιος το ρόλο του και πώς παρουσιαζόταν οι ενέργειές του από τον αντιδικτατορικό Τύπο; Ήταν ένας τιμώμενος ήρωας που ζούσε -αναπαυόμενος στις δάφνες του- εξαργυρώνοντας την κορυφαία ατομική αντιδικτατορική ενέργεια ή συνέχιζε με άλλα μέσα την προσφορά στην υπόθεση της επανόδου της δημοκρατίας; Κατά το δεκάμηνο Οκτώβριος 1973-Ιούλιος 1974, ο Παναγούλης ανέπτυξε μία αρκετά πολυδαίδαλη δράση, παρευρισκόμενος ως προσκεκλημένος ομιλητής σε αντιδικτατορικές εκδηλώσεις, αρθρογραφώντας στον παράνομο ελληνόφωνο Τύπο της διασποράς, εκδίδοντας τα ποιήματα που είχε γράψει στη φυλακή και πραγματοποιώντας συναντήσεις και επαφές με Ιταλούς και Έλληνες αντιστασιακούς παράγοντες αναζητώντας βοήθεια για την αντιδικτατορική πάλη. Ανατρέχοντας σε ορισμένα επιλεγμένα παραδείγματα τέτοιων ενεργειών του, και ανατέμνοντας τον τρόπο που πέρασαν αυτές στις σελίδες του αντιδικτατορικού Τύπου, έχουμε την ευκαιρία να ιχνηλατήσουμε εκφάνσεις και ποιοτικά χαρακτηριστικά του ηρωικού φορτίου που του αποδιδόταν.

Στην Ιταλία, το χειμώνα του 1973-1974 ο Παναγούλης συναντήθηκε, μεταξύ άλλων, με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο¹⁰⁴, με τον παλιό του σύντροφο και υψηλόβαθμο στέλεχος της Ένωσης Κέντρου Εξωτερικού, Νίκο Νικολαΐδη καθώς και με τρεις γηραιούς τότε Ιταλούς πολιτικούς: τον βετεράνο αντιστασιακό Φερουτίσιο Πάρι, τον σοσιαλιστή, τότε πρόεδρο της ιταλικής βουλής Σάντρο Περτίνι και τον επίσης σοσιαλιστή, Πιέτρο Νένι.¹⁰⁵ Εκείνο που έχει πιθανόν κάποια αξία είναι πως, κατά τη μαρτυρία της Φαλάτσι, ενώ ο Παναγούλης είχε επιδιώξει επαφή και με αρκετές άλλες προσωπικότητες, που θεωρούσε πως θα μπορούσαν να τον συνδράμουν στη συνέχιση του αντιχουντικού αγώνα, η συντριπτική πλειοψηφία εξ αυτών απέρριπτε ευγενικά την πρόσκληση συνάντησης. Σύμφωνα με την ερμηνεία της Ιταλίδας, ο αποφυλακισμένος και διατεθειμένος να ενεργοποιηθεί εκ νέου στην αντίσταση Παναγούλης αποτελούσε ένα μη διαχειρίσιμο πρόβλημα για τους επαγγελματίες πολιτικούς όλου του κομματικού φάσματος. Έγραφε χαρακτηριστικά: «Όσο ήσουν μελλοθάνατος, ισοβίτης, κάτω από τα δεσμά, τους βόλευες θαυμάσια»¹⁰⁶, εννοώντας πως η υπόθεση Παναγούλη είχε από το 1968 και εξής λειτουργήσει ως ευκαιρία να δείξουν

¹⁰⁴ Βλέπε, φωτογραφία του με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο στο *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 137 (25 Οκτωβρίου 1973), σ. 6

¹⁰⁵ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας*, ό.π., σ. 223-226 και 230-231

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 222

πολιτικοί, που το 1973-1974 του αρνούσαν την όποια βοήθεια, μια επιφανειακή ευαισθησία.

Μεταβαίνοντας τώρα στα γραπτά του Παναγούλη αυτής της περιόδου, συναντάμε δύο αξιοσημείωτες περιπτώσεις. Στις 28 Φεβρουαρίου 1974, δημοσιεύθηκε στην *Ελεύθερη Ελλάδα* άρθρο του με τίτλο: «Ποιος διαφωνεί;» και περιεχόμενο πολιτικής ανάλυσης.¹⁰⁷ Εντός του συγκεκριμένου μακροσκελούς άρθρου, εντοπίζονται δύο ενδιαφέροντα στοιχεία, δηλωτικά της κοσμοαντίληψης και της αυτοεικόνας του Παναγούλη. Εν πρώτοις, το γεγονός πως προτάσσει ως ενδεδειγμένο δρόμο στρατηγικής για την ελληνική αντιδικτατορική δράση τον ανταποικιακό αγώνα Κύπρου και Αλγερίας, μπολιασμένο με στοιχεία του παραδείγματος ενότητας των αντιφασιστικών δυνάμεων στην Ιταλία στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου με το «Κομιτάτο Εθνικής Απελευθέρωσης». Δεύτερον, οι ετερόκλητες ιστορικές προσωπικότητες που διαλέγει ως πρότυπα ιδανικών αγωνιστών μεταξύ των οποίων συνυπάρχουν ο Χριστός, ο Ρήγας Φεραίος, ο Εμιλιάνο Ζαπάτα, ο Λένιν, ο Κεμάλ Ατατούρκ και ο Χο Τσι Μινχ. Δύο μήνες αργότερα, περί τα τέλη Απριλίου 1974 εκδόθηκε στην Ιταλία, σε δίγλωσση έκδοση -ιταλικά και ελληνικά- ποιητική του συλλογή, υπό τον τίτλο: «Μεσ' από την φυλακή σας γράφω, στην Ελλάδα».¹⁰⁸ Αναφορικά με τη συλλογή αυτή, και από το πρίσμα της ηρωοποίησης, δύο δεδομένα ενέχουν ιδιαίτερη αξία: ποιος την προλόγισε και πώς διαφημιζόταν στον αντιδικτατορικό Τύπο. Ο καταξιωμένος και διεθνούς φήμης Ιταλός σκηνοθέτης και συγγραφέας Πιερ Πάολο Παζολίνι ήταν εκείνος που προλόγισε την ποιητική συλλογή και σημείωνε, ανάμεσα σε διάφορα θεωρητικά περί ποιητικής, πως «η μεγάλη ποίηση του Παναγούλη είναι αυτή που εκφράσθηκε δια μέσου της δράσης του, δια μέσου του κορμιού του».¹⁰⁹ Η διαφήμιση, όμως, που υπήρχε περί τα τέλη της άνοιξης 1974, στον ελληνόφωνο αντιδικτατορικό Τύπο που κυκλοφορούσε στην Ιταλία, ήταν ακόμη πιο εύγλωττη, καθώς στο ευσύνοπτο κείμενο που συνόδευε μια φωτογραφία του ποιητή με την πίπα του, διαβάζουμε: “Alexandros Panagulis, eroe della resistenza greca. Le sue poesie testimoniano di una verita di fede, di un impegno per la

¹⁰⁷ Αλέξανδρος Παναγούλης, «Ποιος διαφωνεί;», *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β΄, φ. 153 (28 Φεβρουαρίου 1974), σ. 1 και 5

¹⁰⁸ «Μια νέα ποιητική συλλογή του Αλ. Παναγούλη», *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β΄, φ. 161 (2 Μαΐου 1974), σ. 2

¹⁰⁹ Βλέπε, τις εισαγωγές του Πιερ Πάολο Παζολίνι στο Αλέξανδρος Παναγούλης, *Τα Ποιήματα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010 [τέταρτη συμπληρωμένη έκδοση], σ. 23-39.

Βλέπε, επίσης το Γεράσιμος Ζώρας, «Ο Pasolini προλογίζει τα ποιήματα του Παναγούλη», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 38 (2006-2007), σ. 173-180

liberta (...)" (Αλέξανδρος Παναγούλης, ο ήρωας της ελληνικής αντίστασης. Η ποίησή του, μάρτυρας μιας πραγματικότητας πίστης και δέσμευσης στην ιδέα της ελευθερίας).¹¹⁰

Τέλος, ο Παναγούλης φαίνεται πως σταδιακά αποκτούσε θέση ηγετικής και ενωτικής προσωπικότητας στους κόλπους του αντιδικτατορικού χώρου, αφού οργανώσεις με διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές καταβολές τον προσκαλούσαν σε εκδηλώσεις τους. Τρία παραδείγματα αρκούν προς επίρρωση της ανωτέρω παρατήρησης. Τον Οκτώβριο 1973, στη συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής της Ένωσης Κέντρου-ΕΔΗΝ Εξωτερικού στο Μόναχο, ακούστηκε ηχογραφημένο «χαιρετιστήριο» μήνυμα του Αλέκου Παναγούλη, «που καλούσε για συνέχιση του αγώνα και ενότητα». ¹¹¹ Στις 18 Φεβρουαρίου 1974, στη Φλωρεντία ήταν ο ίδιος ο Παναγούλης που ανέλαβε την πρωτοβουλία για διοργάνωση «εκδήλωσης αλληλεγγύης» στην ελληνική αντίσταση, με τα μηνύματα συμπαράστασης των Πιέτρο Νένι, Σάντρο Περίνι και Φερούτσιο Πάρι να ξεχωρίζουν. ¹¹² Στις 11 Μαΐου 1974, ο Παναγούλης βρέθηκε στη Σουηδία, προσκεκλημένος από τη ΔΝΛ (Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη) Στοκχόλμης. Στη σκανδιναβική πρωτεύουσα παραχώρησε συνέντευξη τύπου στα γραφεία της αριστερής νεολαίας, ενώ το βράδυ της ίδιας μέρας η ΔΝΛ διοργάνωσε χοροεσπερίδα «προς τιμήν του Παναγούλη», με τα έσοδα αυτής να προορίζονται για τις οικογένειες των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα. Η *Ελεύθερη Ελλάδα* έγραφε: «Ο ερχομός του Παναγούλη έφερε το ελληνικό θέμα και πάλι στην επικαιρότητα και την Κυριακή 12 Μαΐου, όλος ο σουηδικός Τύπος εδημοσίευσε την συνέντευξη που έδωσε». ¹¹³

Από τον βουλευτή-τιμωρό στο «παλικάρι που το φάγανε» [13

Αυγούστου 1974 - Πρωτομαγιά 1976]

Μεταβαίνοντας στη Μεταπολίτευση, και προτού επανέλθουμε στο χρονολογικό νήμα της ηρωοποίησης του Παναγούλη, χρειάζεται να έχουμε κατά νου δύο παραμέτρους. Πρώτον, η πτώση της δικτατορίας και η αποκατάσταση της δημοκρατίας, το καλοκαίρι του 1974, άλλαξε ριζικά τα δεδομένα μνημόνευσης· πιο συγκεκριμένα, η ζώσα μνήμη ηρώων

¹¹⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 164 (23 Μαΐου 1974), σ. 2

¹¹¹ *Δελτίο Ενημερώσεως. Μηνιαίο όργανο της ΕΚ-ΕΔΗΝ Μονάχου*, φ. 27-28 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1973), σ. 11

¹¹² «Εκδήλωση αλληλεγγύης στη Φλωρεντία», *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 154 (7 Μαρτίου 1974), σ. 3

¹¹³ «Στη Σουηδία ο Αλ. Παναγούλης σε εκδηλώσεις της ΔΝΛ», *Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα*, περίοδος Β', φ. 164 (23 Μαΐου 1974), σ. 3

και ηρωίδων του αντιδικτατορικού αγώνα γνώρισε -κατά τα δύο τουλάχιστον πρώτα έτη της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας- στιγμές ποσοτικής εκτίναξης. Μετά την πολιτειακή μεταβολή, η νεότευκτη τότε δημοκρατία είχε οργανική την ανάγκη για ανάδειξη ηρωικών μορφών - επώνυμων και ανώνυμων- που προέρχονταν από την αντίσταση κατά της δικτατορίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, πετύχαινε να στηρίξει τη ληξιαρχική πράξη της γέννησής της σε ένα κραταιό -ηρωικό- αφήγημα, το οποίο τροφοδοτούσε το συλλογικό φαντασιακό με αυτοπεποίθηση και ταυτόχρονα λειτουργούσε καταπραϋντικά, αποσειόντας ή έστω συμβάλλοντας στη βαθμιαία εξασθένηση και λήθη του αισθήματος ανομολόγητης ενοχής και ντροπής' αισθήματος, που η πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας δοκίμαζε, πυροδοτούμενο από την παθητική ανοχή που είχε επιδείξει έναντι του στρατοκρατικού απριλιανού καθεστώτος. Εντός, λοιπόν, του συγκεκριμένου κλίματος της πρώτης μεταπολιτευτικής διετίας -1974-1976-, κεντρικά γνωρίσματα του οποίου υπήρξαν ο πληθωρισμός αφιερωμάτων σε ατομικούς και συλλογικούς ήρωες στον Τύπο, η έκδοση αρκετών βιβλίων με τις μαρτυρίες πρωταγωνιστών και μη της αντιδικτατορικής πάλης, καθώς και η πλειάδα συνεντεύξεων με αντιστασιακούς παράγοντες, εάν στρέψουμε τον ερευνητικό φακό στην ηρωοποίηση του Παναγούλη, διαπιστώνουμε πως στη δική του περίπτωση, μάλλον καταγράφεται μια πτωτική πορεία. Τούτο καθώς, στα 1974-1976 ούτε βιβλία γράφονται για αυτόν, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο όπου εκδίδονται, λόγου χάρη, τα βιβλία της Αμ. Φλέμινγκ και του Β. Βασιλικού, ούτε στον Τύπο κατέχει τη θέση του αδιαφιλονίκητου πρώτου αντιστασιακού. Εκείνοι που, αντιθέτως, προβάλλονταν πολύ στην πρώιμη μεταπολίτευση μέχρι το θάνατο του Παναγούλη, ήταν ο Σπύρος Μουστακλής¹¹⁴ και το Πολυτεχνείο¹¹⁵. Κοινή συνισταμένη της διευρυμένης δημοσιότητας που απολάμβανε ο Μουστακλής συνίστατο στο γεγονός πως στην περίπτωσή του, μπορούσε κανείς να δει -ανάγλυφα οπτικοποιημένο- το μέγεθος της κτηνωδίας και του κακού που είχε προξενήσει η δικτατορία. Από την άλλη πλευρά, η εξέγερση του Νοέμβρη τύγχανε και αυτή ευρείας προβολής, ηρωοποιούμενη κατά τρόπο ταχύ και συστηματικό. Τα δύο μείζονα επίδικα προσδιορίζονταν πρώτον, στο να διακριβωθεί πόσοι ήσαν τελικά οι

¹¹⁴ Βλέπε ενδεικτικά, «Ένας ήρωας εξακολουθεί να πολεμά... Σπ. Μουστακλής, ταγματάρχης ε.α.», *Αθηναϊκή*, περίοδος Β', φ. 5 (29 Ιουλίου 1974), σ. 4 και William Shawcross, «Το μακρύ μαρτύριο του ταγματάρχη Σπύρου Μουστακλή», *Το Βήμα*, φ. 8979 (3 Σεπτεμβρίου 1974), σ. 5

¹¹⁵ Βλέπε ενδεικτικά, «Εδώ Πολυτεχνείο... Εδώ Πολυτεχνείο... Δακρυγόνα για τους ήρωες», *Αθηναϊκή*, περίοδος Β', φ. 15 (9 Αυγούστου 1974), σ.1 και «Το Πολυτεχνείο ζη στις καρδιές όλων των Ελλήνων», *Τα Νέα*, φ. 9007 (15 Νοεμβρίου 1974), σ. 7

νεκροί στο Πολυτεχνείο¹¹⁶ και δεύτερον, στο να αποδοθεί δόξα και τιμή στο τμήμα εκείνο της νεολαίας που είχε εξιλεώσει την αδρανή ελληνική κοινωνία.

Η δεύτερη παρατήρηση, σχετικά με τη διετία που μεσολαβεί από την αποκατάσταση της δημοκρατίας έως το θάνατο του Παναγούλη, αφορά την περιοδολόγησή της. Στα 1974-1976 μπορούμε να διακρίνουμε δύο υποπεριόδους, με ξεχωριστά χαρακτηριστικά εις ό,τι αφορά την ηρωοποίηση του Παναγούλη. Η πρώτη καλύπτει χρονικά το δεύτερο εξάμηνο του 1974, ενώ η δεύτερη εκτείνεται σε μάκρος ενάμιση περίπου έτους, από τις αρχές του 1975 έως την Πρωτομαγιά του 1976. Κοινό χαρακτηριστικό και των δύο υποπεριόδων εντοπίζεται στο γεγονός πως ο ζωντανός Παναγούλης διαδραματίζει ενεργό ρόλο στις εν εξελίξει ηρωοποιητικές του διαδικασίες. Η διαφορά, ωστόσο, που μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για δύο διακριτές περιόδους έγκειται στο ότι κατά τη διάρκεια της πρώτης -δεύτερο εξάμηνο του 1974- απαντά μια συντήρηση ήδη υπαρκτών συμβολικών κεφαλαίων και μνημονικών τόπων, ενώ κατά τη δεύτερη -1975 και πρώτο εξάμηνο 1976- κυριαρχούν νέα μοτίβα, τα οποία επρόκειτο μάλιστα να αξιοποιηθούν κατά κόρον, στον τρόπο που σχηματίσθηκε η μνήμη του Παναγούλη, την πρώτη πενταετία μετά την εκδημία του. Πιο συγκεκριμένα, από την επιστροφή του στην Ελλάδα, τον Αύγουστο 1974, και έως και τις εκλογές του Νοεμβρίου, ο Παναγούλης αξιοποιεί συστηματικά τμήματα του συμβολικού κεφαλαίου που έχει συσσωρεύσει από την αντιδικτατορική του δράση, ενώ από τις αρχές του 1975 και μέχρι το θάνατό του, με μια σειρά πράξεων δυναμικής αποχουνοποίησης, επρόκειτο να συμβάλει στη δημιουργία ενός νέου νοηματικού φορτίου, στο οποίο αφιερώθηκε ζωντανός και το οποίο συνδέθηκε άρρηκτα με τη μεταθανάτια μνήμη του.

Πρώτη υποπερίοδος: Αύγουστος - Δεκέμβριος 1974

Κρατώντας κατά νου τις δύο παραπάνω παρατηρήσεις, μπορούμε στο σημείο αυτό να ερευνήσουμε ορισμένες -εμβληματικές για την ηρωοποίηση του Παναγούλη- στιγμές της πρώτης υποπεριόδου. Προτού όμως εστιάσουμε ξανά το φακό στον «ήρωα μας», οφείλουμε να διερωτηθούμε για τις συνθήκες εντός των οποίων λάμβαναν χώρα οι εν λόγω στιγμές. Ποιες απόψεις διακινούνταν στο δημόσιο λόγο που συνέδεαν τον αντιδικτατορικό

¹¹⁶ Είναι ενδεικτικό πως στην πληθώρα των αφιερωματικών και μη δημοσιευμάτων για το Πολυτεχνείο, στα 1974-1976, ανιχνεύονται στο σύνολο σχεδόν του Τύπου δύο κοινοί τόποι: ότι στο Πολυτεχνείο έγινε «σφαγή» και πως οι νεκροί ανέρχονταν κατά πάσα πιθανότητα σε τριψήφιο αριθμό.

αγώνα με τον ηρωισμό; Ποιες ήσαν οι κυριάρχες ποιότητες του συγκεκριμένου ηρωισμού; Σε μια απόπειρα ιχνηλάτησης των ανωτέρω ερωτημάτων, θα σταθούμε σε δύο αρκετά διαφωτιστικές περιπτώσεις, εντοπισμένες χρονικά αμφότερες τον Αύγουστο 1974. Πρόκειται για ένα άρθρο του Λούη Δάνου στην *Αθηναϊκή*¹¹⁷ και για μια συνέντευξη του Βασίλη Βασιλικού στα *Νέα*¹¹⁸. Κοινό στοιχείο των δύο κειμένων, πως και ο Λ. Δάνος και ο Β. Βασιλικός επιχειρούσαν να αποσαφηνίσουν ποιοι -εξ όσων μετείχαν στον αντιδικτατορικό αγώνα- δικαιούνταν να λέγονται ήρωες και ποιοι όχι. Προσπαθούσαν, ακόμη, να διακρίνουν ανάμεσα στις διαφορετικές ειδολογικές ποιότητες και εντάσεις της συζητούμενης ηρωικότητας.

Ο Β. Βασιλικός, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ασχολήθηκε εκ του σύνεγγυς και επισταμένα με την περίπτωση Παναγούλη. Απότοκο της ενασχόλησής του αυτής, υπήρξαν δύο βιβλία που έγραψε για τον Παναγούλη -ένα το 1973 κι ένα το 1977-¹¹⁹ και σειρά άρθρων του στα *Νέα* το Μάιο του 1976¹²⁰, ερευνώντας τις συνθήκες του «τροχαίου». Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι περί ηρωισμού απόψεις του, όπως εκφράσθηκαν στη συνέντευξή του στο Γιώργο Πηλιχό, αποκτούν μια ιδιαίτερη βαρύτητα στα συμφραζόμενα της συγκεκριμένης εργασίας. Ο Β. Βασιλικός, που τον Αύγουστο 1974 μόλις είχε επιστρέψει στην Ελλάδα μετά την «αυτοεξορία 7 ½ ετών», ρωτάται σε κάποιο σημείο από το δημοσιογράφο πώς νιώθει που «άνθρωποι σαν και σένα, που αγωνίστηκαν όλα αυτά τα χρόνια (...), που υπέφεραν τις δοκιμασίες της εξορίας (...), αντιμετωπίζονται απ' τον ελληνικό λαό λίγο-πολύ σαν ήρωες». Τότε ο πολυγραφότατος συγγραφέας απαντά πως οι μόνοι που δικαιούνται να διεκδικούν τον τίτλο του ήρωα είναι όσοι έμειναν και αγωνίστηκαν εντός Ελλάδας: «Οι ήρωες είναι όσοι υπέστησαν την επταετία της ντροπής. Οι έξω το μόνο ηρωικό που έκαναν ήταν που δεν γύρισαν.». Σε άλλο χωρίο της συνέντευξης, όταν ερωτάται σχετικά με τη συμβολή της νεολαίας στον αντιδικτατορικό αγώνα, εκφράζει μια ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα άποψη, άκρως δηλωτική της αίγλης που απολάμβανε στην πρώιμη μεταπολίτευση το Πολυτεχνείο, ως ο κατ' εξοχήν συλλογικός ήρωας της αντιχουντικής πάλης. Σημειώνει ο Β. Βασιλικός ότι: «Αυτά τα επτά χρόνια η δική μας νεολαία δεν είναι επαναστατημένη αλλά επαναστατική. (...) [Είναι] γέννημα-θρέμμα του ίδιου του καταπιεσμένου λαού. (...) Ενώ δηλαδή ο γαλλικός Μάης δεν

¹¹⁷ Λούης Δάνος, «Οι γενναίοι «εις μικρόν»», *Αθηναϊκή*, περίοδος Β', φ. 11 (6 Αυγούστου 1974), σ. 3

¹¹⁸ Γιώργος Πηλιχός, «Τέρμα σε μια αυτοεξορία 7 ½ ετών - Ήρθε ο Βασίλης Βασιλικός», *Τα Νέα*, φ. 8947 (31 Αυγούστου 1974), σ. 2

¹¹⁹ Βασίλης Βασιλικός, *Πορτραίτο ενός αγωνιστή: Νίκος Ζαμπέλης*, Ρώμη : 8 ½, 1973 και Βασίλης Βασιλικός, *Ανεπίδοτη επιστολή στον Αλέξανδρο Παναγούλη*, Αθήνα : Καστανιώτης, 1977

¹²⁰ Βλέπε τα άρθρα που περιέχονται στην ενότητα «Ο Παναγούλης ζει» στο: Βασίλης Βασιλικός, *Σαρξ και Μαρξ, Οδοιπορικά, Μονόλογοι, Το σοκ της φύσης, Ο Παναγούλης ζει*, Αθήνα : Γ. Λαδιά, 1977

πέτυχε παρά ένα ελαφρύ ξεσκούριασμα του πεπαλαιωμένου εκπαιδευτικού συστήματος, ο ελληνικός Νοέμβρης πέτυχε την ανατροπή της χούντας.».

Αν η ειδοποιός διαφορά, που προσδιόριζε ποιοι είχαν -κατά το Β. Βασιλικό- μερίδιο στον αφειδώλευτα αποδιδόμενο ηρωισμό των ημερών εκείνων, ήταν ο τόπος διεξαγωγής του αγώνα -εντός ή εκτός Ελλάδας-, ο Λ. Δάνος στο άρθρο του έθετε μία ακόμη διαιρετική παράμετρο. Διατεινόταν πως η αντίσταση κατά του στρατοκρατικού καθεστώτος παρήγαγε δύο κατηγορίες ηρώων· τους κορυφαίους και πρωτοπόρους από τη μία πλευρά και τους «γενναίους εις μικρόν» από την άλλη. Σε ένα άρθρο που είχε ως κεντρικό του σκοπό να αναδείξει και να εγκωμιάσει τη συνεισφορά της παθητικής αντίστασης του ανώνυμου πλήθους, ο δημοσιογράφος ισχυριζόταν πως μονάχα λίγοι βρέθηκαν στη χορεία των «τολμηρών, που σπάζουν το κέλυφος και βγαίνουν στον ελεύθερο χώρο ή στην παρανομία. (...) Τέτοιος είναι ο Αλ. Παναγούλης, τέτοιοι είναι ο Μήνης, ο Παντελάκης, ο Καράγιωργας, οι «βομβισταί», οι παράνομοι (...)». Συνάγεται, λοιπόν, πως βάσει των κριτηρίων και του Β. Βασιλικού και του Λ. Δάνου, ο Παναγούλης βρισκόταν στη σωστή πλευρά, σ' εκείνη των ηρώων και στις δύο περιπτώσεις.

Ποιες υπήρξαν, όμως, οι ενέργειες του ίδιου του Παναγούλη, εντός του συγκεκριμένου κλίματος, οι οποίες συνέβαλλαν ή θέλησαν να κατευθύνουν κατά κάποιον τρόπο την ηρωοποίησή του; Εξετάζοντας το δεύτερο εξάμηνο του 1974, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις ενέργειες, οι οποίες άμεσα ή έμμεσα άφησαν το αποτύπωμά τους στην ηρωοποιητική διαδικασία. Πρώτη εξ αυτών, η επιστροφή του Παναγούλη από τη Ρώμη στην Αθήνα, μετά την πτώση της χούντας. Ο Λευκαδίτης αγωνιστής είχε επιλέξει να γυρίσει στην Ελλάδα στις 13 Αυγούστου του 1974, στην έκτη δηλαδή επέτειο της απόπειράς του κατά του Γ. Παπαδόπουλου, καθώς όπως είχε εξομολογηθεί στην Ορ. Φαλάτσι: «η ιδέα του να φρεσκάρω τη μνήμη μερικών με διασκεδάζει αρκετά»¹²¹. Πέρα από αυτή την άκρως εμπρόθετη και συμβολική επιλογή της ημερομηνίας, ο Παναγούλης είχε φροντίσει η είδηση της επικείμενης επιστροφής του να διοχετευθεί στον Τύπο. Προαναγγελίες της παλιννόστησής του, ήδη από το Σάββατο 10 Αυγούστου 1974, συναντάμε σε δύο τουλάχιστον εφημερίδες, προσκείμενες αμφότερες στον κεντρικό χώρο, στο *Βήμα* και στην *Αθηναϊκή*.¹²² Πέρα, ωστόσο, από το στοιχείο της αυτοσκηνοθεσίας που επιπολάζει εδώ, στη συγκεκριμένη επιστροφή και υποδοχή, μπορούμε να αναζητήσουμε και στοιχεία της

¹²¹ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας, ό.π.*, σ. 280

¹²² «Ο κ. Παναγούλης επιστρέφει την Τρίτη 13^η Αυγούστου, ημέρα της επετείου της απόπειρας», *Αθηναϊκή*, περίοδος Β', φ. 16 (10 Αυγούστου 1974), σ. 10 και «Επιστρέφει την Τρίτη ο Άλεξ. Παναγούλης», *Το Βήμα*, φ. 8959 (10 Αυγούστου 1974), σ. 2

έξωθεν ηρωοποίησης. Μια περιδιάβαση στα συνθήματα που ήσαν γραμμένα στα πλακάτ, τα οποία αναρτήθηκαν το απόγευμα εκείνης της Τρίτης, στις 13 Αυγούστου 1974, στο αεροδρόμιο του Ελληνικού, δίνει εύγλωττα τον τόνο· το πλέον έμπλεο συμβολισμών μήνυμα σε πανό έγραφε: «Το Πολυτεχνείο χαιρετάει τον Τυραννοκτόνο» (ξανά, ανιχνεύονται εδώ οι δεσμοί φαντασιακής συγγένειας ανάμεσα σε ηρωικές μορφές του αντιδικτατορικού αγώνα), ενώ σε ένα άλλο αναγραφόταν: «Τον ανδρειωμένο μην τον κλαις, μηδέ κι αν αστοχήση».¹²³ Έτσι, μέσα σε πανηγυρική και ευφρόσυνη ατμόσφαιρα, κάποιοι εκ των συγκεντρωμένων φόρεσαν στον Παναγούλη δάφνινο στεφάνι επί της κεφαλής του και κατόπιν, τον σήκωσαν στα χέρια τους.¹²⁴ Η πρώτη δήλωσή του επί ελληνικού εδάφους, φρόντιζε να υπενθυμίσει σε όλους, ακόμη και σε εκείνους που είχαν ξεχάσει να κοιτάζουν το ημερολόγιο, ποιος ήταν· δήλωνε: «Αν χρειαζόταν, θα επαναλάμβανα την απόπειρα δολοφονίας ενός νέου δικτάτορος!»¹²⁵.

Πώς προβλήθηκε από τον Τύπο η επιστροφή του Παναγούλη; Πώς την εξέλαβε εκείνος βάσει των προσδοκιών που έτρεφε; Απαντώντας στα ερωτήματα αυτά, το κλίμα στερείται μεγάλο μέρος του πανηγυρικού χαρακτήρα της προηγούμενης παραγράφου. Η επιστροφή του αγωνιστή αποτέλεσε μεν είδηση σε όλες ανεξαιρέτως τις εφημερίδες, αλλά σε όλες κατέλαβε εντυπωσιακά λίγο χώρο· μονόστηλο με δίστηλο ο κανόνας. Τα χίλια περίπου άτομα που είχαν συγκεντρωθεί στο αεροδρόμιο του Ελληνικού δεν συνιστούσαν σε καμιά περίπτωση κάποιο συγκλονιστικό πλήθος. Ιδιαίτερως δηλωτικός της απογοήτευσης που δοκίμασε ο Παναγούλης, είναι ο τρόπος που η Φαλάτσι αποδίδει τα αισθήματα που του προκάλεσε το απροσδόκητα ευάριθμο και αναιμικό πλήθος της υποδοχής. Η Ιταλίδα έγραφε: «Κάτι έσπασε μέσα σου όταν ανακάλυψες ότι η ημερομηνία 13 Αυγούστου δε σήμαινε τίποτε στη χώρα για την οποία είχες πολεμήσει, ότι κατά χιλιάδες είχαν τρέξει να υποδεχτούν τον Καραμανλή και το γιο του Παπανδρέου και τα μικρά θύματα της δικτατορίας, αλλά όχι και το μόνο άνθρωπο που είχε τολμήσει τα ατόλημτα και που είχε καταδικαστεί σε θάνατο.»¹²⁶.

Εκείνο που έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί είναι πως αν καταφύγει κανείς και στον Τύπο της εποχής, με μια γρήγορη ματιά διαπιστώνει πως η επιστροφή του Παναγούλη, που

¹²³ Κώστας Μαρδάς, *ό.π.*, σ. 388-390 και

Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππρας, *Στη μνήμη του Αλέκου Παναγούλη*, Αθήνα : Καστανιώτης, 1977, σ. 74

¹²⁴ Νανά Νταουντάκη, «Ένα δάφνινο στεφάνι στον Αλέκο Παναγούλη», *Αθηναϊκή*, περίοδος Β΄, φ. 19 (14 Αυγούστου 1974), σ. 3

¹²⁵ «Αν χρειαζόταν θα προσπαθούσα να δολοφονήσω ένα νέο δικτάτορα», *Απογευματινή*, φ. 6554 (14 Αυγούστου 1974), σ. 1 και 3

¹²⁶ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας*, *ό.π.*, σ. 294

τόσο συμβολικά είχε θελήσει ο ίδιος να την επενδύσει, είχε περάσει στα ψιλά. Άλλων ήταν οι επιστροφές που δέσποζαν και άλλων οι υποδοχές που συγκλόνιζαν. Για την επιστροφή του Καραμανλή και τη λαοθάλασσα που συγκεντρώθηκε για να τον προϋπαντήσει μάλλον δε χρειάζεται να γίνει λόγος. Ωστόσο, δεν ήταν μονάχα ο Καραμανλής, ο οποίος στο κάτω-κάτω έφερνε στις αποσκευές του κάτι που ουδείς άλλος είχε, τη δημοκρατία. Για την επιστροφή του Ανδρέα Παπανδρέου στις 16 Αυγούστου 1974, η *Αθηναϊκή* έγραφε ότι «η Αθήνα θύμιζε ημέρες «Ανεκδότου» (...) σ' ένα παραλήρημα χιλιάδων ανθρώπων».¹²⁷ Καταληκτικά, δικαιούμαστε να ισχυριστούμε ότι αυτές οι φαντασμαγορικές και πανηγυρικές επιστροφές-υποδοχές εξόριστων ή αυτοεξόριστων προσωπικοτήτων του αντιδικτατορικού χώρου, οι οποίες έλαβαν χώρα κατά το πρώτο δίμηνο μετά την 24^η Ιουλίου 1974, αποτέλεσαν ένα οργανικό φαινόμενο του σκληρού πυρήνα της πρώιμης μεταπολίτευσης. Ένα φαινόμενο στο οποίο, ο Παναγούλης επ' ουδενί λόγω δεν είχε την πρωτοκαθεδρία.

Από τις πρώτες ενέργειες του Παναγούλη, αμέσως μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, ήταν η ανάληψη πρωτοβουλιών για την ανασύσταση του Εθνικού Συμβουλίου της Ε.ΔΗ.Ν., της οποίας ορίστηκε και Γενικός Γραμματέας, αξίωμα που θα διατηρούσε ως το θάνατό του. Επιπλέον, αποφάσισε να πολιτευθεί κατερχόμενος στις πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές υποψήφιος με την Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις. Οι δυο επόμενες, συναφείς με την (αυτο)ηρωοποίησή του, πράξεις του, που θα εξετάσουμε, εντάσσονται αμφότερες στην προεκλογική του εκστρατεία.

Τη Δευτέρα 28 Οκτωβρίου 1974, στο πρωτοσέλιδο της *Αθηναϊκής*¹²⁸ φιγούραρε μια μεγάλη φωτογραφία του Παναγούλη να φορά σωσίβιο και να ποζάρει μπροστά σε ένα ελικόπτερο· εκατέρωθεν του έστεκαν οι συνυποψήφιοί του με την Ε.Κ.-Ν.Δ., Ι.Γ. Παπαγεωργίου, διευθυντής της εφημερίδας *Αθηναϊκή*, και ο Γ.Ι. Παπαγεωργίου. Ο τίτλος που συνόδευε την είδηση διεμήνυε: «Κρύφτηκαν μόλις είδαν τον Παναγούλη». Ο παρ' ολίγον τυραννοκτόνος είχε αποφασίσει να κάνει μια στάση στις προεκλογικές του περιοδείες στο νησί της Κέας, στο οποίο εκείνες τις ημέρες βρίσκονταν εκτοπισμένοι πέντε εκ των επικεφαλής των απριλιανών πραξικοπηματιών, οι Γ. Παπαδόπουλος, Στ. Παττακός, Ν. Μακαρέζος, Ι. Λαδάς και Μ. Ρουφογάλης. Ο Παναγούλης είχε επιλέξει να προβεί σε μια -

¹²⁷ «Η Αθήνα θύμιζε ημέρες «Ανεκδότου»», *Αθηναϊκή*, περίοδος Β', φ. 22 (17 Αυγούστου 1974), σ. 8

¹²⁸ Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός πως, κατά το πρώτο έτος της Μεταπολίτευσης, η *Αθηναϊκή* υπήρξε εκείνη η εφημερίδα που διαδραμάτισε ηγεμονικό και ενορχηστρωτικό ρόλο στην ηρωοποίηση του Παναγούλη. Τούτο συνέβη έως τον Ιούλιο 1975 και την έκδοση της *Ελευθεροτυπίας*, η οποία επρόκειτο έκτοτε να αναλάβει, με ζέση και συνέπεια στο χρόνο, το ρόλο αυτό.

κατά το κοινώς λεγόμενο- κίνηση υψηλού πολιτικού συμβολισμού, επισκεπτόμενος τον έκπτωτο και εκτοπισμένο πάλαι ποτέ δικτάτορα, εκείνον που είχε αποπειραθεί να σκοτώσει το καλοκαίρι του 1968. Στην καρδιά της προεκλογικής εκστρατείας των πρώτων ελεύθερων βουλευτικών εκλογών μετά από μια δεκαετία, ο υποψήφιος με την Ε.Κ.-Ν.Δ. βρισκόταν σε απόλυτη σύμπνοια με το κοινό αίσθημα. Ο κεντρικός πρωτοσέλιδος πηχυαίος τίτλος στην *Αθηναϊκή*, την ίδια μέρα που φιλοξενούσε την είδηση με το ελικόπτερο, έγραφε: «Κάθαρση και τιμωρία το αίτημα των εκλογέων στις συγκεντρώσεις». Ο μόνος που είχε επιχειρήσει, κατά τη διάρκεια της επταετίας, να αναλάβει -με τρόπο τόσο ευθύ και αδιαμεσολάβητο- το ρόλο του τιμωρού, είκοσι μέρες πριν τις εκλογές πήγαινε στη Τζια με διττό σκοπό. Αφενός, να επιθεωρήσει τον τρόπο «παραθερισμού» των δικτατόρων και αφετέρου να εκφωνήσει λόγο για να «εξηγήσει στους κατοίκους το νόημα του εγχειρημάτων του τον Αύγουστο του 1968». Διαμετρικά, όσο και εύγλωττα, αντιπαρατιθέμενες παρουσιάστηκαν στον Τύπο οι αντιδράσεις των πρωταιτίων από τη μία και των νησιωτών από την άλλη. Ενώ λοιπόν, όσοι άκουσαν τον λόγο του Παναγούλη, «όλοι τον χειροκρότησαν», στους επικεφαλής της «Εθνοσωτηρίου» προβάλλεται ως να προσξένησε αμηχανία, δυσθυμία και τρόμο· «(...) μόλις ο κ. Παπαδόπουλος είδε τον Παναγούλη, [οι πέντε χουντικοί] καταχωνιαστήκανε στο βάθος των δωματίων τους. Εξαφανιστήκανε από το χωλ του ξενοδοχείου, από τις βεράντες, από τα παράθυρα, από τους φεγγίτες. Χαθήκανε.».¹²⁹

Και αν το ανωτέρω περιστατικό μπορεί να θεωρηθεί περιθωριακό και ολίγον έκκεντρο, ανατρέχοντας κανείς στις προεκλογικές αφίσες και φυλλάδια του Παναγούλη¹³⁰, έχει τη δυνατότητα να προβεί σε μια πιο ασφαλή αποτίμηση του τρόπου που ο ίδιος αντιλαμβανόταν και αξιοποιούσε το συμβολικό αντιδικτατορικό του κεφάλαιο. Στις αφίσες αυτές απαντά ένα κορυφαίο στιγμιότυπο της εν ζωή (αυτο)ηρωοποίησής του Παναγούλη, καθώς με ιδιαίτερη πύκνωση συνοψίζονται εκεί οι μείζονες συνιστώσες του ηρωικού του φορτίου. Στην πρόσθια όψη μιας προεκλογικής του αφίσας υπήρχαν δύο φωτογραφίες συνοδευόμενες από μία ημερομηνία και ένα μήνυμα η κάθε μία. Στην πρώτη φωτογραφία απεικονιζόταν ο Παναγούλης, δικαζόμενος στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών το Νοέμβριο 1968 και οιονεί λεζάντας έγραφε: «17 Νοεμβρίου 1968: Η Χούντα τον καταδίκασε δύο φορές σε θάνατο». Στη δεύτερη φωτογραφία, ο Παναγούλης πόζαρε στο φακό με σακάκι, γραβάτα και άψογα καλλωπισμένος, σε μια τυπική ούτως ειπείν προεκλογική φωτογραφία υποψηφίου βουλευτή· το κείμενο παραπλεύρως προέτρεπε: «17 Νοεμβρίου 1974: Ο Λαός

¹²⁹ Γιώργος Ι. Παπαγεωργίου, «Κρύφτηκαν μόλις είδαν τον Αλέκο Παναγούλη και τους Παπαγεωργίου», *Αθηναϊκή*, περίοδος Β', φ. 78 (28 Οκτωβρίου 1974), σ. 1 και 9

¹³⁰ Για τις αφίσες και τα φυλλάδια που σχολιάζονται εδώ βλέπε στο Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππρας, *ό.π.*, σ. 84-85

με την ψήφο του θα καταδικάσει το φασισμό». Στο μήνυμα που δέσποζε στο κάτω μέρος της αφίσας, οι εκλογείς καλούνταν να ψηφίσουν τον Παναγούλη για να αποδείξουν «πως ο Λαός δεν ξεχνά αυτόν που θέλησε να τον απαλλάξει από την τυραννία». Σε άλλο προεκλογικό του φυλλάδιο διαβάζουμε ένα κείμενο εν είδει πολιτικού βιογραφικού του Λευκαδίτη αγωνιστή. Εκεί, ο βίος του Παναγούλη παρουσιαζόταν ως ο ίδιος να είχε διαγράψει αταλάντευτα ένα αγωνιστικό - δημοκρατικό συνεχές, το οποίο εκκινούσε από τον φοιτητικό συνδικαλισμό στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο προδικτατορικά, συνεχιζόταν κατά τη διάρκεια των δύο «Ανευδότητων» από τις γραμμές της Ο.Ν.Ε.Κ. πρώτα και της Ε.ΔΗ.Ν έπειτα, και έβρισκε το μεσουράνημά του κατά τη διάρκεια της χούντας όταν και είχε υπάρξει ιδρυτής και επικεφαλής της οργάνωσης «Ελληνική Αντίσταση» και αρχηγός του «Λ.Α.Ο.Σ.» (Λαϊκός Αντιστασιακός Οργανισμός Σαμποτάζ), της δύναμης δηλαδή πυρός της οργάνωσής του. Στην κατακλείδα του ευσύνοπτου κειμένου του φυλλαδίου υπενθυμιζόταν στο εκλογικό σώμα, πως εκείνος που ζητά την ψήφο του ήταν ήρωας· έγραφε: «Η περήφανη στάση του Αλ. Παναγούλη μπροστά στους στρατοδίκες της Χούντας και ο χωρίς συμβιβασμούς αγώνας του στα πέντε χρόνια της απομόνωσης και των βασανιστηρίων στο Μπογιάτι, του δώσανε τη μορφή του ήρωα.». Τέλος, σε έτερο προεκλογικό του φυλλάδιο απαριθμούνταν -κατά τρόπο επιγραμματικό- όσα ευαγγελιζόταν να προσφέρει ως βουλευτής. Δύο στοιχεία εμφανίζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον σε αυτή την ιδιότυπη λίστα. Πρώτον, το γεγονός πως η μισή περίπου έκταση του φυλλαδίου καλυπτόταν από αποσπάσματα της απολογίας του Παναγούλη στο στρατοδικείο του Νοεμβρίου 1968 καθώς και από επαίνους και διθυράμβους προς αυτή. Παρέθετε, λόγου χάρη, τη διάσημη καταληκτική φράση της απολογίας, κατά την οποία «το ωραιότερο κύκνειο άσμα κάθε πραγματικού ανθρώπου, είναι ο επιθανάτιος ρόγχος μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα μιας τυραννίας.». Καθίσταται, τοιουτοτρόπως, σαφές πως η απολογία του Παναγούλη εξελίχθηκε στο πλέον επιφανές και επιδραστικό αρθρωμένο δικό του κείμενο, το πιο σημαντικό του λεκτικό κληροδότημα από τον καιρό της δικτατορίας, στο διαπιστευτήριο που προσδοκούσε να του επιτρέψει την είσοδο στην πρώτη μεταπολιτευτική βουλή. Δεν θα συνιστούσε υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η ανωτέρω φράση περί «κύκνειου άσματος» αποτέλεσε ήδη πριν το θάνατο του αγωνιστή και παραμένει ως τις μέρες μας, το πιο προβεβλημένο και συνεπώς, το πιο αναγνωρίσιμο επίγραμμα της ηρωοποίησης.¹³¹ Το δεύτερο άξιο σχολιασμού στοιχείο του εν λόγω

¹³¹ Ενδεικτικό της ανθεκτικότητας και της μακροζωίας της συγκεκριμένης αποστροφής από την απολογία του, το γεγονός ότι αυτή ακριβώς η φράση είναι που χαραχθηκε στη βάση του ανδριάντα του Παναγούλη. Ο ανδριάντας αυτός βρίσκεται στην πλατεία Δικαιοσύνης ή Σανταρόζα στο κέντρο

προεκλογικού φυλλαδίου συνίσταται στην υπόσχεση της τελευταίας γραμμής, σύμφωνα με την οποία: «Η παρουσία του στη Βουλή εγγύηση πως τα εγκλήματα της χούντας δεν θα μείνουν ατιμώρητα.». Διαπιστώνεται πως ο πρότερος αγωνιστικός βίος του Παναγούλη παρουσιάζεται ως να συνιστά εχέγγυο για τον προσανατολισμό και της βουλευτικής του δράσης. Η δέσμευση αυτή για στράτευση στην υπόθεση της τιμωρίας των χουντικών εγκλημάτων και της κάθαρσης μας εισάγει σε αυτό που παραπάνω ονομάσαμε νέο νοηματικό φορτίο, εκείνο της ενεργής δυναμικής αποχουνοποίησης,¹³² το οποίο επρόκειτο να κυριαρχήσει κατά την ηρωοποιητική διαδικασία τον τελευταίο ενάμιση χρόνο της ζωής του Παναγούλη, με αποκορύφωμα την ημιτελή αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ στα *Νέα* στα τέλη Απρίλη 1976.

Ως τελευταία σημείωση, προτού μεταβούμε στη δεύτερη υποπερίοδο [Ιανουάριος 1975 - Πρωτομαγιά 1976] της πρώτης μεταπολιτευτικής διετίας, μπορούμε να ερευνήσουμε εάν και πού υπήρχε ο Παναγούλης στα εκατοντάδες βιβλία που κυκλοφόρησαν στη διάρκεια της πυρετικής εκδοτικής άνοιξης, το φθινόπωρο του 1974. Εφόσον, ο Παναγούλης δεν έγραψε κάτι -πλην των ποιημάτων της φυλακής-, πριν την πτώση της χούντας ή αμέσως μετά, δεν εντοπίζεται πουθενά στη χορεία των καταγεγραμμένων μαρτυριών αγωνιστών και αγωνιστριών του αντιδικτατορικού αγώνα, αρκετές εκ των οποίων δημοσιεύονταν το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1974, σε συνέχειες στον Τύπο.¹³³ Αναφορά στον Παναγούλη βρίσκουμε μόνο σε ένα μικρό μαύρο βιβλιαράκι είκοσι τεσσάρων σελίδων, τιτλοφορούμενο: «Βασανιστήρια, βασανιστές και βασανισμένοι στην Ελλάδα της Χούντας»¹³⁴. Το συγκεκριμένο έργο αποτελούσε μετάφραση της έκθεσης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα βασανιστήρια, μιας έκθεσης που είχε παίξει καταλυτικό ρόλο στην αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης, το Δεκέμβριο 1969. Εντός του συγκεκριμένου βιβλίου περιλαμβάνονταν οι καταθέσεις πολιτικών κρατουμένων που είχαν βασανιστεί στην Ασφάλεια της οδού Μπουμπουλίνας ή στο ΕΑΤ-ΕΣΑ. Ορισμένοι εξ αυτών ήσαν οι Περικλής Κοροβέσης, Ανδρέας Λεντάκης, Γιάννης Λελούδας και Κίττυ Αρσένη. Το στοιχείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι πως ο Παναγούλης, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους, δεν είχε καταθέσει στο Συμβούλιο της Ευρώπης, ευρισκόμενος

της Αθήνας (έναντι Ρεξ, στην Πανεπιστημίου) και τα αποκαλυπτήριά του πραγματοποιήθηκαν το Μάρτιο 2012.

¹³² Βλέπε παραπάνω, σ. 53

¹³³ Δύο τέτοια παραδείγματα βρίσκουμε στους *Ανθρωποφύλακες* του Περικλή Κοροβέση που δημοσιεύονται στην *Αθηναϊκή* και στο *111 μέρες στην ΕΣΑ* του Αναστάσιου Μήνη, που δημοσιεύεται στα *Νέα*.

¹³⁴ Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης, *Βασανιστήρια, βασανιστές και βασανισμένοι στην Ελλάδα της Χούντας*, μτφρ.: Πέτρος Πεντελικός, Γιώργος Γιαννακάκης, Αθήνα : Μνήμη, 1974

κρατούμενος τότε σε αυστηρή απομόνωση στις στρατιωτικές φυλακές Μπογιατίου. Ωστόσο, λόγω της εμβληματικής θέσης που είχε καταλάβει στο πάνθεον των ελλήνων αντιστασιακών όσο και στην κατηγορία εκείνων που είχαν υποστεί τα σκληρότερα βασανιστήρια, στο εν λόγω βιβλίο των εκδόσεων «Μνήμη» συμπεριλαμβάνεται, αντί δικιάς του κατάθεσης, ένα απόσπασμα της απολογίας του στο στρατοδικείο, το Νοέμβριο 1968, στο οποίο κατήγγειλε τα βασανιστήρια που είχε υποστεί. Σημειώνεται, επί παραδείγματι, σε κάποιο σημείο: «Από τα πραχτικά, βλέπουμε ότι ο Παναγούλης συνέχεια από το εδώλιο, κατάγγελνε ότι βασανίστηκε κατά την ανάκρισή του και θαρραλέα αποκάλυπτε τα ονόματα των βασανιστών του.»¹³⁵. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι η φωνή του Παναγούλη, αμέσως μετά την πτώση της χούντας, περιλήφθηκε μεν σε ένα έργο με αποκλειστική του θεματική τα βασανιστήρια, αλλά το οποίο ταυτόχρονα συνιστούσε ένα πόνημα όπου τα βασανιστήρια πολιτικοποιούνταν και διεθνοποιούνταν. Εντός ενός βιβλίου, όπου εκείνο που δέσποζε ήταν όχι τόσο η προβολή των προσωπικών βασανιστηρίων και των ατομικών μαρτυριών εκάστου και εκάστης, αλλά αναφερόταν σε μια ευρύτερη συλλογική υπόθεση, η οποία χρειάστηκε τους γενναίους της για να περατωθεί επιτυχώς· εκείνους που κατήγγειλαν τα βασανιστήρια κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και συνέδραμαν έτσι στην επίτευξη ενός θετικού πολιτικού σκοπού για την υπόθεση της διεθνούς απομόνωσης και καταδίκης του ελληνικού δικτατορικού καθεστώτος.

Δεύτερη υποπερίοδος: Ιανουάριος 1975 - Απρίλιος 1976

Τον τελευταίο ενάμιση χρόνο της ζωής του Παναγούλη, το τοπίο της (αυτο)ηρωοποίησης μεταβάλλεται σημαντικά σε σύγκριση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Οι κυρίαρχες αλλαγές που επισυμβαίνουν δύνανται να συμπυκνωθούν στις εξής δύο. Πρώτον, ενώ για την περίοδο από την γενική αμνηστία του Αυγούστου 1973 έως και τις εκλογές του Νοεμβρίου 1974 το μείζον στοιχείο της ηρωοποίησης συνίσταται στην προβολή και κεφαλαιοποίηση του αντιδικτατορικού του αγώνα, από τις αρχές του 1975 και έως το θάνατό του, την Πρωτομαγιά 1976, εμφανίζεται και γρήγορα κυριαρχεί ένα νέο διακύβευμα, αυτό της δυναμικής δέσμευσης του παρ' ολίγον τυραννοκτόνου στο εγχείρημα της αποχουντοποίησης. Με άλλα λόγια, ο Παναγούλης, που έως τότε αντλούσε τροφодότηση και δυναμική για το ηρωικό του φορτίο από το πρόσφατο αγωνιστικό αντιδικτατορικό του παρελθόν, από τις αρχές του 1975 και εξής επενδύει σε πράξεις ακτιβιστικής αποχουντοποίησης στο παρόν του· ένα παρόν, που είχε ως κεντρικό πολιτικό

¹³⁵ Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης, *Βασανιστήρια, βασανιστές και βασανισμένοι στην Ελλάδα της Χούντας*, ό.π., σ. 22-23

επίδικο την εμπέδωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, η οποία αναγκαστικά περνούσε μέσα από την κάθαρση και την τιμωρία του δικτατορικού παρελθόντος. Δεύτερον, στο υπό εξέταση στην παρούσα υποενότητα χρονικό διάστημα απαντά για πρώτη φορά τόσο έντονα, από το 1968 και τη διάπραξη της απόπειρας, ένας δυϊσμός ανάμεσα στις πράξεις και τα λόγια του Παναγούλη αφενός και στον τρόπο που αυτά προβλήθηκαν είτε στη συγχρονία τους είτε αμέσως μετά το θάνατό του αφετέρου. Πιο συγκεκριμένα, μοιάζει πως κατά τον τελευταίο ενάμιση χρόνο της ζωής του αγωνιστή δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις που επρόκειτο να προλειάνουν το έδαφος για το σχηματισμό εκείνης της νεφελώδους περιοχής μεταξύ μύθου και πραγματικότητας, εντός της οποίας γεννιούνται και κραταιώνονται οι ήρωες.

Πριν επισκεφθούμε ορισμένες εμβληματικές πράξεις του «ήρώά μας» και τους τρόπους που αυτές προβλήθηκαν και διαθλάστηκαν στη δημόσια μνήμη, θα αποπειραθούμε να ακούσουμε τη φωνή του μέσα από τρεις συνεντεύξεις που παραχώρησε στον ελληνικό Τύπο κατά το πρώτο τετράμηνο του 1975. Να διερευνήσουμε για ποια θέματα ρωτάται και μιλά ο εκλεγμένος βουλευτής πια, Παναγούλης, με ποια διακυβεύματα συνδέεται και ποια είναι εκείνα τα στοιχεία που κομίζει ο ίδιος στην κονίστρα της ηρωοποίησής του. Οι τρεις συγκεκριμένες συνεντεύξεις επιλέχθηκαν ανάμεσα σε πληθώρα άλλων, λόγω του ότι κάθε μία εκ των τριών εγγράφεται στα πλαίσια ενός διαφορετικού θεματικού αφιερώματος.

Η πρώτη χρονικά συνέντευξη¹³⁶ δημοσιεύθηκε στις 19 Ιανουαρίου 1975 στην *Καθημερινή* και δόθηκε εξ αφορμής του προ τεσσάρων τότε ημερών εκδοθέντος ψηφίσματος της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, βάσει του οποίου οι πρωταίτιοι του πραξικοπήματος παραπέμπονταν σε δίκη. Ο Παναγούλης καλούνταν εκεί να μιλήσει κυρίως για τον Δ. Ιωαννίδη και για το πραξικόπημά του, της 25^{ης} Νοεμβρίου 1973. Αφού διατύπωσε τις πολιτικές του εκτιμήσεις και ερμηνείες περί του άορατου δικτάτορα και των πεπραγμένων του, επικεντρώθηκε στην προσωπική του γνωριμία και σχέση με τον πάλαι ποτέ διοικητή της ΕΣΑ. Ο συνεντευξιαζόμενος δεν παρέλειψε να αναφερθεί εκ νέου -το είχε πράξει και στη μεγάλη συνέντευξη του Αυγούστου 1973 με τη Ορ. Φαλάτσι (βλ. σελίδα 12-13)- στο περιστατικό της ανάκρισής του, τον Αύγουστο 1968, με τη διάσημη φράση του Δ. Ιωαννίδη κατά την οποία: «Ένας στους εκατό χιλιάδες δεν μιλάει, κι αυτή είναι η περίπτωση του». Επιπλέον, αναφερόταν και σε μία ακόμη κατ' ιδίαν στιχομυθία του με τον Ιωαννίδη, τον Ιούνιο 1969 αυτή, αμέσως μετά την απόδραση και επανασύλληψή του, όταν ο τότε

¹³⁶ «Ο Αλ. Παναγούλης για τον Ιωαννίδη», *Η Καθημερινή*, φ. 16868 (19 Ιανουαρίου 1975), σ. 3

διοικητής της ΕΣΑ φέρεται να του είχε διαμηνύσει: «Δεν το κατάλαβες ακόμα, Παναγούλη, πως είμαστε πολύ δυνατοί; Έμεινες μόνος να παλεύεις εναντίον μας και γι' αυτό σε ξαναπιάσαμε.».

Η δεύτερη συνέντευξη¹³⁷ παραχωρήθηκε στην Ακρόπολι και τον Σόλωνα Γρηγοριάδη, και δημοσιεύθηκε στις 6 Φεβρουαρίου 1975. Από τις αρχές του μήνα είχε αρχίσει να δημοσιεύεται σε συνέχειες καθημερινά στην εφημερίδα η έρευνα του Σ. Γρηγοριάδη υπό τον τίτλο «Φως στο πραξικόπημα της Κύπρου». Έτσι, στο τέταρτο μέρος του αφιερώματος κρίθηκε πως δεν υπήρχε πλέον κατάλληλη μορφή από τον Παναγούλη για να μιλήσει για τον δολοφονηθέντα το Μάρτιο 1970, Κύπριο πολιτικό, Πολύκαρπο Γεωρκάτση. Δύο στοιχεία ενέχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτή τη συνέντευξη. Πρώτον, πως ο Παναγούλης λόγω της στενής του σύνδεσης με τον Γεωρκάτση τον καιρό που προετοίμαζε την απόπειρα, αλλά και λόγω της οξυμένης ευαισθησίας που είχε εξ αρχής επιδείξει για το πραξικόπημα του 1974 στην Κύπρο και την μετέπειτα τουρκική εισβολή, θεωρείται ειδήμων και άξιος να αρθρώσει λόγο στο πλαίσιο μιας ερευνητικής δημοσιογραφικής προσπάθειας για το φωτισμό του θέματος. Δεύτερο σημαίνον -από τη σκοπιά της ηρωοποίησης- στοιχείο απαντά στον τρόπο που παρουσιάζει ο Σόλωνας Γρηγοριάδης στο προλογικό του σημείωμα τον βουλευτή της Ε.Κ.-Ν.Δ.: γράφει: «είναι ένας νέος πολύ συμπαθής και μελίχιος, που θυμίζει εξαιρετικά τον Μανώλη Γλέζο, στην μορφή, στο ύφος και στο ήθος. Δύσκολα μπορείς να φαντασθής ότι αυτός ο γλυκομίλητος, ο ήρεμος νεαρός άντρας, είναι ο φοβερός δυναμιτιστής, ο σκληρός Αριστογείτων της σύγχρονης δημοκρατίας.». Πόσο πιο ηρωικά θα μπορούσε να αποτυπωθεί το προφίλ του Παναγούλη σε τρισήμισι γραμμές; Έμοιάζε φυσιολογικά -αλλά και στους τρόπους- με τον ήρωα της Εθνικής Αντίστασης, Μ. Γλέζο και συνάμα το παράλληλό του από το σύμπαν της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας ταυτοποιούνταν στον ήρωα-τυραννοκτόνο Αριστογείτονα.

Η τρίτη συνέντευξη¹³⁸ δημοσιεύθηκε τέλη Απριλίου του 1975 στην *Καθημερινή*: δόθηκε στη Λένα Δουκίδου στο πλαίσιο του αφιερώματος που επιμελούνταν η δημοσιογράφος, με τίτλο: «Τι πέτυχε η αντίσταση;».¹³⁹ Το σκεπτικό του εν λόγω

¹³⁷ «Φως στο πραξικόπημα της Κύπρου - Ο Αλέκος Παναγούλης αποκαλύπτει», *Ακρόπολις*, φ. 14562 (6 Φεβρουαρίου 1975), σ. 5

¹³⁸ «Αλ. Παναγούλης: Όλοι ήθελαν να είναι στρατηγοί· δεν είχαμε φαντάρους», *Η Καθημερινή*, φ. 16949 (27 Απριλίου 1975), σ. 6

¹³⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως στην επέτειο των πενήντα χρόνων από το πραξικόπημα των συνταγματαρχών, τον Απρίλιο του 2017, η *Εφημερίδα των Συντακτών* συγκέντρωσε για πρώτη φορά σε ένα βιβλίο όλες τις συνεντεύξεις που είχε πάρει η Λ. Δουκίδου το 1975 από αντιστασιακούς, για λογαριασμό τότε της *Καθημερινής*. Εκείνο που έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον είναι πως στο βιβλίο αυτό η συνέντευξη του Παναγούλη προτάσσεται όλων των υπολοίπων. Το σημαντικό έγκειται στο γεγονός,

αφιερώματος, που περιλάμβανε περί τις είκοσι συνολικά συνεντεύξεις αγωνιστριών και αγωνιστών της αντιδικτατορικής πάλης, ήθελε τους ίδιους τους πρωταγωνιστές της αντίστασης να προβαίνουν σε μια πρώτη κριτική αποτίμηση για τα κέρδη και τις ζημίες του αγώνα τους. Και στη συνέντευξη αυτή, αξίζει να εστιάσουμε σε δύο στοιχεία στην προσπάθεια να κατανοηθούν τροπικότητες και μηχανισμοί ηρωοποίησης και αυτοηρωοποίησης του Παναγούλη. Εν πρώτοις, αναζητώντας τον τρόπο που η Δουκίδου σκιαγραφούσε τον συνεντευξιζόμενο της, διαπιστώνεται πως ο Παναγούλης τοποθετούνταν σε μια θέση έξεργη, δίχως ταίρι εντός των υπολοίπων του αντιδικτατορικού αγώνα. Και τούτο καθώς κατά τη συλλογιστική της δημοσιογράφου, ο Λευκαδίτης υπήρξε ο μόνος που -λόγω και έργω- αντιτάχθηκε αποτελεσματικά στη γενικευμένη ατμόσφαιρα (αυτο)θυματοποίησης, που καλλιεργούνταν εντός του αντιδικτατορικού στρατοπέδου. Έγραφε χαρακτηριστικά: «ένας αγωνιστής μονάχα αντέδρασε σωστά σ' αυτό. Έσπασε, θρυμμάτισε κάθε στοιχείο μελοδράματος (...) άρπαξε τον ίδιο του το θάνατο από τα κέρατα. Είναι ο Αλέκος Παναγούλης, ο γνήσιος λαϊκός αγωνιστής». Το έτερο στοιχείο, η ανάλυση του οποίου αποβαίνει διαφωτιστική για τα ερωτήματα της παρούσας έρευνας, έγκειται στο πού επιλέγει να εστιάσει ο βουλευτής της Ε.Κ.-Ν.Δ.. Αναψηλαφώντας τα λεγόμενα του Παναγούλη, φαίνεται πως λιγότερο μίλησε κριτικά έναντι των όποιων παθογενειών της αντίστασης και περισσότερο στάθηκε στη δική του βιωμένη εμπειρία και στα τεχνάσματα που επινοούσε για να κατορθώσει να μη λυγίσει τα πέντε χρόνια της φυλακής και των βασανιστηρίων. Για μία ακόμη φορά, φιλοτεχνούσε την εικόνα του ως του απολύτως ανυπότακτου, που διαρκώς εφεύρισκε νέους τρόπους να προκαλεί, να εξευτελίζει και να σπάει τα νεύρα των βασανιστών του· μιλούσε για τις απόπειρες απόδρασής του, παρουσιάζοντάς τες ενίοτε ως διασκεδαστικά παίγνια και άλλοτε ως ενδείξεις της αδυναμίας του να συμφιλιωθεί με την ιδέα της παραίτησης. Ένα αφηγηματικό στιγμιότυπο, ιδιαίτερος ενδεικτικό της εικόνας που διαμορφωνόταν μεταπολιτευτικά για τον Παναγούλη, εικόνας που συχνά πυκνά φρόντιζε να αναδεικνύει και να καλλιεργεί και ο ίδιος είναι το ακόλουθο. Διηγούμενος κάποια απόπειρα απόδρασής του από το Μπογατί, έλεγε πως «για να διασκεδάσει την απομόνωσή του», είχε κάποια φορά γράψει σε ένα χαρτόνι, χρησιμοποιώντας ως γραφική ύλη καύτρες από σπιρτόξυλα, : «Παλιόσκυλα, τώρα που σας έφυγα, θ' ακούτε Παναγούλης και θα κατουράτε αίμα.». Ύστερα είχε τοποθετήσει

πως το να προηγηθεί των υπολοίπων η συνέντευξη του Παναγούλη φαίνεται ότι υπήρξε μια εμπρόθετη επιλογή των επιμελητών του τόμου, καθώς ούτε αλφαβητικά, ούτε κατά τη χρονολογική σειρά των συνεντεύξεων δεν προκύπτει. Συνεπώς, η σειρά των συνεντεύξεων ήταν μάλλον αξιολογική· αμέσως μετά τον Παναγούλη, είχε τοποθετηθεί ο Μίκης Θεοδωράκης, τρίτη η Αμαλία Φλέμινγκ, ύστερα ο Κώστας Φιλίνης μαζί με το Γρηγόρη Φαράκο και μετά όλοι οι υπόλοιποι.

το χαρτόνι πάνω στο κρεβάτι και ο ίδιος είχε κρυφτεί κάτω από αυτό με σκοπό αφενός να διασκεδάσει με τον πανικό που θα προκαλούσε στους δεσμοφύλακές του και αφετέρου, ει δυνατόν να τους διέφευγε, δραπετεύοντας από τη φυλακή.

Εγκαταλείποντας τα λεχθέντα και μεταβαίνοντας στα πεπραγμένα του τελευταίου έτους της ζωής του Παναγούλη, ήρθε η ώρα να εισέλθουμε στη νεφελώδη περιοχή μεταξύ μύθου και πραγματικότητας. Το να επιχειρούσαμε μια ενδελεχή πραγματολογική ανασύνθεση των όσων έπραξε από την άνοιξη του 1975 έως την Πρωτομαγιά του 1976, θα ήταν χρονοβόρο, άσκοπο και βεβαιότατα μη εξυπηρετικό των σκοπών της παρούσας εργασίας. Το να εμμένουμε μόνο σε όσα προβλήθηκαν ή/και πλάστηκαν μεταθανάτια, σε βιβλία που γράφτηκαν για τον Παναγούλη, θα ήταν εξίσου παραμορφωτικό και ίσως, υπέρ το δέον αφαιρετικό και μεταμοντέρνο. Συνεπώς, στη συνέχεια αποπειρώμαι να σταθώ κριτικά σε ορισμένα περιστατικά, η κοινή συνισταμένη των οποίων κατατείνει στην ιδέα ότι η μαχητική στράτευση του Παναγούλη στο εγχείρημα της αποχουντοποίησης υπήρξε αλλά και κατασκευάστηκε. Το ίδιο του αδέκαστου τιμωρού και του πιονιέρου στην υπόθεση της απόδοσης δικαιοσύνης σχετικά με το δικτατορικό παρελθόν κατασκευάστηκε στο μύθο του Παναγούλη σε περιοχές και με τρόπους, όπου οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην ωμή ρεπορταζιακή πραγματολογία, την καθ' υπερβολήν απόδοση πραγματικών επεισοδίων και την ατόφια επινόηση θολώνουν. Έτσι, για όσα πρόκειται εν συνεχεία να εξιστορηθούν, μπορούμε να ισχυριστούμε πως κανένα εξ αυτών των στιγμιοτύπων δεν είναι τελείως αληθινό, κανένα εξ αυτών δεν είναι αμιγώς φανταστικό. Είναι, ωστόσο, το σύμπλοκό τους που αποτέλεσε την καύσιμη ύλη για ένα από τα μείζονα συγκροτητικά στοιχεία της ηρωικότητας του Παναγούλη, αυτού της αδιάπτωτης αγωνιστικότητας και της εμμενούς δέσμευσής στην ιδέα της δημοκρατίας και της κάθαρσης.

Εκκινώντας από τις 19 Μαΐου 1975 και από μια απεργιακή διαδήλωση μαιών στο κέντρο της Αθήνας, βρίσκουμε τον βουλευτή Παναγούλη -βάσει δικής του αφήγησης το εν λόγω περιστατικό, η οποία παρατίθεται σε βιβλίο που εξέδωσε «ομάδα συναγωνιστών» του στη μνήμη του, το 1977- να αναλαμβάνει ρόλο αδιαμεσολάβητου προστάτη του αγωνιζόμενου εργαζόμενου λαού. Πιο συγκεκριμένα, οι απεργούσες μαίες κατήγγειλαν στον Παναγούλη ότι οι παριστάμενοι αστυνομικοί τις παρενοχλούσαν και «τις έφτυναν», ενώ παράλληλα φέρονταν με τρόπο σκαιό και προσβλητικό έναντι ορισμένων ξένων ανταποκριτών. Τότε, ο «ήρωάς μας» αποφάσισε να ζητήσει το λόγο από τα όργανα της τάξης, άρπαξε την επωμίδα ενός αστυφύλακα εξαιτίας του ότι οι συνάδελφοί του αρνούσαν να δώσουν τα στοιχεία τους και τους απηύθυνε «χαρακτηρισμούς που πρώτος

θα έπρεπε να τους απευθύνει ο αρχηγός της Αστυνομίας Πόλεων». Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο της εν λόγω σύρραξης συνίσταται στο γεγονός πως ο Παναγούλης, στη διήγησή του του περιστατικού, νομιμοποιεί την δυναμική συμπεριφορά του, λέγοντας ότι οι αστυνομικοί «είναι φορείς του πνεύματος της δικτατορίας.».¹⁴⁰

Δύο μήνες μετά, ανήμερα της πρώτης επετείου της αποκατάστασης της δημοκρατίας, στις 24 Ιουλίου 1975, και λίγες μόνο μέρες πριν την έναρξη της δίκης των πρωταιτίων, η Αθήνα βίωνε μεγάλης έκτασης ταραχές και συγκρούσεις μεταξύ αστυνομικών δυνάμεων και ομάδων διαδηλωτών. Για δυο-τρεις ημέρες ταραχές, απεργίες, διαδηλώσεις και επεισόδια συνέθεταν την εικόνα του κέντρου της πόλης. Μέσα σε αυτό το κλίμα, φήμες διαδίδονταν και αναπαράγονταν από μερίδα του Τύπου, που υποστήριζαν ότι τα γενικευμένα αυτά επεισόδια μεθοδεύονταν από χουντικούς κύκλους, οι οποίοι προσέβλεπαν σε αποσταθεροποίηση της δημόσιας τάξης και καλλιέργεια συνθηκών δικής τους επανόδου. Κατά τα γραφόμενα της Ορ. Φαλάτσι στο «Ένας Άντρας», τις μέρες εκείνες ο Παναγούλης προέβη σε μια άκρως παράτολμη ενέργεια. Το παρακάτω συμβάν δεν αποκλείεται να είναι -σε ένα βαθμό- επινοημένο, καθώς αφενός, πέρα από τη βιογραφία της Ιταλίδας, σε καμία άλλη πηγή δεν μνημονεύεται και αφετέρου, αποδίδεται κατά τρόπο τόσο κινηματογραφικό και τραβηγμένο, έτσι που στερείται αληθοφάνειας. Παρ' όλα αυτά, στο βαθμό που μας ενδιαφέρει η ανίχνευση πυρήνων ηρωοποίησης, το επεισόδιο αυτό είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικό. Διηγείται, λοιπόν, η Φαλάτσι ότι ο Παναγούλης, ένα από τα βράδια των ταραχών του Ιουλίου 1975, είχε εντοπίσει μία μαύρη Κάντιλακ, η οποία διέσχιζε κατ' επανάληψη την Πατησίων και οι επιβαίνοντές της, κατά τις διαδόσεις ακροδεξιό προβοκάτορες, έριχναν κροτίδες και βόμβες μολότοφ για να επιτείνουν υστερόβουλα την εικόνα χάους. Τότε, ο Παναγούλης παρακινούμενος από το «τερατώδες θάρρος» του, αποφάσισε να αναλάβει δράση. Επιδόθηκε σε μια μακρά καταδίωξη της μαύρης Κάντιλακ με το δικό του προσωπικό αυτοκίνητο, εν συνεχεία «συνέλαβε» τους τρεις επιβαίνοντες σε απόμερη περιοχή έξω από την Αθήνα -μπλοφάροντας πως έφερε όπλο, αν και άοπλος- και τους υποχρέωσε να τον ακολουθήσουν ως το Πολυτεχνείο. Εκεί, στο αποκορύφωμα αυτής της πράξης ιδιότυπης λαϊκής δικαιοσύνης, παρέδωσε τους τρεις στους συγκεντρωμένους φοιτητές για να τους ανακρίνουν εκείνοι, να κατασχέσουν το δέμα-βόμβα που έφεραν στην Κάντιλακ και τέλος, να ανακαλύψουν ποιοι ήταν και ποιους κύκλους υπηρετούσαν.¹⁴¹ Όχι αδικαιολόγητα, μπορεί κανείς να στέκεται με σκεπτικισμό απέναντι σε αυτή την ιστορία. Ωστόσο, εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι πρωτίστως το γεγονός πως το ανωτέρω

¹⁴⁰ Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππρας, *ό.π.*, σ. 80-82

¹⁴¹ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας*, *ό.π.*, σ. 344-349

επεισόδιο -συνέβη, δε συνέβη- καταγράφηκε σε αυτό το ασημί ογκώδες βιβλίο που τη δεκαετία του 1980 σύχναζε στις βιβλιοθήκες πολλών προοδευτικών σπιτιών. Κατ' επέκταση, οι αναγνώστες της Φαλάτσι, θα είχαν το δίχως άλλο εντυπωσιαστεί από αυτή την ενέργεια του Παναγούλη· από αυτή την ενέργεια που με τόσο θαρραλέο και ριψοκίνδυνο αλλά επίσης, απτό και emphaticό τρόπο έκανε πράξη το παλλαϊκό σύνθημα της πρώιμης μεταπολίτευσης: «Δώστε τη Χούντα στο Λαό!».

Ένα τρίτο περιστατικό στο οποίο αξίζει να σταθούμε εντοπίζεται τον Αύγουστο του 1975, όταν και λάμβανε χώρα στην Αθήνα μία από τις δίκες των βασανιστών. Σε εκείνη τη δίκη ανάμεσα στους εναγόμενους βρίσκονταν οι Θεόδωρος Θεοφιλογιαννάκος και Νικόλαος Χατζηζήσης, αμφότεροι εμβληματικοί βασανιστές του Παναγούλη· ο πρώτος στο ΕΑΤ-ΕΣΑ και ο δεύτερος στις στρατιωτικές φυλακές Μπογιατίου. Στις 20 Αυγούστου 1975 ο Παναγούλης κατέθετε ως μάρτυρας κατηγορίας.¹⁴² Ανατέμνοντας όσα κατέθεσε αλλά και τον τρόπο που αυτά μεταδόθηκαν από τον Τύπο, διαπιστώνεται πως ο βουλευτής καθ' όλη τη διάρκεια της κατάθεσής του τελούσε σε διαρκή αντιδικία με τον πρόεδρο του στρατοδικείου, ταξίαρχο Διγενόπουλο. Τι συμπεράσματα μπορούμε όμως να εξάγουμε από αυτό; Δύο συν ένα σημεία χρήζουν ανάλυσης. Πρώτον, ο Παναγούλης μίλησε -ως όφειλε προφανώς στο συγκεκριμένο πλαίσιο της δίκης- εκτενώς για τα βασανιστήριά του, έδειξε τα σημάδια που είχε αποκομίσει εξ αυτών και κατήγγειλε -εμμέσως αλλά σαφώς- ένα κλίμα υποκρισίας και καπηλείας αναφορικά με την αντίσταση· δήλωνε χαρακτηριστικά: «Τους κατηγορούμενους Χατζηζήση και Θεοφιλογιαννάκο τους είχα μηνύσει το 1968. Δεν περίμενα να πέση η χούντα για τους μηνύσω!». Δεύτερον, φαίνεται πως -κατά τον Παναγούλη- η έδρα του δικαστηρίου δεν ήταν όσο δημοκρατική θα έπρεπε και σε ορισμένα μάλιστα σημεία του θύμιζε το χουντικό στρατοδικείο του 1968. Κάποια στιγμή και μετά από καταγγελία του πως ο πρόεδρος επιχειρούσε να τον φιμώσει, ο Διγενόπουλος αποτάθηκε στον μάρτυρα κατηγορίας στον ενικό. Η απάντηση του Παναγούλη ήταν άμεση και αφοπλιστική: «Πρέπει να απευθύνετε τον λόγο σ' όλους τους παράγοντες της δίκης στον πληθυντικό αριθμό! Ο Πρόεδρος του Στρατοδικείου της χούντας μου απηύθυνε τον λόγο στον ενικό!». Η αποχουντοποίηση ένα χρόνο μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας ήταν πλημμελής· ακόμα και εκείνοι που επωμίζονταν την ευθύνη για την τιμωρία των εγκλημάτων της δικτατορίας, έμοιαζαν, σύμφωνα με όσα ο Παναγούλης ισχυρίστηκε στο δικαστήριο, με εκείνους που δίκάζαν. Τρίτον, αξίζει να σημειωθεί πως στον τρόπο που καλύφθηκε δημοσιογραφικά η κατάθεση του Παναγούλη στη δίκη των βασανιστών,

¹⁴² Για την κατάθεση του Παναγούλη βλέπε, «Τρεις μήνες φάλαγγα για μια «ομολογία»», *Ελευθεροτυπία*, φ. 27 (21 Αυγούστου 1975), σ. 8-9 και Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππης, *ό.π.*, σ. 39-47

ανιχνεύεται ένα, υπαρκτό ήδη από τα χρόνια της δικτατορίας, χαρακτηριστικό της ηρωοποίησης του· το στοιχείο της ηρωικής οικογένειας. Στο πρωτοσέλιδο της *Ελευθεροτυπίας* στις 22 Αυγούστου 1968, φιγούραρε φωτογραφία της Αθηνάς Παναγούλη, της «μαρτυρικής μάνας»¹⁴³, η οποία επίσης βασανίστηκε από τους «παρανοϊκούς-σαδιστές-μαζοχιστές υπάνθρωπους της ΕΣΑ». Διαπιστώνεται, συνεπώς, μια διάχυση του ηρωισμού και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας Παναγούλη.

Αν για τους φίλους και ευρύτερα τον δημοκρατικό κόσμο ο Παναγούλης είχε αποκτήσει τη μορφή του ήρωα, για τους νοσταλγούς της δικτατορίας και τους θιασώτες της 21^{ης} Απριλίου τι θέση είχε; Νοούνταν από αυτούς ως πρόσωπο μισητό ή τους άφηνε αδιάφορους; «Δεν θα αλλάξουν τα πράγματα, εγώ ο ίδιος θα κρατώ το μυδραλιοβόλο και θα σκοτώσω τους κομμουνιστές. Και πρώτον θα σκοτώσω τον δολοφόνο Αλέκο Παναγούλη!». Αυτά τα λόγια εκστομίστηκαν από έναν νεαρό, σεσημασμένο μέλος ακροδεξιών και νεοφασιστικών οργανώσεων -κατά τη μαρτυρία του Σταύρου Τσακυράκη-, νοσταλγό της χούντας, έξω από την αίθουσα του δικαστηρίου τη μέρα που κατέθετε ο Παναγούλης στη δίκη των βασανιστών. Δίχως αμφιβολία μαρτυρούν πως και για τους οπαδούς του Παπαδόπουλου, ο Παναγούλης κατείχε περίοπτη θέση, στην κλίμακα των εχθρών τους βέβαια. Το περιστατικό αυτό περιέγραφε ο αυτήκοος και αυτόπτης τότε μάρτυρας, Στ. Τσακυράκης σε άρθρο του στο *Βήμα*, τον Οκτώβριο του 2017. Ο Τσακυράκης, νεαρός απόφοιτος Νομικής τότε, είχε δει τον Παναγούλη «ωραίο σαν Έλληνα», ως τον «ατρόμητο άνθρωπο, που έσπασε τα νεύρα των βασανιστών του με το απaráμυλλο θάρρος του». Μπορεί τούτη η παρένθεση να μας εκτρέπει κάπως από το χρονολογικό νήμα και τις πράξεις ενεργητικής αποχουντοποίησης στις οποίες προέβη ο Παναγούλης κατά τον τελευταίο χρόνο της ζωής του, έχει ωστόσο ξεχωριστή αξία να σταθούμε σε δύο προτάσεις του Τσακυράκη. Τότε, καθώς γράφει, αντιμετώπιζε τον Παναγούλη με δέος μεν, «συγκρατημένο» δε, ελέω των ιδεολογικών τους διαφορών. Στρατευμένος ρηγάς, θεωρούσε ο Τσακυράκης πως ο αντιδικτατορικός αγώνας έπρεπε να είχε υπάρξει μαζικός και όχι αρκούμενος ή αναλυνόμενος σε εντυπωσιακές ατομικές αντιστασιακές ενέργειες. Στο τέλος της ζωής του, έχοντας αναθεωρήσει τις τότε απόψεις του, έγραφε: «Με τα μυαλά που είχα τότε δεν μπορούσα να καταλάβω πόση ψυχική δύναμη χρειάζεται για να δει κανείς τον εαυτό του ως τον προσωπικό αντίπαλο ενός δικτατορικού καθεστώτος. Δεν

¹⁴³ «Βασάνισαν και την μητέρα του Παναγούλη», *Ελευθεροτυπία*, φ. 28 (22 Αυγούστου 1975), σ. 1 και 16

μπορούσα να καταλάβω πως η αντίσταση κατά της δικτατορίας χρειάζεται και ήρωες που θεωρούν τον αγώνα προσωπική τους υπόθεση.»¹⁴⁴

Μια ημιτελής αποκάλυψη. Η εκδημία του ήρωα, σφράγισμα του ηρωισμού

Τρανταχτή απόδειξη του «αγώνα ως προσωπική του υπόθεση» απαντά στην κορυφαία πράξη δυναμικής αποχουντοποίησης στην οποία επιδόθηκε ο Παναγούλης και μονάχα ημιτελώς περάτωσε· αυτή δεν ήταν άλλη από την αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ. Τη Μεγάλη Δευτέρα 19 Απριλίου 1976 ξεκίνησαν να δημοσιεύονται σε συνέχειες στα *Νέα* έγγραφα, προερχόμενα από τα εν λόγω αρχεία. Αυτές τις «σειρές από φωτοαντίγραφα των αρχείων του ΕΑΤ-ΕΣΑ», τις είχε ανακαλύψει και αποκτήσει, κατά τρόπο εν μέρει αδιευκρίνιστο εν μέρει κινηματογραφικό, ο Παναγούλης. Η δημοσίευση συνεχίστηκε για πέντε ημέρες και διακόπηκε το Μεγάλο Σάββατο 24 Απριλίου 1976, μία εβδομάδα ακριβώς πριν το θάνατο του Παναγούλη. Η παύση αυτή, που έμελλε να αποβεί οριστική, οφειλόταν στην εκδοθείσα -μία ημέρα πριν- διαταγή¹⁴⁵ του επιτρόπου του Διαρκούς Στρατοδικείου Αθηνών, Μιχαήλ Ζούβελου, κατά την οποία απαγορευόταν η δημοσίευση «για να εξακριβωθεί η εγκυρότητα» των αρχείων. Το άδοξο σταμάτημα της δημοσιοποίησης των αρχείων τίποτε δεν το προμήνυε πέντε μέρες νωρίτερα, όταν τα *Νέα* με περισσή φαντασμαγορία και τίτλους πηχυαίους και πρωτοσέλιδους διακήρυτταν: «Αποκαλύπτουμε ένα συνταρακτικό ντοκουμέντο – Τ' απόρρητα αρχεία της ΕΣΑ». Ακόμα, εντός ευμεγέθους πλαισίου -την πρώτη μέρα στο πρωτοσέλιδο, τις επόμενες πέντε στις εσωτερικές σελίδες- υπήρχε σταθερά το ακόλουθο τηλεγραφικό μήνυμα, σε μια προσπάθεια να δοθεί αφενός μια ιδέα περί του περιεχομένου των δημοσιευόμενων τεκμηρίων και αφετέρου του τρόπου που αυτά είχαν έρθει στη δημοσιότητα: «Όλη η μεθοδολογία καταπίεσης των κρατουμένων στο ΕΑΤ-ΕΣΑ. – Όλο το σατανικό σύστημα συλλογής πληροφοριών. – Όλα τα προσωπικά ημερολόγια των βασανιστών. – Ό,τι δεν πέτυχαν οι Αρχές το κατόρθωσαν ομάδες της Ε.ΔΗ.Ν. υπό την καθοδήγηση του ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΝΑΓΟΥΛΗ».¹⁴⁶

Ποιες ήταν όμως οι ειδήσεις που κυριαρχούσαν στην εν Ελλάδι επικαιρότητα εκείνο το διάστημα; Ποιο το ευρύτερο κλίμα εντός του οποίου πραγματοποιήθηκε η δημοσίευση των αρχείων της ΕΣΑ; Με μια περιδιάβαση στον Τύπο του τελευταίου

¹⁴⁴ Σταύρος Τσακυράκης, *Δικαιοσύνη, η ουσία της πολιτικής*, Αθήνα : Μεταίχμιο, 2019, σ. 115-117

¹⁴⁵ «Απηγορεύθη η δημοσίευση «αρχείων της ΕΣΑ»», *Ελευθεροτυπία*, φ. 232 (24 Απριλίου 1976), σ. 1 και 15

¹⁴⁶ «Τ' απόρρητα αρχεία της ΕΣΑ», *Τα Νέα*, φ. 9425 (19 Απριλίου 1976), σ. 1

δεκαήμερου του Απριλίου 1976, διαπιστώνεται πως κάθε τι άλλο επισκιαζόταν από την αποφυλάκιση των κατηγορούμενων βασανιστών της Ασφάλειας, Πέτρου Μπάμπαλη και Ευάγγελου Μάλλιου. Όταν στις 22 Απριλίου η *Ελευθεροτυπία* μετέδιδε την είδηση, σχολίαζε με πικρή ειρωνεία: «Έτσι «γιορτάστηκε» η μαύρη επέτειος της βίας». Στο κύριο άρθρο της, που επιγραφόταν «Η μεγάλη κωμωδία», διαβάζουμε: «Θαυμάστε! Την ώρα, που ολόκληρο το έθνος αναμετρούσε με περισυλλογή και σύνεση πώς, από ποιους και γιατί η χώρα του έγινε για επτά χρόνια ο «Αγρός του Κεραμέως» (...) τα πρώτα βιολιά της τυραννίας (...), ο Μάλλιος και ο Μπάμπαλης και δέκα ακόμη «εν θηριωδίαις» συνεργάτες τους, αφέθηκαν και κυκλοφορούν ελεύθεροι. (...) Ο άνθρωπος που υπεράσπισε τους βασανιστές στα Δικαστήρια, (...) ο αστυνόμος Καραθανάσης ετοιμάζεται να καταλάβει θώκο νευραλγικό.»¹⁴⁷. Πέρα από την αποφυλάκιση των δύο βασανιστών, μία ακόμη παράμετρος, ενδεικτική της ατμόσφαιρας του δημόσιου διαλόγου εκείνον τον Απρίλη, αποτυπώνεται σε άρθρο γνώμης του Βασίλη Φίλια στην *Ελευθεροτυπία*, δύο μέρες πριν το θάνατο του Παναγούλη. Ο Φίλιας, σημαίνον στέλεχος της «Δημοκρατικής Άμυνας», στο συγκεκριμένο άρθρο απαιτούσε «να σταματήσει η καπηλεία της Αντίστασης» και επιχειρούσε να εξηγήσει «γιατί οι «Νέο-Αντιστασιακοί» είναι χειρότεροι κι απ' τους χαφιέδες». Στο κεντρικό του επιχειρήμα, ο διαπρεπής κοινωνιολόγος καυτηρίαζε το γεγονός πως μετά την πτώση της δικτατορίας, πλήθη υπήρξαν εκείνοι που θέλησαν να δειχθούν ως φέροντες βαριές αντιστασιακές περγαμηνές για τις να κεφαλαιοποιήσουν πολιτικά και να τις εξαργυρώσουν οικονομικά στο ευεπίφορο ριζοσπαστικό συγκείμενο της πρώιμης Μεταπολίτευσης. Υποστήριζε με οξεία παραστατικότητα: «κάπως έτσι λοιπόν γίναμε όλοι αντιστασιακοί κι έχει κανείς αυτή την υπέροχη αίσθηση ότι ζει και κινείται σ' έναν κόσμο ηρώων». Διατεινόταν ότι το φαινόμενο των όψιμων αντιστασιακών έπληττε καίρια την αξία και την αίγλη της πραγματικής αντίστασης στη χούντα και την περιέβαλε με μια «εξουθενωτική ατμόσφαιρα ευτέλειας».¹⁴⁸ Συνελόντι ειπείν, αφενός, η αποφυλάκιση δύο διαβόητων βασανιστών πλάι στη γενικευμένη αίσθηση ατιμωρησίας διακεκριμένων συντελεστών της 21^{ης} και αφετέρου, το ανωτέρω περιγραφέν φαινόμενο ευτελισμού της αντιδικτατορικής δράσης μέσω του μεταπολιτευτικού πληθωρισμού όψιμων και αυτόκλητων αντιστασιακών, μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε γιατί ο Παναγούλης, αμέσως μετά το θάνατό του, υπέστη εντατικές και πολύμορφες διαδικασίες ηρωοποίησης.

Τι περιείχαν όμως αυτά τα περιώνυμα αρχεία της ΕΣΑ; Τι συνέπειες θα επέφερε η απρόσκοπτη και ολοκληρωμένη δημοσιοποίησή τους, εάν αυτή συνέβαινε; Ποιοι επρόκειτο

¹⁴⁷ «Η μεγάλη κωμωδία», *Ελευθεροτυπία*, φ. 230 (22 Απριλίου 1976), σ. 1

¹⁴⁸ Βασίλης Φίλιας, «Να σταματήσει η καπηλεία της ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ», *Ελευθεροτυπία*, φ. 233 (28 Απριλίου 1976), σ. 4

να πληγούν και ποιοι θα ωφελούνταν, αν όλα τα τεκμήρια έφθαναν στο φως; Στα ερωτήματα αυτά ουδείς μπόρεσε να δώσει κατ' ασφαλή τρόπο απαντήσεις. Εκείνο που συνέβη είναι πως από τη στιγμή που άρχισαν -την άνοιξη του 1976- να δημοσιεύονται έως και σήμερα¹⁴⁹, έχουν διατυπωθεί απειράριθμες εικασίες σχετικά με το περιεχόμενο των αρχείων. Τα *Νέα* την εναρκτήρια μέρα της δημοσίευσης φιλοξενούσαν έναν κατάλογο, στον οποίο αναγραφόταν οι κατηγορίες εγγράφων που περιλαμβάνονταν στα -προς σταδιακή αποκάλυψη τότε- αρχεία της ΕΣΑ. Με βάση την συγκεκριμένη λίστα της εφημερίδας του ΔΟΛ μεταξύ των τεκμηρίων υπήρχαν: σημειώματα πληροφοριοδοτών που «κάρφωναν» δημοκρατικούς πολίτες, καρτέλες με χαρακτηρισμούς κρατουμένων του ΕΑΤ-ΕΣΑ, κατάλογοι ονομάτων αντιστασιακών, εκθέσεις και αναφορές για τη δράση φοιτητικών και άλλων οργανώσεων, ημερολόγια βασανιστών, δελτία εντολών υψηλόβαθμων στελεχών της ΕΣΑ προς τα στρατοδικεία με υποδείξεις για δικαζόμενους αντιστασιακούς, απολογίες κρατουμένων στο ΕΑΤ-ΕΣΑ «που είχαν ληφθή μέσα σ' ένα κλίμα βίας και τρόμου» καθώς και δελτία πληροφοριών της Κ.Υ.Π..¹⁵⁰ Ωστόσο, υπήρχε και ένα δεύτερο, πιο ενδιαφέρον και ταυτόχρονα πολύ πιο περιπεπλεγμένο επίπεδο, το οποίο δεν ήταν άλλο από το τι έγραφαν αυτά τα αρχεία. Τι μπορούσαν να αποδείξουν; Ποια ήταν η πραγματική πολιτική τους αξία στο παρόν του 1976, πέρα από την αδιαμφισβήτητη ιστορική τους σημασία; Ο Παναγούλης σε συνέντευξή του στο Γιάννη Φάτση και στα *Νέα*, δέκα μέρες πριν το θάνατό του, υποστήριζε ότι εντός των αρχείων υπήρχε «το υλικό για την απόδειξη εγκληματικών ενεργειών και των μεθόδων ανακρίσεως» της χούντας. Επιπλέον, διαβεβαίωνε ότι με την πλήρη αποκάλυψη των αρχείων, θα αποκαλύπτονταν τα άτομα εκείνα «που πραγματικά και συνειδητά συνεργάστηκαν με τη χούντα». Δεν παρέλειπε, επίσης, να αφήσει αρκετές αιχμές για τον Υπουργό Εθνικής Άμυνας, Ευάγγελο Αβέρωφ, σημειώνοντας ότι ο Ηπειρώτης πολιτικός καθόλου δεν ήθελε την δημοσίευση των αρχείων, καθώς γνώριζε πως ανάμεσά τους βρίσκονταν ενοχοποιητικά στοιχεία και για τον ίδιο.¹⁵¹

¹⁴⁹ Βλέπε, λόγου χάρη την έμπλεα αόριστων υπαινιγμών δήλωση του Πάνου Καμμένου, το Φεβρουάριο 2019, όταν επιτιθέμενος σε στελέχη του ΣΥ.ΡΙΖ.Α, μετά την ψήφιση της Συμφωνίας των Πρεσπών και την αποχώρησή του από τον κυβερνητικό συνασπισμό, είχε, σε τηλεοπτική του συνέντευξη, καταγγείλει: «Αυτοί που μου επιτίθενται έχουν λόγο (...) ας ψάξουν στα *Νέα*, δημοσιεύματα του 1976 για στοιχεία που κατέθεσε για το ΕΑΤ-ΕΣΑ ο Αλέκος Παναγούλης. Για να δούμε κάποιους κύριους αντιστασιακούς που το παίζουν υπερδημοκράτες και διαρρέουν στην *Αυγή* δημοσιεύματα εναντίον μου, τον ρόλο που έπαιζαν.». Βλ. στο «Περίεργη δήλωση Καμμένου: «Ας ψάξουν στοιχεία του Παναγούλη για το ΕΑΤ-ΕΣΑ για να δούμε τον ρόλο κάποιων "αντιστασιακών"», <http://www.topontiki.gr/article/311535/periergi-dilosi-kammenoy-psaxoyn-stoiheia-toy-panagoyli-gia-eat-esa-gia-na-doyme-ton>, (τελευταία πρόσβαση: 2 Οκτωβρίου 2019)

¹⁵⁰ Γιάννης Φάτσης, «Τ' απόρρητα αρχεία της ΕΣΑ», *Τα Νέα*, φ. 9425 (19 Απριλίου 1976), σ. 12

¹⁵¹ «Τ' απόρρητα αρχεία της ΕΣΑ – Πώς και πού βρέθηκαν... Συνέντευξη με τον Άλεξ. Παναγούλη», *Τα Νέα*, φ. 9426 (20 Απριλίου 1976), σ. 3

Ενώ τα αρχεία που δεν πρόλαβαν να δημοσιευθούν στα *Νέα*, μετά το θάνατο του Παναγούλη ουδέποτε δημοσιοποιήθηκαν, η επικρατέστερη εκδοχή ή αλλιώς, ο πλέον κραταιός και διαδεδομένος μύθος ήθελε αυτά να περιέχουν συντριπτικά και αποκαλυπτικά ντοκουμέντα για άγνωστες πτυχές του πραξικοπήματος στην Κύπρο, τεκμήρια που αποδείκνυαν «σχέσεις με τη χούντα μελών της κυβέρνησης (ενν. της Ν.Δ. στα 1974-1977), βιομηχάνων και προσωπικοτήτων ακόμη και από το χώρο της αντιπολίτευσης» αλλά και έγγραφα που πιστοποιούσαν σκοτεινές συνδιαλλαγές του Ε. Αβέρωφ με ιθύνοντες της δικτατορίας.¹⁵²

Μία βδομάδα μετά τη διακοπή της δημοσίευσης των αρχείων, ο Παναγούλης θα σκοτωνόταν σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα επί της Λεωφόρου Βουλιαγμένης. Έκτοτε, ένα εκ των δομικών στοιχείων της μυθολογίας του κατέστη η ενστικτώδης, αιτιώδης σύνδεση των προς αποκάλυψη αρχείων της ΕΣΑ με τον τρόπο του θανάτου του. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε πως για τον ήρωα Παναγούλη δύο ανολοκλήρωτες, ημιτελείς επιχειρήσεις και μια αποτυχημένη λειτούργησαν θετικά. Το βιβλίο στο οποίο θα αφηγούνταν ο ίδιος την ιστορία του και που δεν πρόλαβε να γράψει μαζί με την ανολοκλήρωτη αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ συνέβαλαν στη εξύφανση ενός πέπλου μυστηρίου, αναγκαίου και ενισχυτικού της ηρωοποίησης. Η αίσθηση, η οποία καλλιεργήθηκε και από τη βιογραφία της Φαλάτσι αλλά και από άλλα γραπτά συντρόφων και συναγωνιστών του την πρώτη πενταετία μετά την εκδημία του, πως τα τεκμήρια που πρόλαβαν να δημοσιευθούν αποτελούσαν την ανώδυνη πρόγευση των συνταρακτικών αποκαλύψεων που ανακόπηκαν, χαλύβδωσε το μύθο του Παναγούλη. Εφόσον, τα αρχεία δεν είχαν αποκαλυφθεί και δεν αποκαλύπτονταν, καθείς μπορούσε να υποστηρίξει σχεδόν ό,τι ήθελε αναφορικά με το περιεχόμενό τους. Έγραφαν εθνήτες σύντροφοί του, στο βιβλίο που εξέδωσαν προς τιμήν του το 1977, πως τον σκότωσαν «τη στιγμή που ετοιμαζόταν να φέρει στο φως στοιχεία που θα βοηθούσαν στην πολιτική και ηθική κάθαρση του τόπου. Και δυο μέρες πριν μιλήσει, το στόμα του κλείνει για πάντα.»¹⁵³. Ο κύκλος των επάλληλων ημιτελών προσπαθειών και αποτυχιών του Παναγούλη έδρασε ευεργετικά για τον ηρωισμό του. Από το φθινόπωρο του 1968 και τη θανατική του καταδίκη, όταν το πάνδημο σύνθημα σε κάθε ελληνική αντιδικτατορική εφημερίδα ήταν «Να σώσουμε τον Παναγούλη» φθάνουμε στην άνοιξη του 1976 και τον αιφνίδιο θάνατό του με το σύνθημα να έχει καταλήξει «Σκότωσαν τον Παναγούλη, λίγο πριν μας σώσει».

¹⁵² Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας*, ό.π., σ. 397-407 και

Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππης, ό.π., σ. 105-106

¹⁵³ Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππης, ό.π., σ. 110

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, και επιστρέφοντας στη νεφελώδη περιοχή μεταξύ μύθου και πραγματικότητας, η Ορ. Φαλάτσι γράφει πως όταν μετά τον θάνατο του Παναγούλη πήγε στο σπίτι-γραφείο που διατηρούσε ο αγαπημένος της στην οδό Κολοκοτρώνη στο κέντρο της Αθήνας, βρήκε κάτω από το μαξιλάρι του ένα χαρτάκι. Σε αυτό ο Παναγούλης είχε γράψει ιδιοχειρώς τα λόγια που κατά την «Απολογία» του, είχε πει ο Σωκράτης πριν θανατωθεί: «Είναι πλέον ώρα να πηγαίνουμε, εγώ μεν για το θάνατο, εσείς δε για τη ζωή· ποιοι απ' τους δυο μας πάνε προς το καλύτερο μόνο ο θεός το ξέρει.»¹⁵⁴.

3^ο Κεφάλαιο: Η μεταθανάτια ηρωοποίηση [1976-1981]

Εισαγωγικά - μεθοδολογικά - ερωτήματα

Ξημέρωμα Πρωτομαγιάς του 1976 ο Παναγούλης σκοτώθηκε σε αμφιλεγόμενο - ανεξιχνίαστο ως σήμερα- τροχαίο επί της Λεωφόρου Βουλιαγμένης, στο ύψος του Αγίου Δημητρίου. Σε δύο μήνες θα έκλεινε τα τριάντα επτά (37) του χρόνια. Σε τρεισήμισι μήνες θα συμπληρώνονταν οχτώ έτη από την απόπειρά του κατά του Παπαδόπουλου και ταυτόχρονα, τρία χρόνια από τη μέρα της αποφυλάκισής του. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο αυτής της εργασίας θα εστιάσουμε στους μηχανισμούς ηρωοποίησής του, κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατό του. Το χρονικό ανάπτυγμα, δηλαδή, του κεφαλαίου εκτείνεται από την Πρωτομαγιά του 1976 έως το 1981. Ως ante quem όριο επιλέχθηκε το 1980-1981 για τρεις κυρίως λόγους· δύο ενδοηρωοποιητικούς και έναν εξωηρωοποιητικό. Ξεκινώντας από τον τελευταίο, δικαιούμαστε να ισχυριστούμε πως από τον Οκτώβριο του 1981 και εξής, με την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στην εξουσία, μετασηματίζεται ριζικά το πλαίσιο μνημόνευσης καθώς και εν γένει οι πολιτικές της μνήμης· βλέπε, λόγου χάρη ως έκτυπο τέτοιο παράδειγμα την εμβληματική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982. Ωστόσο, πέρα από τις κατακλυσμιαίες αλλαγές που επέφερε το εκλογικό αποτέλεσμα του 1981, ανιχνεύονται και δύο ακόμη συμβάντα εντός των διαδικασιών ηρωοποίησης, τα οποία μας επιτρέπουν, αν δεν μας επιβάλλουν, να αντιμετωπίσουμε τη διετία 1980-1981 ως τομή. Αφενός, εκδόθηκαν τότε δύο βιβλία σχετικά με τη ζωή και τη δράση του «ήρωά» μας¹⁵⁵ και

¹⁵⁴ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας*, ό.π., σ. 469-470

¹⁵⁵ Πρόκειται για την πρώτη ολοκληρωμένη βιογραφία του, με τίτλο *Ένας Άντρας* (εκδίδεται στα ελληνικά τον Ιανουάριο 1981), γραμμένη από την Ιταλίδα δημοσιογράφο και σύντροφο του Παναγούλη τα τρία τελευταία χρόνια του βίου του, Οριάννα Φαλάτσι καθώς και για ένα βιβλίο του δικηγόρου του, Λεάνδρου Καραμφυλλίδη, με τίτλο *Η δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη* (εκδόθηκε το Δεκέμβριο 1980).

αφετέρου, το Μάιο του 1980 διοργανώθηκαν για πρώτη φορά τα «Παναγούλεια», ένα διήμερο πολιτιστικών εκδηλώσεων προς τιμήν του Παναγούλη, στο Δήμο Αγίου Δημητρίου.

Αναφορικά με τη μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθείται στο παρόν κεφάλαιο, αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως τριμερής ή αλλιώς, τριών ειδών. Πρώτον, εστιάζοντας στο δίμηνο Μαΐου-Ιουνίου 1976, εξετάζεται ο πολιτικός λόγος που αρθρώθηκε περί των συνθηκών της αδόκτης εκδημίας, η συμβολοποίηση που υπέστη ο νεκρός καθώς και το πώς το «τροχαίο» και οι έρευνες προς διαλεύκανσή του κατέστησαν μείζον πολιτικό διακύβευμα. Δεύτερον, ερευνώνται οι τρόποι μέσω των οποίων ηρωοποιήθηκε και μνημειοποιήθηκε ο Παναγούλης, εγκύπτοντας στις επετείους -θανάτου και απόπειρας- στη διάρκεια της πενταετίας 1976-1981. Τρίτον, καταβάλλεται προσπάθεια να ανασυντεθούν και να κατανοηθούν τα διαφορετικά ηρωικά προφίλ, τα οποία φιλοτεχνήθηκαν για τον Παναγούλη μέσα στις σελίδες των έξι βιβλίων που γράφτηκαν για αυτόν, κατά τη διάρκεια της πρώτης πενταετίας μετά το θάνατό του.

Μάιος – Ιούνιος 1976: «Έγκλημα ή τροχαίο» και η πρώιμη μεταθανάτια συμβολοποίηση

Στην παρούσα ενότητα, καταβάλλεται προσπάθεια να καταγραφεί ο πολιτικός λόγος που αρθρώθηκε περί του θανάτου του Παναγούλη, από κυβέρνηση και αντιπολίτευση, καθώς και ο τρόπος που τέσσερις εφημερίδες, οι οποίες υπήρξαν και οι βασικές πηγές για το εν λόγω χρονικό διάστημα -*Η Αυγή, Το Βήμα, Ελευθεροτυπία, Καθημερινή*- δεξιώθηκαν, χειρίστηκαν και παρουσίασαν το θέμα. Οι τέσσερις εφημερίδες μελετήθηκαν κατά τις δώδεκα πρώτες μέρες του Μαΐου 1976· οι μέρες αυτές, που ακολούθησαν το θάνατο του Παναγούλη, υπήρξαν μια ιστορική στιγμή οξείας πύκνωσης. Κατά την έρευνα, αξιοποιήθηκαν -συμπληρωματικά μεν, οργανικά δε- πέρα από τις εφημερίδες, και στοιχεία από τα τεύχη του Μαΐου 1976 των περιοδικών *Αντί* και *Πολιτικά Θέματα*.

Η δομή της ακόλουθης ενότητας είναι τριμερής. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται η ρητορική κυβέρνησης και αντιπολιτευόμενων κομμάτων αναφορικά με τον Παναγούλη και τις συνθήκες του θανάτου του, με την εστίαση να τοποθετείται σε τρεις (υπο)στιγμές των δώδεκα πρώτων ημερών· κατ' αρχάς, οι πρώτες αντιδράσεις μέσω ανακοινώσεων κομμάτων και δηλώσεων πολιτικών αρχηγών το Σαββατοκύριακο 1-2 Μαΐου 1976, δεύτερον, η ειδική τιμητική συνεδρίαση της Βουλής -εν είδει πολιτικού μνημοσύνου- τη Δευτέρα 3 Μαΐου, και τρίτον, η συζήτηση που πυροδοτήθηκε στις 6 και 7 Μαΐου με αφορμή τη δήλωση του πρωθυπουργού Καραμανλή περί παράδοσης αρχείων της ΕΣΑ στη Βουλή.

Μέσα από τη στάση στις τρεις αυτές υποστιγμές του πρώτου δεκαημέρου του Μαΐου 1976 και την επιχειρούμενη εξηγητική περιγραφή τους, αποπειρώμαι να αποκωδικοποιήσω τις προσλήψεις του θανάτου του Παναγούλη από τον πολιτικό κόσμο στην υπό εξέταση χρονική στιγμή. Στο δεύτερο μέρος τίθεται το ερώτημα του πώς συμβολοποιείται ο Παναγούλης τις πρώτες μέρες μετά το θάνατό του· ποια χαρακτηριστικά του προβάλλονταν περισσότερο από κάθε εφημερίδα ως συγκροτητικά του συμβόλου «Παναγούλης» και σε ποιες γενεαλογίες ηρώων τον ενέτασσαν. Εκείνο που ενδιαφέρει είναι να διακριβωθεί ποιες υπήρξαν οι κύριες συνιστώσες της ηρωοποιητικής του συγκρότησης τις μέρες εκείνες. Με άλλα λόγια, από πού αντλούσε την ηρωικότητά του και πώς αυτή εικονογραφούνταν. Τέλος, στο τρίτο κομμάτι της ενότητας, εξετάζεται η «γραμμή» της κάθε εφημερίδας αναφορικά με το γεγονός του θανάτου. Κεντρική στόχευση εκεί, είναι να δειχθεί με ποια ερωτήματα επέλεγε να αναμετρηθεί το κάθε έντυπο και κατ' επέκταση πώς και πού τοποθετούνταν σχετικά με την υπόθεση της λεωφόρου Βουλιαγμένης.

Ο πολιτικός λόγος περί του θανάτου

Στιγμή πρώτη : Σαββατοκύριακο 1-2 Μαΐου 1976 – Οι πρώτες αντιδράσεις

Με το πρώτο φως της ημέρας, στις επτά η ώρα το πρωί του Σαββάτου της Πρωτομαγιάς, το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως εξέδωσε ανακοίνωση για το συμβάν' τη νύχτα της ίδιας μέρας εκδόθηκε μία νέα εμπλουτισμένη εκδοχή της πρωινής ανακοίνωσης. Στην ανακοίνωση αυτή υποστηριζόταν πως καμία αμφιβολία δεν υπήρχε ότι ο θάνατος προκλήθηκε από «καθαρώς τροχαίον ατύχημα»· το συμπέρασμα αυτό είχε εξαχθεί, σύμφωνα πάντα με την ανακοίνωση, μετά από «σύντομον και εξονυχιστικήν προανάκρισιν»· στην προανάκριση αυτή είχαν εξεταστεί δύο αυτόπτες μάρτυρες, που αμφότεροι συμφωνούσαν πως είχαν δει δύο αυτοκίνητα να τρέχουν με ιλιγγιώδη ταχύτητα και κατόπιν το ένα να εκτρέπεται της πορείας του και να καρφώνεται στον τοίχο ενός παρακείμενου φανοποιείου.

Η ανακοίνωση του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, λαμβάνοντας ως αξιωματικά αξιόπιστες τις δύο μαρτυρίες, είχε συναγάγει, με τρόπο μη επιδεχόμενο αμφισβήτηση και καθιστώντας έτσι οιονεί αχρείαση όποια περαιτέρω έρευνα, το συμπέρασμα ότι ο θάνατος προήλθε από ένα τυχαίο δυστύχημα, καλλιεργώντας παράλληλα -τεχνηέντως- υπόνοιες περί μέθης του Παναγούλη, αφού αναφερόταν πως η τοξικολογική εξέταση έδειξε πως στο

αίμα του υπήρχε ποσοστό 57,5 χιλιοστά γραμμαρίων οιοπνεύματος· στην ανακοίνωση του Υπουργείου καταγραφόταν αυτό, δίχως όμως να σημειώνεται ότι το ισχύον τότε όριο ήταν έως τα 80 χιλιοστά.¹⁵⁶

Ο Κ. Καραμανλής όταν το μεσημέρι της Πρωτομαγιάς έφθασε στο σημείο που σκοτώθηκε ο Παναγούλης¹⁵⁷ δήλωσε ότι θα διαλευκανθεί πλήρως η υπόθεση αφού: «Υπάρχουν αρχές. Υπάρχει κράτος. Υπάρχει δικαιοσύνη.»· προέτρεψε μάλιστα τους παριστάμενους δημοσιογράφους, όταν κάποιος εξ αυτών αναφέρθηκε σε ομοιότητες με την υπόθεση Λαμπράκη, να μην αφήνουν τη φαντασία τους να τρέχει.¹⁵⁸

Περνώντας στις πρώτες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, ο Γεώργιος Μαύρος, αρχηγός της Ε.ΔΗ.Κ., αφού χαρακτήριζε τον Παναγούλη ως «τον πρώτο αγωνιστή της δημοκρατίας», σχετικά με τις συνθήκες του θανάτου του δήλωνε: «Η εκδοχή εγκλήματος δεν μπορεί να αποκλεισθή. Για το λόγο αυτό, η ανάκριση πρέπει να στραφή, και είμαι βέβαιος ότι τούτο θα συμβή, προς όλες τις κατευθύνσεις.»¹⁵⁹. Ωστόσο, η στάση της Ε.ΔΗ.Κ. δεν υπήρξε εξ ολοκλήρου τόσο συγκαταβατική και μετριοπαθής, όπως αποτυπώθηκε στις δηλώσεις του προέδρου της· ο βουλευτής της, Γεώργιος Αλέξανδρος Μαγκάκης, την Κυριακή 2 Μαΐου εξαπέλυε μύδρους κατά της ανακοίνωσης του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, κρίνοντάς τη ως πολλαπλώς παραπλανητική. Θεωρούσε ακόμη, πως εάν η κυβέρνηση δεν μεριμνούσε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για απερίσπαστη έρευνα της δικαιοσύνης προς διαλεύκανση της υπόθεσης, αλλά αντίθετα επέλεγε την πρόωρη αρχειοθέτησή της ως τροχαίου, τότε θα δημιουργούσε «μια νέα υπόθεση Λαμπράκη».¹⁶⁰

Το δριμύτερο κατηγορώ κατά της κυβέρνησης διατυπώθηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Σε δηλώσεις του, το Σαββατοκύριακο 1 και 2 Μαΐου, αφού κατήγγειλε τη δημοσιογραφική κάλυψη του γεγονότος από τη δημόσια τηλεόραση και ραδιοφωνία ως «αντιδημοκρατική και ανέντιμη», καθώς και τη βιασύνη της κυβέρνησης να προεξοφλήσει τροχαίο, μιλούσε για μια νέα υπόθεση Λαμπράκη «με εκλεπτυσμένη έκδοση», λόγω του ότι η αντίδραση της κυβέρνησης θύμιζε την αντίστοιχη μετά τη δολοφονία του Μαΐου του

¹⁵⁶ Για την ανακοίνωση του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως βλέπε, «Οι πρώτες ανακοινώσεις για τον θάνατο του Παναγούλη», *Η Καθημερινή*, φ. 17241 (4 Μαΐου 1976), σ.5 και «Η ανακοίνωση της νύχτας», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.13

¹⁵⁷ Ενδιαφέρον εδώ, ότι στη μετάδοση της ίδιας είδησης για την *Ελευθεροτυπία* ο Καραμανλής επισκέπτεται τον «τόπο του εγκλήματος», ενώ για την *Καθημερινή* αυτόν της «τραγωδίας».

¹⁵⁸ Αχιλλέας Χατζόπουλος, «Κων. Καραμανλής : Να μην τρέχει η φαντασία σας», *Η Καθημερινή*, φ. 17241 (4 Μαΐου 1976), σ.2 και «Για πολιτικό φόνο μιλά η αντιπολίτευση», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.1

¹⁵⁹ «Ανησυχούμε λέει η Αντιπολίτευση», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.10

¹⁶⁰ «Για καίριες παραλείψεις επικρίνεται η Κυβέρνηση», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.10

1963. Ωστόσο, ο Α. Παπανδρέου προχωρούσε ένα βήμα παραπέρα, καταλογίζοντας στην κυβέρνηση την «ηθική ευθύνη του εγκλήματος», κάτι που σίγουρα θύμιζε αυτό που είχε δηλώσει ο πατέρας του, το Μάιο του 1963 περί ηθικής αυτουργίας του Καραμανλή. Ο πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. προέβη, ακόμη, σε σαφή συσχέτιση του ξαφνικού θανάτου του Παναγούλη με την εξαγγελθείσα, επικείμενη αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ στη Βουλή.¹⁶¹

Ο Ηλίας Ηλιού, πρόεδρος της ΕΔΑ, μίλησε για «βαρύτατες υποψίες» περί «συνδυασμένης εγκληματικής ενέργειας» και για «περίπτωση που θυμίζει τις εκτελέσεις Σαράφη, Λαμπράκη και Μανδηλαρά.». Τόνιζε, επιπροσθέτως, ως μία εκ των κεντρικών αιτιών της «εγκληματικής ενέργειας» την «ανεπάρκεια της κάθαρσης», που κατά τον Ηλιού έφερνε τον Καραμανλή για δεύτερη φορά ενώπιον του ερωτήματος: «Ποιος επιτέλους κυβερνά αυτό τον τόπο;». ¹⁶² Ο Λεωνίδας Κύρκος, κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΚΚΕ Εσωτερικού, έψεγε την κυβέρνηση για τον υπερβάλλοντα ζήλο της, στο να υπερθεματίσει στην εκδοχή του τροχαίου, ενώ οι ενδείξεις συνηγορούσαν υπέρ του αντιθέτου, και επεσήμανε και αυτός το ζήτημα της ελλιπούς αποχουνοποίησης ως «βαρειάς, ιστορικής ευθύνης της κυβέρνησης.». ¹⁶³

Στιγμή δεύτερη : Δευτέρα 3 Μαΐου 1976 - Το «πολιτικό μνημόσυνο» στη Βουλή

Τη Δευτέρα 3 Μαΐου, δύο μέρες μετά το θάνατο και δύο μέρες πριν την κηδεία του Παναγούλη, διεξήχθη στη Βουλή ειδική συνεδρίαση, διάρκειας εξήντα λεπτών, υπό τύπον πολιτικού μνημοσύνου.¹⁶⁴ Από τη συνεδρίαση αυτή απουσίαζαν ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής και ο υπουργός Εθνικής Άμυνας Ευ. Αβέρωφ. Οι ομιλητές ήταν ο Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου ως πρόεδρος της Βουλής, ο Κωστής Στεφανόπουλος εκπροσωπώντας

¹⁶¹ «Ανησυχούμε λέει η Αντιπολίτευση», *ό.π.*, σ.10 και «Για καίριες παραλείψεις επικρίνεται η Κυβέρνηση», *ό.π.*, σ.10. Βλ. επίσης «Οι υπόνοιες και οι καταγγελίες των ηγετών της Αντιπολιτεύσεως», *Η Καθημερινή*, φ. 17241 (4 Μαΐου 1976), σ.5

¹⁶² «Νέα υπόθεση Λαμπράκη», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.10 και «Οι υπόνοιες και οι καταγγελίες των ηγετών της Αντιπολιτεύσεως», *ό.π.*, σ.5

¹⁶³ «Νέα υπόθεση Λαμπράκη», *ό.π.*, σ.10 και «Οι υπόνοιες και οι καταγγελίες των ηγετών της Αντιπολιτεύσεως», *ό.π.*, σ.5

¹⁶⁴ Για την ειδική τιμητική συνεδρίαση της Βουλής στις 3 Μαΐου βλέπε, «Η Βουλή έκλινε το γόνυ», *Ελευθεροτυπία*, φ. 238 (4 Μαΐου 1976), σ.2 και «Σύσσωμη η Βουλή απέτισε φόρο τιμής», *Η Καθημερινή*, φ. 17241 (4 Μαΐου 1976), σ.6 και «Η Βουλή αποτίει φόρο τιμής στον Αλ. Παναγούλη», *Η Αυγή*, περίοδος 3^η, φ. 530 (4 Μαΐου 1976), σ.2 και «Η Βουλή τιμά τον Αλέξανδρο Παναγούλη και ζητεί να διαλευκανθούν οι συνθήκες του θανάτου του», *Το Βήμα*, φ. 9466 (4 Μαΐου 1976), σ.5

την κυβέρνηση, ο Γεώργιος Μαύρος (Ε.ΔΗ.Κ.), ο Ανδρέας Παπανδρέου (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) και ο Ηλίας Ηλιού (ΕΔΑ). Οι ομιλίες, τόσο των κυβερνητικών όσο και των αντιπολιτευόμενων έβριθαν εγκωμιαστικών χαρακτηρισμών για τον Παναγούλη, ενώ οι Γ. Μαύρος, Α. Παπανδρέου και Η. Ηλιού κατήγγειλαν τους κυβερνητικούς χειρισμούς.

Ο Κ. Παπακωνσταντίνου ξεκίνησε αναγγέλλοντας στο σώμα το θάνατο του «συναδέλφου βουλευτού»: όλος ο λόγος του ήταν εκθειαστικός προς το νεκρό, με την αιτία του θανάτου του να εντοπίζεται στη «βάσκανο μοίρα». Και ο Κ. Στεφανόπουλος εκφώνησε έναν λόγο εξ ολοκλήρου εγκωμιαστικό προς τον Παναγούλη, δίχως καμία αναφορά στις συνθήκες του θανάτου του. Ο Γ. Μαύρος, αφού εξήρε εν όλω την οικογένεια Παναγούλη και την αντιδικτατορική δράση των μελών της, μίλησε για θάνατο κάτω από «ανεξιχνίαστες συνθήκες», με τις υποψίες περί εγκλήματος να είναι πολλές και δικαιολογημένες. Σηλίτευσε ακόμη το γεγονός ότι κυβερνητικοί παράγοντες ήδη κατά την προανάκριση έσπευσαν να προεξοφλήσουν ατύχημα.

Ο Α. Παπανδρέου έκανε λόγο για αίσθημα διαβαθμισμένης πικρίας του λαού, γιατί «αυτό που δεν κατόρθωσε η εφτάχρονη τυραννία, το κατόρθωσαν άλλοι» και εν συνεχεία αναρωτήθηκε αν αυτοί οι «άλλοι» ήταν «οι παλαιοί του βασανιστές» ή «εκείνοι που φοβόντουσαν τις αποκαλύψεις των Αρχείων της ΕΣΑ» είτε «εκείνοι που επιθυμούσαν να αποσταθεροποιήσουν τον πολιτικό βίο». Κατόπιν, έθετε το ζήτημα της ημιτελούς κάθαρσης, λέγοντας γλαφυρά πως ο Παναγούλης σκοτώθηκε ενώ «οι βασανιστές της εφταετίας κυκλοφορούν ελεύθεροι, αγέρωχοι, προκλητικοί.». Κλείνοντας, σημείωνε πως ο θάνατος του Παναγούλη συνιστούσε απειλή για τη δημοκρατία, τη λαϊκή κυριαρχία και την εθνική ανεξαρτησία.

Ο Η. Ηλιού μεμφόταν τη μεθοδευμένα υποβολιμαία και μονόπλευρη ενημέρωση του κοινού μέσω της κρατικής ραδιοτηλεόρασης, η οποία προέβαλλε λογοκριμένες τις δηλώσεις των αρχηγών της αντιπολίτευσης και μετέδιδε ως βεβαιότητα την εκδοχή του τροχαίου, εκμεταλλευόμενη και την τριήμερη αργία του Τύπου ελέω Πρωτομαγιάς. Στη συνέχεια, επεσήμανε πως κανένα ενδεχόμενο δεν μπορούσε να αποκλειστεί και πως τόσο οι αποκαλύψεις που επρόκειτο να κάνει ο Παναγούλης, όσο και η πλημμελής «κάθαρση του κρατικού μηχανισμού», όπως και η «ανεξέλεγκτη» δράση της CIA ισχυροποιούσαν το ενδεχόμενο εγκλήματος. Καταλήγοντας, πρότεινε τη σύσταση «διακομματικής επιτροπής βουλευτών για να μελετήσει τα πορίσματα του όλου ανακριτικού έργου.».

Πριν τη λήξη της συνεδρίασης, πήρε το λόγο ο Υπουργός Προεδρίας Γεώργιος Ράλλης για να απαντήσει στις κατηγορίες της αντιπολίτευσης περί εμπρόθετα χαλκευμένης παρουσίασης του θέματος από τα κρατικά μέσα: επιχειρηματολόγησε, λέγοντας πως τα μέχρι τούδε στοιχεία της προανάκρισης συνέκλιναν στο τροχαίο, και πως έπρεπε να δοθεί με βεβαιότητα μια κυβερνητική εκδοχή, ούτως ώστε να μην οδηγήσουν σε «δυσάρεστα επακόλουθα», υπό το φόβο και των συγκεντρώσεων της Πρωτομαγιάς, οι διάφορες φήμες που διαδίδονταν. Κλείνοντας, διαβεβαίωσε πως «η κυβέρνηση είναι η πρώτη η οποία επιθυμεί την πλήρη διαλεύκανση των συνθηκών του θανάτου του Παναγούλη» και διεμήνυσε πως για να καταστεί αυτό επιτεύξιμο, όφειλε ο οποιοσδήποτε γνώριζε στοιχεία σχετικά με την υπόθεση να παρουσιασθεί στον αρμόδιο εισαγγελέα και ανακριτή και να τα καταθέσει.

Στιγμή τρίτη : 6 - 7 Μαΐου 1976 - Η συζήτηση για τα αρχεία της ΕΣΑ

Όπως έχει ήδη διαφανεί, το σύνολο της αντιπολίτευσης -ρητά ή υπόρρητα- συνέδεε τον αιφνίδιο θάνατο του Παναγούλη με την εξαγγελθείσα αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ, που είχε στην κατοχή του. Στο πρωτοσέλιδο του πρώτου χρονικά φύλλου της *Ελευθεροτυπίας* που κυκλοφόρησε μετά το θάνατο του Παναγούλη, διαβάζουμε κύριο άρθρο του Γιώργου Βότση με τον εύγλωττο τίτλο «Ποιοι θα ήθελαν να του κλείσουν το στόμα»: εντός του άρθρου αναφέρεται πως τα αρχεία που είχε στα χέρια του ο Παναγούλης, σύμφωνα με μαρτυρίες συνεργατών του, περιείχαν αποκαλυπτικά τεκμήρια για το πραξικόπημα της Κύπρου καθώς και έγγραφα που αποδείκνυαν σχέσεις μεταξύ μελών της κυβέρνησης Καραμανλή και της Χούντας. Χαρακτηριστικό, ότι ο Παναγούλης είχε εκμυστηρευτεί σε συνεργάτες του πως με τις αποκάλυψεις «θα οδηγήσω σε παραίτηση τουλάχιστον δύο υπουργούς» αλλά και το ότι μιλούσε για «πακέτο επιστολών» του Ευάγγελου Αβέρωφ.¹⁶⁵

Στο φύλλο της 6^{ης} Μαΐου 1976, σε ανυπόγραφο άρθρο η *Ελευθεροτυπία* κατέθετε την πρότασή της σχετικά με τη διαχείριση της οποίας έπρεπε να τύχουν τα αρχεία της ΕΣΑ: σύμφωνα με αυτή, δεδομένου ότι τα έγγραφα των αρχείων ήταν δύο ειδών, απαιτούνταν διαφοροποίηση στη διαχείρισή τους. Στην πρώτη κατηγορία απαντούσαν όσα τεκμήρια περιείχαν πληροφορίες που είχαν συλλεχθεί «νομότυπα» από τα όργανα της ΕΣΑ και τους συνεργαζόμενους με αυτή πληροφοριοδότες. Στη δεύτερη κατατάσσονταν εκείνα που περιείχαν «καταθέσεις και ομολογίες» κρατούμενων, «καταθέσεις» που είχαν αποσπαστεί

¹⁶⁵ Γιώργος Βότσης, «Ποιοί θα ήθελαν να του κλείσουν το στόμα;», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.1 και 7

με τη βοήθεια της άσκησης βασανιστηρίων. Προτεινόταν, όλο το αρχείο να κατατίθετο σε διακομματική επιτροπή της Βουλής και εν συνεχεία, τα «νομότυπα» έγγραφα παρακολουθήσεων να δημοσιοποιούνται, αφού γίνονταν αντιληπτά ως «κτήμα του Λαού», ενώ εκείνα που περιείχαν «καταθέσεις», οι οποίες προφανώς είχαν εκμαιευθεί με χρήση σωματικής και ψυχολογικής βίας στα κρατητήρια της ΕΣΑ, δεδομένου ότι αφορούσαν «την ιδιωτική ζωή των κρατουμένων δημοκρατικών πολιτών», να μην τύγγχαναν ευρύτερης δημοσιότητας. Δικαιολογούνταν η παραπάνω πρόταση ως εξαιρετικά επίκαιρη μετά το θάνατο του Παναγούλη, καθώς υποστηριζόταν πως «η σωστή και μετρημένη μορφή του Παναγούλη αποτελούσε μια καλή εγγύηση ότι τα αρχεία δε θα γίνονταν όπλο σπιλώσεως ή πολιτικού εκβιασμού.».¹⁶⁶

Στις 7 Μαΐου, στο πρωτοσέλιδο και των τεσσάρων υπό εξέταση εφημερίδων, υπήρχε δήλωση Καραμανλή σχετικά με την πορεία της έρευνας στην υπόθεση Παναγούλη αλλά και αναφορικά με τα αρχεία της ΕΣΑ. Ο Καραμανλής με τη δήλωσή του, εν μέρει ανασκεύαζε την έως τότε κυβερνητική γραμμή υπέρ της εκδοχής του τροχαίου, αφού τόνιζε πως «οφείλουμε όλοι να αναζητούμε την αλήθεια προς πάσα κατεύθυνση». Επεσήμανε, ακόμη, την ανάγκη να αφεθεί η δικαιοσύνη ανεπηρέαστη στη διερεύνηση της υπόθεσης της λεωφόρου Βουλιαγμένης. Κατέληγε, λέγοντας πως καθήκον έναντι της μνήμης του Παναγούλη, και λόγω του γεγονότος ότι επιχειρήθηκε ο θάνατός του να συνδεθεί με τα προς αποκάλυψη εξαφανισθέντα αρχεία της ΕΣΑ, ήταν όποιος κατείχε τέτοια αρχεία να τα παρέδιδε στον πρόεδρο της Βουλής, ούτως ώστε αυτά να καθίσταντο διαθέσιμα όχι μόνο στη δικαιοσύνη αλλά και στα κόμματα. Από κυβερνητικές πηγές την ίδια μέρα σημειωνόταν πως η κυβέρνηση δεν είχε κανένα λόγο να φοβάται τη δημοσίευση των αρχείων.

Τα αντανakλαστικά της αντιπολίτευσης ενεργοποιήθηκαν λίγες ώρες μετά τη δήλωση Καραμανλή. Το Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού με ανακοίνωσή του χρέωνε στον πρωθυπουργό καθυστερημένη αναγνώριση του γεγονότος πως η δικαιοσύνη έπρεπε απερίσπαστη να περατώσει το έργο της εξιχνίασης της υπόθεσης και υπενθύμιζε πως η ίδια η κυβέρνηση ήταν αυτή που αποπειράθηκε να προκαταλάβει τη δικαιοσύνη, πλειοδοτώντας στην εκδοχή του ατυχήματος. Σχετικά με τα αρχεία της ΕΣΑ το Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού ανέφερε πως η υπεξαίρεση των αρχείων είχε πραγματοποιηθεί από τους ίδιους τους χουντικούς και τους βασανιστές τους, και πως έως το θάνατο του Παναγούλη, η κυβέρνηση είχε δείξει αδιαφορία αναφορικά με την τύχη τους. Ο Γ. Μαύρος και ο Α. Παπανδρέου, με σχεδόν ταυτόσημες δηλώσεις, χαιρέτιζαν την πρόθεση του Καραμανλή περί δημοσιοποίησης των

¹⁶⁶ «Τα Αρχεία της ΕΣΑ», *Ελευθεροτυπία*, φ. 240 (6 Μαΐου 1976), σ.4

αρχείων της ΕΣΑ, αλλά παράλληλα διατράνωναν πως αυτό ήταν ένα αναγκαίο αλλά όχι από μόνο του ικανό βήμα προς την κατεύθυνση της πλήρους κάθαρσης· για την ευόδωση αυτής, απαραίτητα προαπαιτούμενα ήταν και η εξιχνίαση των συνθηκών θανάτου του Παναγούλη αλλά και η διεξαγωγή της «δίκης των υπευθύνων της Κυπριακής Τραγωδίας».¹⁶⁷

Ο τρόπος με τον οποίο η *Ελευθεροτυπία* δεξιώθηκε την πρόθεση Καραμανλή περί δημοσιοποίησης των αρχείων έχει αρκετό ενδιαφέρον· στις 7 Μαΐου δήλωνε emphaticά και με δόση δικαίωσης στο πρωτοσέλιδό της: «Έγινε δεκτή η πρόταση της Ελευθεροτυπίας - Τα αρχεία της ΕΣΑ στα χέρια των κομμάτων».¹⁶⁸ Την επόμενη μέρα, σε άρθρο γνώμης του Λ. Δάνου, ο Παναγούλης παρουσιαζόταν ως αυτός «που εκπόρθησε το ελληνικό Γουτεργκέτ»· η όλη εμπλοκή του με το ζήτημα των αρχείων της ΕΣΑ, από την αρπαγή τους με τρόπο ανορθόδοξο ως την δημοσίευση τμημάτων τους στα *Νέα*, με αποκορύφωμα τις αποκαλύψεις στη Βουλή που δεν πρόλαβε, προβαλλόταν ως μία «δημοσιογραφική αποστολή», η οποία είχε και αυτή, όπως και οι πρότερές του πράξεις, γνώμονα και σκοπό την κάθαρση για την περαιτέρω εμπέδωση της δημοκρατίας.¹⁶⁹

Τροπικότητες της πρώιμης μεταθανάτιας συμβολοποίησης

Εν συνεχεία, επιχειρείται να δειχθεί μέσω ποιων οδών συγκροτείται το σύμβολο «Παναγούλης», το πρώτο διάστημα μετά το θάνατό του. Εντοπίζονται κοινοί τόποι στην διαδικασία κατασκευής, ή ορθότερα ανακατασκευής και κραταίωσής του, μεταξύ των τεσσάρων εφημερίδων· προτιμάται ο όρος ανακατασκευή -και όχι εκ του μηδενός κατασκευή- γιατί, όπως έχει διαφανεί από τα παραπάνω, οι διαδικασίες ηρωοποίησής του είχαν εκκινήσει ήδη επί Χούντας.

Ο Παναγούλης σε άρθρα και των τεσσάρων εφημερίδων προσομοιαζόταν με τυραννοκτόνο, παρόλο που -στενή εννοία- στην περίπτωση του ο τύραννος επέζησε. Η απόπειρα κατά του Παπαδόπουλου θεωρήθηκε ως αναβίωση της αρχαίας παράδοσης του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα.¹⁷⁰ Ο παραλληλισμός του με τους τυραννοκτόνους του Πεισιστρατίδη Ιππάρχου επιτελούσε διπλή λειτουργία· και τούτο διότι αφενός, η επίκληση

¹⁶⁷ «Αξίωση να χυθεί άπλετο φως», *Η Αυγή*, περίοδος 3^η, φ. 533 (7 Μαΐου 1976), σ.1-2 και «Τα αρχεία της ΕΣΑ στα χέρια των κομμάτων», *Ελευθεροτυπία*, φ. 241 (7 Μαΐου 1976), σ.1 και 12

¹⁶⁸ «Τα αρχεία της ΕΣΑ στα χέρια των κομμάτων», *ό.π.*, σ.1

¹⁶⁹ Λούης Δάνος, «Ο Παναγούλης εκπόρθησε το ελληνικό ΓΟΥΤΕΡΓΚΕΤ», *Ελευθεροτυπία*, φ. 242 (8 Μαΐου 1976), σ.4

¹⁷⁰ Βλέπε ενδεικτικά, «Ο τυραννοκτόνος», *Η Αυγή*, περίοδος 3^η, φ. 531 (5 Μαΐου 1976), σ.1 και «Ο τυραννοκτόνος», *Η Καθημερινή*, φ. 17241 (4 Μαΐου 1976), σ.1 και Δημήτρης Ψαθάς, «Ο ήρωας», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.1

των αρχαίων αυτών ηρώων της αθηναϊκής δημοκρατίας δρούσε νομιμοποιητικά¹⁷¹ και δικαιωτικά για την απόπειρα που επιχείρησε τον Αύγουστο του 1968 ο Παναγούλης και αφ' ετέρου, αν αναλογιστεί κανείς την καθολικότητα στη χρήση αυτού του μετωνυμικού σχήματος, αντιλαμβάνεται πώς και πόσο προβλήθηκε ο Παναγούλης ως ένας ενοποιητικός ήρωας, ένας ήρωας που ένωνε παρά δίχαζε τους συγχρόνους του, ένας ήρωας της ομόνοιας.

Αυτή η ενοποιητική ιδιότητα του συμβόλου «Παναγούλης» αποτυπώνεται στο σύνολο των υπό εξέταση εφημερίδων. Για την *Αυγή* ο Παναγούλης ήταν «ένας ηρωικός αγωνιστής της δημοκρατίας»¹⁷², τον οποίο «κηδεύει ολόκληρη η Ελλάδα» και σε αυτή την «Ελλάδα που τον κηδεύει» συνυπήρχαν και «οι πολύπειροι στα βάσανα και στους αγώνες κομμουνιστές [και] οι δημοκράτες [αλλά και] οι δεξιοί πατριώτες»¹⁷³. Στην *Καθημερινή* ο Παναγούλης σκιαγραφούνταν πρωτίστως ως σύμβολο ενότητας Ελλήνων και δημοκρατών, καθώς προσδιοριζόταν ως ο πρώτος και ο σημαντικότερος εκφραστής «της αγωνιστικής διάθεσης των Ελλήνων εναντίον της δικτατορίας»¹⁷⁴. Η ενότητα που απέρρευε από τον Παναγούλη ήταν για την *Καθημερινή* όχι μόνον εθνική και δημοκρατική, αλλά και μια πιστοποίηση του συνεχούς της αγωνιστικότητας και του ανυπότακτου των Ελλήνων, αφού ο νεκρός εγγραφόταν ως «συνεχιστής της γενιάς που πολέμησε τον κατακτητή στην Κατοχή»¹⁷⁵ στις ηρωικές γενεαλογίες του έθνους. Σύμβολο ενότητας συνιστούσε ο Παναγούλης και για την *Ελευθεροτυπία*: η διαφορά με την ενότητα της *Καθημερινής*, που ήταν κυρίως εθνική και δημοκρατική, έγκειται στο γεγονός πως για την *Ελευθεροτυπία* ο νεκρός είχε υπάρξει πραγματοποιητής και συνεπώς έκτοτε εκφραστής μιας ενότητας κατά βάση λαϊκής: προβαλλόταν ως «το σύμβολο της αντίθεσης του Λαού προς την τυραννία», εκείνος που με την απόπειρα του 1968 «λειτουργήσε ως η συνείδηση ολόκληρου του υποδουλωμένου και ταπεινωμένου λαού (...) [και] πέτυχε να τον εκφράσει όσο κανείς άλλος σε μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους της νεώτερης ιστορίας του.»¹⁷⁶.

¹⁷¹ Ενδεικτικό επ' αυτού, ένα άρθρο στην *Αυγή* ανήμερα της κηδείας του, στις 5 Μαΐου 1976, όπου αφού σημειωνόταν πως ο Παναγούλης έχει καταγραφεί στη συνείδηση του λαού ως τυραννοκτόνος, υπήρχε η επιβεβαιωτική υπενθύμιση πως «ο λαός αυτός τιμάει τους τυραννοκτόνους από την αρχαιότητα».

¹⁷² «Αλέκος Παναγούλης: Ο γενναίος μαχητής της Αντίστασης», *Η Αυγή*, περίοδος 3^η, φ. 530 (4 Μαΐου 1976), σ.2

¹⁷³ «Ο τυραννοκτόνος», *Η Αυγή*, ό.π., σ.1

¹⁷⁴ «Ο τυραννοκτόνος», *Η Καθημερινή*, ό.π., σ.1

¹⁷⁵ Αλ. Τράκας, «Σύμβολο ενότητας και αγωνιστικότητας», *Η Καθημερινή*, φ. 17243 (6 Μαΐου 1976), σ.11

¹⁷⁶ Βασίλης Φίλιας, «Το τελευταίο μήνυμα του Παναγούλη», *Ελευθεροτυπία*, φ. 239 (5 Μαΐου 1976), σ.4

Ο Παναγούλης, έως τώρα έχει προβληθεί ως σύμβολο πολιτικής, εθνικής, δημοκρατικής, αγωνιστικής και λαϊκής ενότητας. Ωστόσο, η ενότητα με την οποία περιβλήθηκε το υπό κατασκευή σύμβολο πέρα από το έθνος, τη δημοκρατία και το λαό, εγκόλπωνε -σύμφωνα με το Γιάννη Ρίτσο- και κάτι ευρύτερο, τη φυλή. Τρεις μέρες μετά το θάνατό του, ο Ρίτσος δήλωνε με μια τολμηρή -δυνάμει παρεξηγήσιμη- διατύπωση:

«Ο Αλέξανδρος Παναγούλης ήταν και «είναι» ο υπ' αριθμόν ένα Έλληνας των τελευταίων χρόνων που με την ελευθεροσύνη του [και] την καθαρότητα του ακατάβλητου αγώνα του (...) μας ξανάδωσε, στην περίοδο της δικτατορίας, την φυλετική μας περηφάνεια.»¹⁷⁷

Ένας άλλος κοινός τόπος που απαντούσε και στις τέσσερις εφημερίδες ήταν ο παραλληλισμός με τον Γρηγόρη Λαμπράκη.¹⁷⁸ Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο εργαλειοποιούνταν ο Λαμπράκης διέφερε από εφημερίδα σε εφημερίδα. Πιο συγκεκριμένα, εκείνο που στην *Αυγή* λειτουργούσε ως συγκολλητική ουσία ήταν πως αμφότεροι, Λαμπράκης και Παναγούλης, συγκαταλέγονταν σε «αυτούς που πέφτουν στον αγώνα [και] νικούν με τον ίδιο τους το θάνατο»¹⁷⁹. Στην *Καθημερινή*, Λαμπράκης και Παναγούλης παραλληλιζόνταν αντιστικτικά, καθώς «ο Λαμπράκης έγινε ήρωας αφού τον σκοτώσανε και διότι τον σκοτώσανε. Δεν ήταν πριν.». Διατεινόταν η Ελένη Βλάχου πως ο Λαμπράκης ηρωοποιήθηκε όχι λόγω της δικής του εν ζωή πολιτείας αλλά πρώτον, λόγω της προσπάθειας συγκάλυψης του εγκλήματος και δεύτερον, χάρη στην «εκπληκτική ταινία Ζ η οποία χάρισε εις τον τότε άγνωστο Έλληνα επαναστάτη την συναρπαστική προσωπικότητα του Υβ Μοντάν». Αντίθετα, υποστήριζε ότι ο Παναγούλης είχε ηρωοποιηθεί χάρη στις πράξεις του και τα λόγια του, πολύ πριν το θάνατό του, καθώς «ο θάνατος δεν προσέθεσε τίποτα στο θρύλο – μόνο σφράγισε την αθανασία του.»¹⁸⁰.

Στην *Ελευθεροτυπία* ο Παναγούλης συνδεόταν με τον Λαμπράκη με δύο τρόπους, ένα θετικό και έναν αρνητικό. Στον πρώτο, εκείνο που τους έφερνε κοντά ήταν ο σκοπός για τον οποίο αγωνίστηκαν και το θάρρος τους μπροστά στο θάνατο, καθότι «και οι δύο

¹⁷⁷ Αχιλλέας Χατζόπουλος, *ό.π.*, σ. 112

¹⁷⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως η σύνδεση του Παναγούλη όχι μόνο με τον Λαμπράκη αλλά και με τον Στέφανο Σαράφη συμβαίνει για πρώτη φορά λίγες μόλις ώρες μετά το θάνατό του (δηλαδή δυο εικοσιτετράωρα προτού κυκλοφορήσουν οι πρώτες εφημερίδες με την είδηση του θανάτου) στην συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς στο Πεδίον του Άρεως. Εκεί, όταν εκπρόσωποι της Ε.ΔΗ.Ν. (επικεφαλής της οποίας ήταν ο Παναγούλης) ανακοίνωσαν το θάνατό του, τα πρώτα συνθήματα του πλήθους ήσαν τα εξής δύο: «Ζει, ο Παναγούλης ζει» και «Σαράφης - Λαμπράκης - Παναγούλης». (Χατζόπουλος, 1976, σ. 61)

¹⁷⁹ «Ο τυραννοκτόνος», *Η Αυγή*, *ό.π.*, σ.1

¹⁸⁰ Ελένη Βλάχου (Ε.), «Ένας σπάνιος άνθρωπος...», *Η Καθημερινή*, φ. 17243 (6 Μαΐου 1976), σ.6

αγωνιστές της ελευθερίας και οι δύο πρόσφεραν τη ζωή τους»¹⁸¹. Εκείνο που περαιτέρω νομιμοποιούσε την τοποθέτηση του Παναγούλη σε ένα πάνθεον ηρώων πλάι στον Λαμπράκη και στον Νικηφόρο Μανδηλαρά, συνίστατο στο γεγονός πως «στοιχεία της προσωπικότητάς του Αλέξανδρου Παναγούλη είχαν επισημανθεί και σ' ένα Γρηγόρη Λαμπράκη κι έναν Νικηφόρο Μανδηλαρά: παλληκάρι μέχρις αποκοτιάς, χωρίς αναστολές ή φόβο ακόμη και μπροστά στο θάνατο.(...)Τέτοιοι αγωνιστές «ανορθόδοξοι» γίνονται στόχος πολλών»¹⁸².

Στο δεύτερο τρόπο, τον αρνητικό, συνδέονταν γιατί -σύμφωνα με άρθρο γνώμης του Γιάννη Κάτρη- και τους δύο, μαζί με πολλούς άλλους, το ίδιο χέρι τους είχε σκοτώσει, το οποίο ταυτοποιούνταν στο «σφιχτό ερωτικό αγκάλιασμα επίσημου κράτους και ανεπίσημου παρακράτους». Ως εκ τούτου, κατά τη συλλογιστική του Κάτρη, ο Παναγούλης εντασσόταν ως το τελευταίο θύμα του παρακράτους στη χορεία των υπόλοιπων υπό αυτού πολιτικά φονευθέντων, πλάι στους Γιάννη Ζέβγο, Κώστα Βιδάλη, Στέφανο Σαράφη, Γρηγόρη Λαμπράκη, Σωτήρη Πέτρουλα, Γιώργο Τσαρουχά, Νικηφόρο Μανδηλαρά, Γιώργο Παναγούλη και Γιάννη Χαλκίδη.¹⁸³ Ωστόσο, στην *Ελευθεροτυπία* δεν ήταν μόνον ο Κάτρης που συσχέτιζε Παναγούλη και Λαμπράκη με αυτόν τον εκ του αντιθέτου τρόπο, μέσω δηλαδή παραλληλισμού των συνθηκών του θανάτου τους. Ο Δημήτρης Ψαθάς αιτιολογούσε το γεγονός πως «κανείς δεν πιστεύει το «σκοτώθηκε» παρά τη μονόπλευρη και κυβερνητικά ελεγχόμενη ενημέρωση των πρώτων εικοσιτετραώρων από τηλεόρασης και ραδιοφώνου, λόγω του ότι ήταν αρκετά τα παρελθόντα «εγκλήματα με σκηνοθεσία ατυχημάτων»¹⁸⁴.

Στο *Βήμα* η σύνδεση αφορούσε όχι τόσο τα ζώντα πρόσωπα Παναγούλη και Λαμπράκη, αλλά τις υποθέσεις τους. Σε άρθρο γνώμης του Γιώργου Ρωμαίου υποστηριζόταν πως η κυβέρνηση της Ν.Δ. είχε απέναντι στην υπόθεση του θανάτου του Παναγούλη ακριβώς την ίδια αντιμετώπιση και τακτική με εκείνη της κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. έναντι της υπόθεσης Λαμπράκη. Και το 1963 και το 1976, κατά τον Ρωμαίο, οι κυβερνήσεις Καραμανλή προσπάθησαν να επιβάλλουν την εκδοχή του τροχαίου, αποστρεφόμενες οποιασδήποτε νύξης περί πολιτικού εγκλήματος και εστιάζοντας όλη τους την ενέργεια

¹⁸¹ «Θα ζη πάντα στη μνήμη του ΛΑΟΥ», *Ελευθεροτυπία*, φ. 237 (3 Μαΐου 1976), σ.7

¹⁸² Γιώργος Βότσης, «Ποιοί θα ήθελαν να του κλείσουν το στόμα;», *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ.7

¹⁸³ Γιάννης Κάτρης, «30 Χρόνια παρακράτους», *Ελευθεροτυπία*, φ. 243 (10 Μαΐου 1976), σ.4

¹⁸⁴ Δημήτρης Ψαθάς, «Ο ήρωας», *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ.1

στην καταγγελία της αντιπολίτευσης για δημαγωγία, πολιτική εκμετάλλευση και καπηλεία των νεκρών.¹⁸⁵

Η σύνδεση των υποθέσεων Παναγούλη και Λαμπράκη υπήρξε ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο μοτίβο τον Μάιο του 1976, όχι μόνο στον ημερήσιο αλλά και στον περιοδικό Τύπο. Ανεξάρτητα από την πολιτική προτίμηση κάθε εντύπου, η παραπάνω συσχέτιση υπήρχε· ο προσκείμενος στην αντιπολίτευση -και ιδίως στην Αριστερά- Τύπος την έθετε καταγγελτικά στο προσκήνιο, ενώ ο κεντροδεξιός επιχειρούσε να απαντήσει σε αυτή τη σύνδεση, αποδομώντας τη.

Στο πρώτο χρονικά τεύχος του *Αντί* που εκδίδεται μετά το θάνατο του Παναγούλη, διαβάζουμε οχτασέλιδο αφιέρωμα του Κώστα Παπαϊωάννου με τίτλο: «1957-1976: Τρία «τροχαία ατυχήματα» σημαδεύουν την πολιτική μας ζωή». Εντός του άρθρου επιχειρούνταν συσχέτισμός των συνθηκών του θανάτου των Σαράφη, Λαμπράκη και Παναγούλη μέσω της απαρίθμησης των «πολλών κοινών ανάμεσα στα τρία αυτά «τροχαία»». Τα κοινά στοιχεία που επισημαίνονταν με -απώτερο μα συνάμα εναργώς δηλωμένο- σκοπό να καταδειχθεί πως ο Παναγούλης σκοτώθηκε από προσχεδιασμένη δολοφονική ενέργεια ήταν τα ακόλουθα: πρώτον, και οι τρεις ήταν -τη στιγμή του θανάτου τους- βουλευτές «από τους πιο μαχητικούς και ανήσυχους»· δεύτερον, και τα τρία «περιστατικά» συνέβησαν μήνα Μάιο· τρίτον, «συμπτωματικά» και τις τρεις χρονικές στιγμές στην εξουσία βρισκόταν «κάποια κυβέρνηση Καραμανλή»· τέταρτον, και στις τρεις περιπτώσεις ο θάνατος κατέστη μείζον πολιτικό ζήτημα και πέμπτον, η κοινή γνώμη δεν πίστεψε την εκδοχή του «τροχαίου» ούτε το 1957, ούτε το 1963, ούτε το 1976.¹⁸⁶ Στον αντίποδα, τα *Πολιτικά Θέματα* προέκριναν τη θέση πως η επιχειρούμενη ταύτιση της υπόθεσης Λαμπράκη με εκείνη του Παναγούλη, μόνον επιζήμια μπορούσε να αποβεί για τη δημοκρατία, καθότι κρινόταν «απαράδεκτος οποιοσδήποτε συσχέτισμός της υποθέσεως Λαμπράκη με τον τραγικό χαμό του Παναγούλη». Ως κεφαλαιώδης διαφορά ανάμεσα στις δυο περιπτώσεις, που πιστοποιούσε το αδόκιμο και το ασύγγνωστο της ανωτέρω σύνδεσης, προβαλλόταν η εκπεφρασμένη βούληση της κυβέρνησης το Μάιο 1976, τόσο δια στόματος

¹⁸⁵ Γιώργος Ρωμαίος, «Γιατί η Κυβέρνηση αντέδρασε και τώρα όπως τον Μάη 1963;», *Το Βήμα της Κυριακής*, φ. 9471 (9 Μαΐου 1976), σ.9

¹⁸⁶Κώστας Παπαϊωάννου, «1957-1976 : Τρία «τροχαία ατυχήματα» σημαδεύουν την πολιτική μας ζωή», *Αντί*, περίοδος Β', τχ. 45 (15 Μαΐου 1976), σ. 9-16

του πρωθυπουργού Καραμανλή όσο και του Υπουργού Προεδρίας Γ. Ράλλη για πλήρη διαλεύκανση της υπόθεσης.¹⁸⁷

Στον πυρετικό αναβρασμό που επικράτησε το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου 1976 αναφορικά με τη διαδικασία συγκρότησης της πρώτης -μεταθανάτιας- μορφής του συμβόλου «Παναγούλης», πέρα από τα δύο κυρίαρχα προαναφερθέντα σχήματα - παραλληλισμός με τους αρχαίους τυραννοκτόνους, Αρμόδιο και Αριστογείτονα, και σύνδεση με το Γρηγόρη Λαμπράκη και την υπόθεσή του εν γένει-, χρησιμοποιήθηκαν και ορισμένοι πιο έκκεντροι τρόποι στην ηρωοποιητική κατασκευή. Οι τρόποι αυτοί υπήρξαν μεν κάπως πιο περιθωριακοί, ωστόσο ταυτόχρονα ήσαν εξόχως ευφάνταστοι· αντλούσαν ηρωικό φορτίο από δεξαμενές δόξας που διέτρεχαν όλη σχεδόν την ανθρώπινη ιστορία, από τη μυθολογία και την αρχαία ελληνική τραγωδία έως τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και το 1821 με μια ενδιάμεση στάση στα πρωτοχριστιανικά χρόνια και την τέχνη της αναγεννησιακής Ιταλίας.

Σε επιφυλλίδα του Δ. Ψαθά στην *Ελευθεροτυπία*, ο Παναγούλης αίρεται σε επίπεδα όχι απλώς εμπύπτοντα στον συνήθως αποδιδόμενο ηρωισμό, αλλά σε ύψη απροσμέτρητα και υπεράνθρωπα, καθότι δηλωνόταν ρητώς πως υπήρξε «γέννημα της μυθολογίας μας» και ως εκ τούτου «δεν ήταν πλασμένος με τα μέτρα των κοινών ανθρώπων»· στοιχειοθετούνταν αυτό, αφού ο Παναγούλης παρουσιαζόταν ως συστηματικά αψηφών το θάνατο, ως υπεράνθρωπος, καθώς δεν είχε πράξει το «ανθρώπινο», να αιτηθεί δηλαδή χάρης όταν καταδικάσθηκε δις εις θάνατον το Νοέμβριο 1968.¹⁸⁸ Σε επιφυλλίδα του Παύλου Παλαιολόγου στο *Βήμα*, ο Παναγούλης μετατρεπόταν σε Προμηθέα Δεσμώτη, ο οποίος με την αντιστασιακή του δράση στα χρόνια της δικτατορίας έδωσε «φως ελευθερίας» και ψυχική ανάταση στο λαό. Τονιζόταν, βέβαια, πως η υπόθεση Παναγούλη δεν χρειαζόταν δανεισμό παραδειγμάτων από την αρχαία τραγωδία για επίταση του δραματικού στοιχείου, διότι από μόνη της συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά συστατικά μιας τραγωδίας.¹⁸⁹ Σε άρθρο της Μαρίας Καραβία στην *Καθημερινή*, που έβριθε παραλληλισμών με θρησκευτικό-χριστιανικό υπόβαθρο, ο Παναγούλης ήταν εκείνος «που θέλησε ν' αναβιώσει τον μύθο Δαβίδ και Γολιάθ». Η συμβολή του στον αντιδικτατορικό αγώνα αξιοδοτούνταν ως μαχητική, με το είδος εκείνο «της πίστης των πρώτων Χριστιανών». Οι ενέργειές του μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, αναφορικά με την

¹⁸⁷ «Σειρά λαθών και παραλείψεων», *Πολιτικά Θέματα*, περίοδος Β', τχ. 95 (8-14 Μαΐου 1976), σ. 32-33

¹⁸⁸ Δημήτρης Ψαθάς, «Ο ήρωας», *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ.1

¹⁸⁹ Παύλος Παλαιολόγος, «Μέρα πένθους», *Το Βήμα*, φ. 9467 (5 Μαΐου 1976), σ.1

αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ τον καθιστούσαν «σύγχρονο Άγιο Γιώργη [που] θα καμάκωνε το δράκοντα οπωσδήποτε. Φτάνει να του έμενε λίγη ζωή.». Τέλος, η εικόνα του νεκρού σώματος του Παναγούλη στο τραπέζι του νεκροτομείου παρομοιαζόταν με το νεκρό Χριστό του Αντρέα Μαντένια.¹⁹⁰

Έτερος τόπος από τον οποίο αντλούσε το συμβολικό του κεφάλαιο ο Παναγούλης καθίστατο, σε άρθρα όλων των εφημερίδων πλην της *Αυγής*, το 1821 και ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας. Σε άρθρο της *Καθημερινής* ο Παναγούλης αναλυόταν ως «ο πρώτος λαϊκός ήρωας από εποχής Αθανασίου Διάκου»¹⁹¹. Σε επιφυλλίδα του Δημήτρη Ψαθά στην *Ελευθεροτυπία*, ο Παναγούλης τοποθετούνταν πλάι στους «άγιους εθνικούς μας ήρωες του '21»¹⁹². Στο *Βήμα*, ο Παναγούλης με την απόπειρα του 1968 μετατράπηκε σε Ρήγα καθώς ενέσπειρε ελπίδα και έτσι ξύπνησε τα ληθαργικά ως τότε αισθήματα για ριζοσπαστικότερη δράση κατά της Χούντας.¹⁹³

Οι τέσσερις εφημερίδες και ο θάνατος του Παναγούλη

Στις επόμενες σελίδες, παρουσιάζονται τα βασικά στοιχεία της ιδιοσυστασίας της «γραμμής» κάθε μίας εκ των τεσσάρων εφημερίδων, που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα. Εντοπίζονται τα ερωτήματα που προτάσσει, ερευνά και προσπαθεί να απαντήσει η κάθε μία, και εκ παραλλήλου, ο τρόπος που αντιμετωπίζει τόσο το γεγονός του θανάτου του Παναγούλη όσο και τις πολιτικές του προεκτάσεις.

Το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου 1976 το θέμα που κυριαρχούσε με τρόπο ηγεμονικό στην εν Ελλάδα επικαιρότητα δεν ήταν άλλο από το θάνατο του Αλέκου Παναγούλη το ξημέρωμα της Πρωτομαγιάς. Σε πρώτη ανάγνωση το ερώτημα που έμοιαζε να πλανάται στα χείλη όλων -πολιτών και πολιτικών- καθώς και στο σύνολο του Τύπου - ημερήσιου και περιοδικού- προσδιοριζόταν στο αδήριτο «έγκλημα ή τροχαίο;». Ωστόσο, δεν ήταν μόνον αυτό. Αν κοιτάξει κανείς κάπως ενδελεχέστερα τον Τύπο της εποχής, αν αφουγκραστεί κάπως βαθύτερα το κλίμα της, τότε θα διαπιστώσει πως δεν υπήρχε ένα, αλλά τρία κεντρικά ερωτήματα και το ποιο εξ αυτών των τριών ερωτημάτων επέλεγε κάθε έντυπο να αναδείξει και να επιχειρήσει να αναμετρηθεί μαζί του δηλοί πολλά και για την τοποθέτησή του. Το πρώτο ήταν το «έγκλημα ή τροχαίο;» ήταν εκείνο με το οποίο ασχολήθηκαν οι περισσότεροι και αυτό που κυριαρχούσε στο *Βήμα* και στα *Πολιτικά*

¹⁹⁰ Μαρία Καραβία, «Αυτός που θέλησε ν' αναβιώσει τον μύθο Δαυίδ και Γολιάθ», *Η Καθημερινή*, φ. 17241 (4 Μαΐου 1976), σ.6

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ.6

¹⁹² Δημήτρης Ψαθάς, «Ο Ήρωας», *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ.1

¹⁹³ Παύλος Παλαιολόγος, «Μέρα πένθους», *Το Βήμα*, ό.π., σ.1

Θέματα. Το δεύτερο, για όσους είχαν δώσει αβίαστα και ανεπιφύλακτα απάντηση στο πρώτο, πεισμένοι για εγκληματική ενέργεια πίσω από το θάνατο του Παναγούλη, ήταν το «ποιοι τον ήθελαν νεκρό;» ή αλλιώς διατυπωμένο «ποιοι ήθελαν να του κλείσουν το στόμα;»· το ερώτημα αυτό είχε μείζονα θέση στην *Ελευθεροτυπία*, στην *Αυγή* και στο *Αντί*. Τέλος, το τρίτο ερώτημα υπήρξε εκείνο με το οποίο διαλέγονταν όσοι -ανεξαρτήτως του τι βαθιά τους πίστευαν- προτιμούσαν ή εύχονταν να είναι τυχαίο αυτοκινητιστικό· ήταν το διπλής όψεως «πώς διαχειριζόμαστε την τεταμένη κατάσταση για να μην εκτραχυνθεί επικίνδυνα και αποσταθεροποιητικά» και ταυτόχρονα «γιατί η συντριπτική πλειοψηφία της κοινής γνώμης -σχεδόν ενστικτωδώς- θεώρησε πως «τον φάγανε» τον Παναγούλη;». Από τα μελετηθέντα περιοδικά και εφημερίδες στην έρευνα, τα ερωτήματα αυτά προκρίνουν η *Καθημερινή* και σε έναν ηπιότερο βαθμό τα *Πολιτικά Θέματα*.

Η *Ελευθεροτυπία*, τις πρώτες μέρες μετά το θάνατο του Παναγούλη, αναλάμβανε κατ' ουσίαν έναν διπλό ρόλο. Αφενός, επωμιζόταν τη διεξαγωγή μιας εξαγγελτικά ερευνητικής-αποκαλυπτικής δημοσιογραφίας, καθότι έδειχνε να τρέφει ισχυρότατες αμφιβολίες για το «τροχαίο» και αφετέρου, ενορχήστρωνε και μεθόδευε σχεδόν εργολαβικά και ποικιλοτρόπως την ηρωοποίηση του Παναγούλη.

Στις 6 Μαΐου δημοσιεύθηκαν στην *Ελευθεροτυπία* τα πορίσματα ενός «γκάλοπ-αστραπή», το οποίο είχαν διεξαγάγει την προηγούμενη μέρα, στους δρόμους γύρω από τη Μητρόπολη, όπου τελέστηκε η κηδεία του Παναγούλη, δύο συντάκτες της εφημερίδας, ρωτώντας εκατό πολίτες. Η ερώτηση ήταν εάν πίστευαν ότι ο θάνατος του Παναγούλη οφειλόταν σε «τροχαίο ατύχημα ή δολοφονία». Το αποτέλεσμα συντριπτικό, αφού το 64% είχε αποφανθεί ότι επρόκειτο για πολιτική δολοφονία, ενώ μόλις ένα 8% είχε πειστεί από την εκδοχή του «τροχαίου». Οι υπόλοιποι «έδωσαν διάφορες απαντήσεις που στην πλειοψηφία τους ερμηνεύονται σαν υιοθέτηση της δολοφονικής ενέργειας». ¹⁹⁴ Η *Ελευθεροτυπία*, έχοντας πλέον τεκμηριώσει με στοιχεία και νομιμοποιήσει με επίκληση στη λαϊκή -αθηναϊκή- βάση ή έστω σε ένα δείγμα αυτής, τις αμφιβολίες της περί του «τροχαίου» και τη ροπή της προς την πολιτική δολοφονία, την επόμενη μέρα (7 Μαΐου) δήλωνε απερίφραστα στο πρωτοσέλιδό της : «Όχι, δεν πιστεύω». Στο χρονογράφημά του, ο Δ. Ψαθάς κατήγγειλε ως διάτρητη την κατάθεση του Μιχάλη Στέφα, του μάρτυρα που είχε παρουσιασθεί τρία εικοσιτετράωρα μετά το θάνατο του Παναγούλη στον Εισαγγελέα Δημήτρη Τσεβά, και είχε ισχυριστεί πως εκείνος ήταν ο οδηγός του αυτοκινήτου που είχε ελαφρώς συγκρουστεί με αυτό του Παναγούλη και προκάλεσε εν συνεχεία την απώλεια

¹⁹⁴ «64% δολοφονία – 8% ατύχημα», *Ελευθεροτυπία*, φ. 240 (6 Μαΐου 1976), σ.8

ελέγχου και τη θανάσιμη πρόσκρουση. Ο Δ. Ψαθάς ήταν κατηγορηματικός και ταυτόχρονα αρκούντως αντιπροσωπευτικό δείγμα της εν γένει «γραμμής» της *Ελευθεροτυπίας*, όταν έγραφε πως «Όχι, δεν πιστεύω, ότι ήταν ατύχημα το αναπάντεχο «τροχαίο» που έστειλε στο θάνατο το παλληκάρι της Ελλάδας. (...) Μήπως πρόκειται για φόνο ΕΚ ΠΡΟΜΕΛΕΤΗΣ -με δράστη το Στέφα- κι όχι για φόνο εξ αμελείας; (...) Η δική μου γνώμη είναι ότι τον Παναγούλη τον κυνηγούσαν θανάσιμα την μοιραία εκείνη νύχτα. Ένα αυτοκίνητο ή δύο...».¹⁹⁵

Η *Ελευθεροτυπία*, πέρα από πρόχειρες δημοσκοπήσεις και άρθρα γνώμης που ευθέως εξέφραζαν την πίστη τους στο ενδεχόμενο της πολιτικής δολοφονίας, προσπαθούσε -και μέσω έρευνας- να ισχυροποιήσει τη «γραμμή» της και κατ' αυτό τον τρόπο να αναδειχθούν «τα σκοτεινά σημεία του “τροχαίου”». Σε μια τέτοια απόπειρα επιδόθηκε και ο Σπύρος Καρατζαφέρης απαριθμώντας σε άρθρο του όλα εκείνα τα συστατικά της συγκυρίας, τα οποία -κατ' αυτόν- στοιχειοθετούσαν το διάτρητο της εκδοχής του «τροχαίου». Ανέφερε μεταξύ άλλων ως ύποπτα σημεία, το γεγονός ότι ο Παναγούλης σκοτώθηκε ξημερώματα Πρωτομαγιάς (το «μεμπτό» εστιάζεται στο ότι τις ημέρες που επακολουθούσαν ο Τύπος είχε τριήμερη αργία) και το ότι η κυβέρνηση -διαρκούσης της προανάκρισης- βιάστηκε να βεβαιώσει πως επρόκειτο για «τροχαίο ατύχημα οφειλόμενο σε υπερβολική ταχύτητα». Επιπροσθέτως, στεκόταν στο γεγονός πως ο Παναγούλης σκοτώθηκε σε μια στιγμή που ήδη είχε αρχίσει να δημοσιεύει τα αρχεία της ΕΣΑ και θα προέβαινε και σε περαιτέρω αποκαλύψεις τη Δευτέρα 3 Μαΐου στη Βουλή· ταυτόχρονα, σκοτώθηκε ενώ είχε προηγηθεί -κατ' άλλους την Παρασκευή το απόγευμα, κατ' άλλους την Πέμπτη- οξεία λογομαχία του με τον Υπουργό Εθνικής Άμυνας, Ευ. Αβέρωφ και ενώ είχε αιτηθεί συνάντηση με τον Κ. Καραμανλή, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.¹⁹⁶

Η δεύτερη βασική πτυχή της «γραμμής» της *Ελευθεροτυπίας* συνίσταται στην πρωτοκαθεδρία που επωμιζόταν η εφημερίδα σε ό,τι αφορούσε την ηρωποίηση του Παναγούλη. Ορισμένες μόνον από τις πιο χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες που ανέλαβε και επιβεβαιώνουν τον ανωτέρω ισχυρισμό είναι οι εξής: πρώτον, στο φύλλο της 3^{ης} Μαΐου 1976, το πρώτο που εκδόθηκε μετά το θάνατο του Παναγούλη, υπήρχε σταθερή στη ρουμπρίκα -στο πάνω μέρος κάθε σελίδας- η φράση: «Ο Παναγούλης ζει»· δεύτερον, σε όλα τα φύλλα της πρώτης εβδομάδας μετά την Πρωτομαγιά, στα θέματα που αφορούσαν την υπόθεση Παναγούλη -θέματα που καταλάμβαναν τη συντριπτική πλειονότητα της ύλης-

¹⁹⁵ Δημήτρης Ψαθάς, «Όχι, δεν πιστεύω...», *Ελευθεροτυπία*, φ. 241 (7 Μαΐου 1976), σ.1

¹⁹⁶ Σπύρος Καρατζαφέρης, «Τα σκοτεινά σημεία του «τροχαίου»», *Ελευθεροτυπία*, φ. 241 (7 Μαΐου 1976), σ.4

υπήρχε μια μικρή φωτογραφία του Παναγούλη με σταθερό υπότιτλο: «ΖΕΙ». Ακόμη, η *Ελευθεροτυπία* προκήρυξε έναν ποιητικό διαγωνισμό στη μνήμη του Παναγούλη και ένα διαγωνισμό για ανέγερση γλυπτού μνημείου¹⁹⁷. Περνώντας στο πεδίο της καθαυτό ύλης της, απαντούσε ένα ιστορικό αφήγημα, που δημοσιεύθηκε σε συνέχειες, σχετικά με «τη ζωή και το θάνατο» του Παναγούλη γραμμένο από τον Λ. Δάνο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το αφιέρωμα της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* που επιγραφόταν: «Από τον Μπελογιάννη στον Παναγούλη», το οποίο επίσης δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στα κυριακάτικα φύλλα και τοποθετούσε τον Παναγούλη ως το τελευταίο θύμα σε μια σειρά πολιτικών δολοφονιών της μετεμφυλιοπολεμικής Ελλάδας (Μπελογιάννης, Πλουμπίδης, Λαμπράκης). Τέλος, η «εργολαβική ζέση» με την οποία η *Ελευθεροτυπία* είχε αναλάβει τόσο την προσπάθεια διερεύνησης του «τροχαίου» όσο και την ηρωοποιητική συγκρότηση του Παναγούλη, αποτυπώνεται και στο γεγονός πως σε άρθρο της πρότεινε τη σύσταση «διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής» για τη διαλεύκανση της υπόθεσης¹⁹⁸.

Η *Καθημερινή*, στον αντίποδα, καθόριζε τη στάση της έναντι των γεγονότων του πρώτου δεκαημέρου του Μαΐου 1976 επί τη βάση δύο αξόνων. Εν πρώτοις, θεωρούσε πως πρόβαλε μεν επιβεβλημένη η ανάγκη διαλεύκανσης της υπόθεσης, αλλά για να πραγματοποιηθεί αυτό *sine qua non* προϋπόθεση ήταν να αφεθεί η δικαιοσύνη ανεπηρέαστη στο έργο της και άρα να παύσουν οι πανταχόθεν εικασίες και εκδοχές.¹⁹⁹ Τα βέλη της κριτικής της στρέφονταν κυρίως εναντίον του Ανδρέα Παπανδρέου και των εκμεταλλευτικών πολιτικά -κατά την εφημερίδα- χειρισμών του²⁰⁰. Η *Καθημερινή* παραχωρούσε περισσότερο χώρο -εν συγκρίσει με τις άλλες εφημερίδες- στις «κυβερνητικές πηγές» και προέτασε ως *desiderata* τη νηφαλιότητα, την υπευθυνότητα και την εντιμότητα απ' όλες τις πλευρές.²⁰¹

Ο δεύτερος δομικός άξονας της «γραμμής» της *Καθημερινής* συνίστατο στη διερώτηση -σε σειρά άρθρων της- αναφορικά με τις αιτίες που ωθούσαν την πλειοψηφία της κοινής γνώμης να πιστεύει πως τον Παναγούλη κάποιος τον σκότωσαν. Διαφωτιστικό τέτοιο παράδειγμα διαβάζουμε σε ανυπόγραφο άρθρο, που τιτλοφορείται: «Ο τραγικός ήρωας». Εντός αυτού καταβαλλόταν προσπάθεια να εξηγηθεί, γιατί η πλειοψηφία της κοινής γνώμης αρνούνταν να πεισθεί με το «τροχαίο». Με τρόπο ψυχαναλύζοντα και με

¹⁹⁷ «Στη μνήμη του Αλέκου Παναγούλη δύο διαγωνισμοί για τους αναγνώστες της Ελευθεροτυπίας», *Ελευθεροτυπία*, φ. 240 (6 Μαΐου 1976), σ.6

¹⁹⁸ «Διακομματική Επιτροπή», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, φ. 23 (9 Μαΐου 1976), σ.4

¹⁹⁹ Δ. Παπαναγιώτου, «Πέρα από τις εκδοχές...», *Η Καθημερινή*, φ. 17242 (5 Μαΐου 1976), σ.6

²⁰⁰ «Οι πολιτικές προεκτάσεις του θέματος», *Η Καθημερινή*, φ. 17242 (5 Μαΐου 1976), σ.1 και 12

²⁰¹ «Χωρίς προκαταλήψεις», *Η Καθημερινή*, φ. 17242 (5 Μαΐου 1976), σ.7

χρήση όρων όπως το «συλλογικό ασυνείδητο», «εγγενής δομή» και «ταύτιση», αρθρωνόταν το κεντρικό επιχείρημα ως ακολούθως: επειδή η προσωπικότητα και η δράση του Παναγούλη «έφεραν τη σφραγίδα του εξαιρετικού, (...) οι πολλοί και οι ανώνυμοι», οι κοινοί θνητοί δεν μπορούσαν ούτε να φανταστούν ούτε και να συλλάβουν πως ένας τέτοιος ήρωας είχε έναν τόσο πεζό και αντιηρωικό θάνατο, όπως ένα τροχαίο· αλλά αντίθετα, εκδηλώθηκε με αφορμή το θάνατο του Παναγούλη «η ροπή του κοινωνικού συνόλου να εισαγάγει ένα στοιχείο αναμετρήσεως στον τρόπο του θανάτου του». Ο αρθρογράφος κατανοούσε τα ερωτηματικά και τη σύγχυση, που λόγω της εφαρμογής του ψυχαναλύζοντος αυτού σχήματος στην κοινωνία μετά την Πρωτομαγιά, είχαν ανακύψει. Ωστόσο, αποφαινόταν πως μόνο η δικαιοσύνη μπορούσε και όφειλε να διαλευκάνει την υπόθεση με «πειστικότητα και εξαντλητική τεκμηρίωση».²⁰²

Σε άλλο άρθρο, που κατά βάση επαναλάμβανε το επιχείρημα του προηγούμενου, σημειωνόταν πως συνιστούσε μια αντίδραση φυσική και βαθιά ανθρώπινη η απείθεια στην εκδοχή του «τροχαίου», αλλά όχι λογική· κρινόταν ως φυσική, καθότι αναγνωριζόταν πως ο θάνατος -όπως συνέβη- υπήρξε περιβαλλόμενος από «συμπτώσεις», όπως το γεγονός πως τον Παναγούλη «τον απειλούσαν», οι εξαγγελθείσες για τη Δευτέρα 3 Μαΐου αποκαλύψεις στη Βουλή και η νωπή ανάμνηση της δολοφονίας του Λαμπράκη. Εντούτοις, στο άρθρο οι «συμπτώσεις» αξιολογούνταν ως επιφανειακές και κατ' επέκταση οι διάφορες εκδοχές περί των συνθηκών του θανάτου του καυτηριάζονταν ως «πρόχειρα παραμύθια» και «παιχνίδια της επικαιρότητας».²⁰³

Εκείνο που αναμφισβήτητα έχει ενδιαφέρον και χρήζει ίσως περαιτέρω ανάλυσης είναι το γεγονός πως η καταφυγή σε ψυχαναλυτικούς όρους και σχήματα για εξήγηση τόσο της λαϊκής απείθειας έναντι του «τροχαίου», όσο και για άσκηση κριτικής στους κυβερνητικούς χειρισμούς της υπόθεσης, υπήρξε φαινόμενο -όχι περιθωριακό και εντοπιζόμενο μόνο στην *Καθημερινή*- αλλά εξόχως διαδεδομένο τις μέρες εκείνες του Μαΐου. Επί παραδείγματι, στο editorial των *Πολιτικών Θεμάτων* τίθετο -όπως και στα προηγούμενα άρθρα της *Καθημερινής*- το ερώτημα «γιατί όλοι, ως “ενστικτώδη τοποθέτηση” είπαν “τον φάγανε τον Παναγούλη”;». Η απάντηση που δινόταν ήταν διττή. Αρχικά, εκφραζόταν η γνώμη πως «δεν ήταν να πάει από φυσικό θάνατο», αφού όπως η ζωή και η αντιδικτατορική του δράση έφτασαν και κινήθηκαν στα «όρια του μύθου», έτσι «μέσα στην αχλύ του μύθου θα τυλιχθεί και το πέρασμά του στο θάνατο». Εν συνεχεία, και καθότι θεωρούνταν ως εξίσου κρίσιμο, όσο και η δικαστική διερεύνηση της υπόθεσης, να

²⁰² «Ο τραγικός ήρωας», *Η Καθημερινή*, φ. 17241 (4 Μαΐου 1976), σ.7

²⁰³ Ελένη Βλάχου (Ε.), «Ένας σπάνιος άνθρωπος...», *Η Καθημερινή*, ό.π., σ.6

κατανοηθεί το λαϊκό αίσθημα, η ομόθυμη δηλαδή ενστικτώδης πίστη ότι επρόκειτο για έγκλημα, γινόταν προσπάθεια στο άρθρο με ψυχαναλύζοντα τρόπο να εξηγηθεί αυτό. Διατεινόταν ο αρθρογράφος πως η λαϊκή πεποίθηση περί πολιτικής δολοφονίας «μαρτυρά ένα βαθύ τραύμα του Λαού μας»: «τραύμα» που πυροδοτούνταν και συντηρούνταν από μια γενικευμένη «ανασφάλεια», η οποία με τη σειρά της πήγαζε «από το αίσθημα πως η αποχουντοποίηση σταμάτησε πριν καλά-καλά ξεκινήσει». Όλο αυτό νοούνταν ως ένα ζήτημα υπαρξιακής φύσης για την ίδια τη δημοκρατία, αφού το γεγονός πως η κάθαρση είχε μείνει ημιτελής, λειτουργούσε ως ένα δυσπροσπέλαστο πρόσκομμα στην εμπέδωση του δημοκρατικού πολιτεύματος.²⁰⁴

Όπως ήδη κατέστη σαφές, ψυχαναλυτικά σχήματα επιστρατεύτηκαν όχι μόνο στην προσπάθεια να εξηγηθεί η δυσπιστία της κοινής γνώμης, αλλά και ως υποβοηθητικά μέσα για να καταγγελθεί από αντιπολιτευόμενα έντυπα η κυβερνητική διαχείριση στην υπόθεση Παναγούλη. Αντιπροσωπευτικό δείγμα τέτοιου άρθρου, που ταυτόχρονα είναι δηλωτικό της «γραμμής» της *Αυγής*, αποτελεί η ανάλυση του Σοφιανού Χρυσστομίδη με τίτλο «Το μήνυμα μιας πομπής». Εκεί, ο Χρυσστομίδης αφενός, μεθερμήνευε το μήνυμα της κηδείας-διαδήλωσης και αφετέρου, αποκρυπτογραφούσε τα κίνητρα της κυβερνητικής στάσης. Υποστήριζε πως το μέγεθος του πλήθους στην κηδεία του Παναγούλη υπήρξε απόρροια του γεγονότος ότι η πλειοψηφία του λαού θεώρησε πως ο νεκρός δολοφονήθηκε. Αντιμετώπιζε την παλαιαίκη νεκρική πομπή ως μια διαδικασία διαμαρτυρίας, που είχε καταδείξει πως -παρά τις διαβεβαιώσεις του Αβέρωφ ότι η κάθαρση «ολοκληρώθηκε»- ο λαός πίστευε ότι η αποχουντοποίηση του κρατικού μηχανισμού, δυο χρόνια σχεδόν μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ήταν τουλάχιστον ημιτελής· το αίσθημα αυτό εξηγούσε και τη διάχυτη δυσπιστία στα περιστατήματα. Κατόπιν, και εδώ είναι που εργαλειοποιείται η ψυχανάλυση, μεμφόταν την κυβέρνηση, που αγνοούσε και περιφρονούσε τη γενικευμένη δυσπιστία του κόσμου, αντί να προσπαθήσει να την εξηγήσει. Ερμηνευόταν, από τον Χρυσστομίδη, η κυβερνητική επιμονή στην εκδοχή του τροχαίου ως επαναφορά του φόβου που ενέδρευε στο από του 1963 ερώτημα: «Επιτέλους ποιος κυβερνά αυτό τον τόπο;»· ερώτημα που το 1976 επανερχόταν όχι μόνον ως στιγμιαία διερώτηση για το εύρος ισχύος της κυβερνητικής εξουσίας αλλά πλέον ως «σύμπλεγμα».²⁰⁵

²⁰⁴ «Ο θάνατος του παλληκαριού», *Πολιτικά Θέματα*, περίοδος Β', τχ. 95 (8-14 Μαΐου 1976), σ.12

²⁰⁵ Σοφιανός Χρυσστομίδης, «Το μήνυμα μιας πομπής», *Η Αυγή*, περίοδος 3^η, φ. 535 (9 Μαΐου 1976), σ.3

Ανάλογη κατηγορία, παρόμοιου περιεχομένου αλλά οξύτερης έντασης, εξαπολύσαν κατά της κυβερνητικής αντίδρασης από το editorial του περιοδικού *Αντί*. Εκεί, ο Χρήστος Παπουτσάκης έψεγε την κυβέρνηση, αφού «από την πρώτη στιγμή συμπεριφέρεται σα να είναι βέβαιη ότι έγινε πολιτική δολοφονία και πρέπει να την καλύψει»: θεωρούσε, δηλαδή, πως η κυβέρνηση με την αρχική της στάση αυτοενοχοποιήθηκε και διάλεξε σχεδόν «μηχανιστικά» θέση άμυνας. Άλλωστε, κατά τον Παπουτσάκη, το μόνο που έπραξε η κυβέρνηση ήταν να επιστρέψει σε γνώριμες συμπεριφορές της, δοκιμασμένες σε «προηγούμενη οδυνηρή εμπειρία». Καταληκτικά, της καταλόγιζε «πλεγματική αντίδραση», η οποία φανέρωνε «μια βαθύτερη ενοχή που τρέφεται από το φόβο της αποκάλυψης».²⁰⁶

Τέλος, το *Βήμα* βάσει της στάσης του στην υπόθεση Παναγούλη θα μπορούσε να ειπωθεί ως ευρισκόμενο σε έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ *Καθημερινής* και *Ελευθεροτυπίας*. Το ερώτημα που προέτασσε, χωρίς ωστόσο να αποπειράται το ίδιο να διαλευκάνει, ήταν το «έγκλημα ή τροχαίο;» για την εφημερίδα του ΔΟΛ αυτό συνιστούσε το «πελώριο εθνικό ερωτηματικό»²⁰⁷. Τοποθετείται, λοιπόν, σε έναν ενδιάμεσο χώρο λόγω του ότι ούτε απολογητής του «τροχαίου» θέλησε να γίνει, ούτε θιασώτης της πολιτικής δολοφονίας υπήρξε. Αποτυπώνεται εναργώς αυτό και σε άρθρο γνώμης του Παύλου Μπακογιάννη, όπου ναι μεν ετίθετο ως μείζον ερώτημα το «ατύχημα ή έγκλημα;», μα παράλληλα δεν επιχειρούνταν ούτε διατύπωση τελεσίδικης κρίσης ούτε εισερχόταν στο γαϊτανάκι της εκφοράς εικασιών αναφορικά με τις συνθήκες του θανάτου. Η άποψη που προκρινόταν στο άρθρο βρισκόταν πολύ κοντά στην πρώτη κρίση του Εισαγγελέα Δ. Τσεβά, όταν και είχε μιλήσει για «ένα περίεργο, πολύ περίεργο ατύχημα», που δεν ενδείκνυται να θεωρηθεί «εξ υπαρχής» μόνον ως ατύχημα. Επιπλέον η κριτική του *Βήματος* ήταν διμέτωπη: στρεφόταν και κατά της κυβέρνησης, η οποία ωστόσο δεν κατηγορούνταν για ηθελημένη προσπάθεια συγκάλυψης κάποιου εγκλήματος, αλλά «για ολοκληρωτική ανικανότητα των υπευθύνων για την ενημέρωση». Κατέκρινε, όμως, και όσους από την αντιπολίτευση «βιάστηκαν» να ταχθούν αναφανδόν και ανεπιφύλακτα με την εκδοχή του εγκλήματος. Ακόμη, σημαντική συνιστώσα στη στάση του *Βήματος* ταυτοποιούνταν στην καταγγελία εκείνων που έστερξαν να εκμεταλλευτούν για λόγους μικροπολιτικής το νεκρό Παναγούλη.²⁰⁸

Εν κατακλείδι, επιχειρούνται ορισμένες συμπερασματικές υφής διαπιστώσεις. Πρώτον, θεωρώ πως είναι αρκετά σαφές -βάσει και των όσων εγράφησαν παραπάνω- ότι ο

²⁰⁶ Χρήστος Γ. Παπουτσάκης, «Πλέγμα ενοχής», *Αντί*, περίοδος Β', τχ. 45 (15 Μαΐου 1976), σ.3

²⁰⁷ «Η αλήθεια που σώζει», *Το Βήμα*, φ. 9468 (6 Μαΐου 1976), σ.1

²⁰⁸ Παύλος Μπακογιάννης, «Ατύχημα ή έγκλημα;», *Το Βήμα*, φ. 9466 (4 Μαΐου 1976), σ.7

θάνατος του Παναγούλη κατέστη αμέσως μείζον πολιτικό διακύβευμα. Η κύρια αιτία αυτού συνίσταται στο γεγονός πως το Μάιο του 1976 σχεδόν όλοι, άμεσα ή έμμεσα, παραδέχονταν πως δεν είχε επέλθει πλήρης κάθαρση. Το αίσθημα που η έως το Μάιο 1976 διαδικασία αποχουτοποίησης είχε αφήσει ήταν -φρονώ- ημιτελής. Η τελευταία πράξη του Παναγούλη, ο αγώνας του δηλαδή για την αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ, βρισκόταν σε απόλυτη συμφωνία με το κοινό αίσθημα, με τη λαϊκή επιταγή περί κολασμού και απομόνωσης του χουντικού παρελθόντος και εμπέδωσης της δημοκρατίας. Η τελευταία πράξη του Παναγούλη ήταν, όπως προσφυώς έγραφαν τα *Νέα* εξαγγέλλοντας την έναρξη της δημοσίευσης των αρχείων της ΕΣΑ στις 19 Απριλίου 1976, «Ό, τι δεν πέτυχαν οι Αρχές...».

Δεύτερον, αν προσπαθούσαμε να απαντήσουμε στο ερώτημα «ποιος διεκδικεί τον Παναγούλη τις πρώτες μέρες μετά το θάνατό του;», με μια πρώτη ανάγνωση και με δόση υπερβολής, ίσως δικαιούμασταν να απαντήσουμε όλοι. Μπορεί η *Ελευθεροτυπία* να διεκδικεί ένα πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στην προσπάθεια διαλεύκανσης του θανάτου με το εξαγγελτικό από την αρχή πλούσιο ερευνητικό ρεπορτάζ -σαν αντιποίηση αρχής στη δικαιοσύνη- όσο και με την «εργολαβική» σχεδόν ανάληψη της ηρωοποιητικής συγκρότησης, αλλά και η *Καθημερινή* τον διεκδικεί ως σύμβολο τόσο των δημοκρατών όσο και των αγωνιζόμενων Ελλήνων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως πλάθεται ως σύμβολο της δημοκρατικής παράταξης. Ωστόσο, ακόμη κι αυτό μοιάζει στενό και προβληματικό. Καταληκτικά, αν οπωσδήποτε πρέπει να του αποδώσουμε έναν προσδιοριστικό ειδολογικό χαρακτηρισμό, τότε θεωρώ πως εκείνο που περισσότερο είναι ο Παναγούλης, έτσι όπως διαφαίνεται τις πρώτες μέρες του Μαΐου 1976, αποτυπώνεται αν ειδωθεί ως ο πρώτος ήρωας της αποκατεστημένης δημοκρατίας.

Τρίτον, ο θάνατος του Παναγούλη, ήδη από την πρώτη στιγμή, στη συνείδηση των συγχρόνων του γίνεται αντιληπτός ως μείζον ιστορικό γεγονός. Προς επίρρωση αυτού, ενάμιση μήνα μετά την Πρωτομαγιά του 1976 κυκλοφορεί βιβλίο που επιγράφεται *Οι δέκα μέρες του Μάη*: βιβλίο που δηλοί την ανάγκη να καταγραφεί τόσο το γεγονός του θανάτου όσο και οι έρευνες των πρώτων ημερών σε χαρτί· χαρτί που να είναι όχι μόνο το εφήμερο των εφημερίδων, αλλά και στο χαρτί -το βαρύτερο, διαρκέστερο και στο χρόνο ανθεκτικότερο- των βιβλίων. Ένα ερώτημα που δεν εξετάσθηκε εξαντλητικά, αλλά φαντάζει αρκετά γόνιμο, είναι το να ερευνηθεί κανείς γιατί συμβαίνει αυτό. Συμβαίνει μήπως επειδή ήταν νωπή η ανάμνηση της δολοφονίας του Λαμπράκη, και η συστηματική σύγκριση της υπόθεσής του βουλευτή της ΕΔΑ με αυτή του Παναγούλη από την αντιπολίτευση,

δημιουργούσε στους συγχρόνους του 1976 το φόβο ή την προσμονή ότι θα ακολουθήσουν το θάνατο του Παναγούλη το ίδιο καταγιστικές εξελίξεις με εκείνες που είχαν συμβεί μετά το έγκλημα της Θεσσαλονίκης το 1963;

Στη βάση του φερέτρου του Παναγούλη, μια αφίσα έγραφε: «Το 1968 ο Αλέξανδρος Παναγούλης καταδικάστηκε σε θάνατο γιατί έψαξε την ελευθερία. Το 1976 ο Αλέξανδρος πέθανε, γιατί έψαξε την αλήθεια και την βρήκε».

Στη δεύτερη πρόταση της παραπάνω φράσης υποστηρίζονται δύο πράγματα για τα οποία ακόμη και σήμερα δεν μπορούμε να αποφανθούμε κατηγορηματικά. Ούτε με σιγουριά μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως ο Παναγούλης πράγματι είχε βρει την «αλήθεια» για εκείνα που έψαχνε -Κυπριακό και ιωαννινικό πραξικόπημα, εξαφάνιση του αδελφού του, Γιώργου Παναγούλη, σχέσεις κυβερνητικών παραγόντων με χουντικούς κατά την δικτατορία-, ούτε ότι ακόμη και αν όντως την είχε βρει, σκοτώθηκε εξαιτίας αυτού, καθότι έως σήμερα δεν έχει αποδειχθεί ότι επρόκειτο για έγκλημα. Ωστόσο, θεωρώ πως αυτές οι δυο κουβέντες που ήταν γραμμένες στο φέρετρο του Παναγούλη έχουν αξία, στο βαθμό που αποδίδουν με έναν τρόπο ευσύνοπτο, ευθύ και αδιαμεσολάβητο το κλίμα της εποχής.

Ηρωοποίηση και μνημειοποίηση στις επετείους της πρώτης πενταετίας [1976-1981]

Όταν ένας ιστορικός επιλέγει να αναμετρηθεί με τις διαδικασίες ηρωοποίησης κάποιου, όσο αυτός ο «κάποιος», ο «ήρωάς του» εν προκειμένω, βρίσκεται εν ζωή, ο ιστορικός δεν έχει παρά να εντοπίζει δράσεις του ήρωα και τις μετέπειτα αντιδράσεις και προσλήψεις αυτών στο δημόσιο διάλογο, στην αρθρογραφία, στη βιβλιογραφία ή όπου αλλού, και εν συνεχεία να τις ανασυνθέτει, να επιχειρεί να τις κατανοήσει και να τις επεξεργαστεί κριτικά. Αφότου όμως το ηρωοποιούμενο υποκείμενο πεθάνει, εκλείπει και η σηματοδούρα των δράσεων του· τότε ο ιστορικός, που θέλει να μελετήσει και τις μεταθανάτιες διαδικασίες ηρωοποίησης, οφείλει να αναζητήσει τις στιγμές εκείνες που οι ζωντανοί θυμούνται το νεκρό, στιγμές κατά τις οποίες οι κοινωνίες μνημονεύουν τα κατορθώματα των θανόντων ηρώων. Όλο αυτό το εγχείρημα θα έμοιαζε με αναζήτηση ψύλλων στα άχυρα, αν δεν υπήρχε μια μαγική -όσο και επινοημένη- συνήθεια των ανθρώπων· οι επέτειοι. Οι επέτειοι λειτουργούν ως ιδανικοί τόποι μνήμης.

Τι μπορούμε, όμως, να ρωτήσουμε και ακολούθως να μάθουμε, αναψηλαφώντας τις σχετικές με τον Παναγούλη επετείους, της πρώτης πενταετίας μετά το θάνατό του; Στη συνέχεια, επιχειρείται η διατύπωση ορισμένων ερωτημάτων, τα οποία αφενός λειτούργησαν ως η διανοητική σκευή, με την οποία επισκέφθηκα το σχετικό με την κάθε επέτειο αρχειακό υλικό και αφετέρου, οριοθετούν εκείνα τα σημεία που αποπειρώμαι να φωτίσω στην οικεία ενότητα. Ποιοι τον θυμούνται και τι -από αυτόν- θυμούνται; Ακόμα, πότε και πώς τον θυμούνται; Οι χρονικότητες και οι τροπικότητες της ηρωοποιητικής ενθύμησης -ούσες εμπρόθετα καθοριζόμενες συνήθως, αλλά και κείμενες στην τυχαιότητα και το ιστορικό απρόβλεπτο ενίοτε- μπορούν συχνά να αποβούν εξόχως δηλωτικές σχετικά με το είδος του υπό κατασκευή ήρωα, όσο και ενδεικτικές επιδιώξεων και προσδοκιών των ηρωοποιητικών κοινοτήτων. Επιπλέον, ποιοι είναι κάθε φορά οι πρακτικοί σκοποί της ηρωοποίησης; Με άλλα λόγια, γιατί τον ηρωοποιούν; Σε τι αποσκοπούν σε κάθε διακριτή ιστορική συνθήκη; Επί παραδείγματι, η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης σχετικά με τις βιαιότητες, τον αυταρχισμό και τα βασανιστήρια της ελληνικής χούντας μπορεί να ταυτοποιηθεί ως ένας τέτοιος πρακτικός σκοπός στα πρώτα στάδια της ηρωοποίησης στα 1968. Αργότερα όμως, μετά την Μεταπολίτευση της 24^{ης} Ιουλίου 1974 και ιδιαίτερα μετά το θάνατό του, γιατί εξακολουθεί να ηρωοποιείται ο Παναγούλης; Σε ποιες ανάγκες, σε ποιες επιδιώξεις και σε ποια οράματα της εποχής και της κοινωνίας έρχεται να ταιριάξει; Τι ενσαρκώνει; Τι του αποδίδεται; Συν τοις άλλοις, ανατέμνοντας τη ρητορική της ηρωοποίησης, ανιχνεύεται η συγκρότηση κάποιας ιδιαίτερης γλώσσας, μιας ούτως ειπείν ιδιολέκτου της ηρωοποίησης; Επίσης, μέσω των μνημονικών και τιμητικών πρακτικών που αναπτύχθηκαν κατά τις επετείους, τι είδους σύμβολο-ήρωας έγινε; Λόγου χάρη, ο Γρηγόρης Λαμπράκης, μετά τη δολοφονία του το Μάιο 1963, είχε άμεσα καταστεί σύμβολο μιας εξεγερόμενης γενιάς, σύμβολο σε δημοκρατικούς αγώνες, στα κοινωνικά κινήματα, στους δρόμους -βλέπε, παραδείγματος χάριν, τα Ιουλιανά του 1965 και την Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη. Από την άλλη, ο Παναγούλης συγκέντρωσε ποτέ παρόμοια χαρακτηριστικά ή εξελίχθηκε σε ένα λιγότερο δυναμικό και συνάμα περισσότερο στατικό και ακίνδυνο σύμβολο; Κατέληξε, μήπως, περισσότερο ήρωας των αγαλμάτων και των πλατειών και λιγότερο ένα ζων σύμβολο; Ακόμα, η μνήμη έχει τόπο· ως ενδιάθετο χαρακτηριστικό της υφίσταται και η χωρική διάσταση. Ο τόπος της μνήμης, της ενθύμησης του ήρωα από κάποιους επιλέγεται και πάντα κάτι σηματοδοτεί και κάτι παρασιωπά. Στην υπό εξέταση πενταετία -1976-1981- ποιοι μπορούν να ταυτοποιηθούν ως οι «τόποι μνήμης» του Παναγούλη; Προτιμάται το σημείο της απόπειρας κατά του Παπαδόπουλου στην Αθηνών-Σουνίου ή το σημείο όπου σκοτώθηκε επί της λεωφόρου

Βουλιαγμένης; Πού κατασκευάζονται μνημεία-τοπόσημα; Πού λαμβάνουν χώρα οι μνημονικές τελετές;

Μια ανύπαρκτη επέτειος – Η μεταπολιτευτική σιωπή για την απόπειρα

Στην περίπτωση του Παναγούλη, απαντούν δύο σημαντικές επέτειοι: μία της απόπειρας στις 13 Αυγούστου και μία του θανάτου του την Πρωτομαγιά. Ή τουλάχιστον αυτό θεωρούσα ξεκινώντας. Στην πορεία της έρευνας, συνειδητοποίησα ότι κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατο του Παναγούλη, καθώς και τα δύο πρώτα καλοκαίρια της αποκατεστημένης δημοκρατίας, όσο ο ίδιος βρίσκεται εν ζωή, η επέτειος της απόπειρας δεν υπάρχει. Πιο συγκεκριμένα, η Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία και ο Τύπος της θυμούνται τον Παναγούλη σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στην επέτειο του θανάτου του, κάθε Πρωτομαγιά, ενώ η 13^η Αυγούστου και η απόπειρα κατά του Παπαδόπουλου δεν μνημονεύονται διόλου. Ωστόσο, γυρνώντας στα πρώτα χρόνια μετά την απόπειρα, διαπιστώνεται πως τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε έτσι. Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου απολάμβανε να θυμάται την απόπειρα με εκτενή αφιερώματα, γεμάτα από λιβανωτούς για τον διασωθέντα επικεφαλής του και λιβέλους για τον Παναγούλη. Συνάγεται ως εκ τούτου, πως κατά τη διάρκεια της χούντας, η 13^η Αυγούστου συνιστούσε επέτειο, έστω και με τελείως ανεστραμμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Συνεπώς, καθώς εκείνο που καταστατικά ενδιαφέρει εδώ, συνίσταται στο πώς έγινε ήρωας ο Παναγούλης, θα εστιάσουμε στις επετείους του θανάτου. Πριν όμως από αυτό, έχει σημασία -έστω επί τροχάδην- να αναφερθούμε σε δύο επετείους της απόπειρας, την πρώτη -το 1969- και τη δέκατη -το 1978-, για να ελέγξουμε και στο πεδίο την εγκυρότητα των ανωτέρω διαπιστωτικών επισημάνσεων.

Στα 1969, η εφημερίδα που περισσότερο και εντονότερα μνημόνευε την απόπειρα ήταν η *Νέα Πολιτεία*, έντυπο που εκδιδόταν από τον αδελφό του δικτάτορα, Κώστα Παπαδόπουλο και συνεπώς, ό,τι καθεστωτικότερο κυκλοφορούσε επί χούντας. Στις 12 Αυγούστου 1969 το κύριο άρθρο της επιγραφόταν «Εν έτος μετά την απόπειραν», ενώ στην κλιμάκωση της ετήσιας επετείου, την επόμενη μέρα, το πρωτοσέλιδό της κοσμούσε ευμεγέθους φωτογραφία του Παπαδόπουλου, υπό τον επεξηγηματικό υπέρτιτλο: «Ο ηγέτης της Νέας Ελλάδος»²⁰⁹. Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο εντοπίζεται στο γεγονός πως οι δημοσιογράφοι της *Νέας Πολιτείας* δεν αρκούσαν στους διθυράμβους προς τον

²⁰⁹ «Ο ηγέτης της Νέας Ελλάδος», *Νέα Πολιτεία*, φ. 280 (13 Αυγούστου 1969), σ. 1

διασωθέντα δικτάτορα, αλλά τους ενδιέφερε να ενισχύσουν την εικόνα του κοινού εγκληματία για τον Παναγούλη· εικόνα που ήδη από το φθινόπωρο του 1968 είχε μεριμνήσει -παντί τρόπο- να καλλιεργήσει η χούντα. Ανώνυμος αρθρογράφος της *Νέας Πολιτείας* τον αποτύπωνε ως έναν «θρασύδειλο λιποτάκτη του Ελληνικού Στρατού»²¹⁰. Στο απόγειο της προσπάθειας να αναπαρασταθεί ο δράστης της απόπειρας ως ένας, εκ φύσεως σχεδόν, εγκληματικός τύπος με πλούσια μάλιστα θητεία σε έκνομες και αξιόποινες πράξεις, αναδημοσιεύταν στο φύλλο της 13^{ης} Αυγούστου 1969 μια επιστολή που είχε γράψει, τον Ιουνίου του 1962, ο πρώην αρχηγός της Αστυνομίας Πόλεων, Ευάγγελος Καραμπέτσος. Στην επιστολή αυτή, η οποία είχε πρωτοδημοσιευθεί στα *Νέα* το 1962, ο συντάκτης της επιχειρούσε να αντικρούσει και να διαψεύσει καταγγελίες του φοιτητή του Πολυτεχνείου τότε, Παναγούλη περί αστυνομικής βίας. Η *Νέα Πολιτεία*, το 1969, φρόντιζε να τιτλοφορήσει το εν λόγω κείμενο «Σκιαγραφία του δράστου 6 έτη προ της απόπειρας» και στο προλογικό της σημείωμα να προϊδεάσει για το περιεχόμενο, παροξύνοντάς το μάλιστα αρκούντως· έγραφε: «Ο νεαρός εγκληματίας, μίσθαρνο όργανο των σκοτεινών κύκλων, αδίστακτος, πέρασε, διαδοχικά, από πολλές φάσεις, για να φθάση πέρυσι στο αποκορύφωμα της εγκληματικής του σταδιοδρομίας.». Εντός της «σκιαγραφίας», ο Καραμπέτσος παρουσίαζε τον Παναγούλη ως τύπο περιθωριακό, αλκοολικό -η υπέροχη λέξη του πρωτοτύπου είναι «οινόφλυγας»-, βίαιο και επιθετικό προς τις αρχές και εν γένει ως ένα σεσημασμένο «κακοποιόν στοιχείον».²¹¹ Πέρα από την ιδιαίτερη σπουδή της *Νέας Πολιτείας*, και στην πλειοψηφία των υπολοίπων εφημερίδων υπήρχε αναφορά στην απόπειρα, το 1969. Λόγου χάρη, και στη *Βραδυνή* και στον *Ελεύθερο Κόσμο*, στο πρωτοσέλιδο της 13^{ης} Αυγούστου 1969, ένα μονόστηλο ήταν αφιερωμένο στην παρέλευση ενός έτους από την πράξη του Παναγούλη. Το περιεχόμενο και των δύο ήταν σχεδόν πανομοιότυπο. Η απόπειρα κρινόταν ως «παναθλία» και «ανίερος πράξις» και παιάνιζαν ευφρόσυνα που είχε αποτύχει και είχε -κατ' αυτόν τον τρόπο- καταστεί δυνατό να συνεχιστεί το «εθνοσωτήριο έργο της Επανάστασεως».²¹²

Πραγματοποιώντας άλμα εννέα ετών, βρισκόμαστε στον Αύγουστο του 1978 και στη δέκατη επέτειο της απόπειρας. Θα ανέμενε κανείς ότι, παρά το γεγονός πως κατά τα αμέσως προηγούμενα μεταπολιτευτικά χρόνια η επέτειος της απόπειρας απουσίαζε ολοκληρωτικά, η συμπλήρωση δέκα ετών πιθανόν να λειτουργούσε ως ευκαιρία για

²¹⁰ «Εν έτος μετά την απόπειραν», *Νέα Πολιτεία*, φ. 279 (12 Αυγούστου 1969), σ. 1

²¹¹ «Σκιαγραφία του δράστου 6 έτη προ της απόπειρας», *Νέα Πολιτεία*, φ. 280 (13 Αυγούστου 1969), σ. 1 και 3

²¹² «Η εγκληματική απόπειρα», *Η Βραδυνή*, φ. 16238 (13 Αυγούστου 1969), σ. 1 και «Ανεπηρέαστον», *Ελεύθερος Κόσμος*, φ. 941 (13 Αυγούστου 1969), σ. 1

κάποιες αφιερωματικές ή άλλου είδους μνείες στην πράξη του Παναγούλη. Αν οι επέτειοι γενικώς συνιστούν ιδεατούς τόπους μνήμης, οι στρογγυλές ειδικώς προσφέρονται έτι περαιτέρω. Κι όμως, τον Αύγουστο του 1978, αν περιδιαβάσει κανείς τον ελληνικό Τύπο δε θα βρει τίποτε για την απόπειρα. Εκείνο που έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον είναι πως ο Τύπος της εποχής αγαπά να θυμάται γενικώς. Οι μνημονικές πολιτικές των εφημερίδων παρουσιάζονται ιδιαίτερα πληθωριστικές -θυμούνται πολύ και πολλά- αλλά η απόπειρα, καθαυτή ως πράξη, φαίνεται πως παρέμενε μη ενταγμένη στο δίκτυο των προς μνημόνευση γεγονότων.

Στο φύλλο της Κυριακής 13^{ης} Αυγούστου 1978, τρεις εφημερίδες, η *Αυγή*, το *Βήμα* και η *Καθημερινή*, φιλοξενούν επετειακά αναθηματικά αφιερώματα για διάφορα γεγονότα, όχι όμως για την απόπειρα. Η *Αυγή* είχε τρία ολοσέλιδα αφιερώματα: ένα στον Νίκο Πλουμπίδη, εξ αφορμής της 24^{ης} επετείου από την εκτέλεσή του²¹³, ένα στα «Δέκα χρόνια από την «Άνοιξη της Πράγας»»²¹⁴ και τέλος, ένα τρίτο «στους 51 πατριώτες που εκτελέστηκαν στη Μάντρα Αττικής»²¹⁵, τον Αύγουστο του 1944 από τους Ναζί. Το *Βήμα* είχε ετοιμάσει μεγάλο αφιέρωμα στη δέκατη επέτειο από τη σοβιετική επέμβαση στην Πράγα, προβαίνοντας μάλιστα και στην προδημοσίευση αποσπασμάτων από το βιβλίο του υπουργού Εξωτερικών του Ντούμπτσεκ, Γίρι Χάγιεκ: το βιβλίο αυτό επίκειτο να κυκλοφορήσει τότε από τις εκδόσεις «Θεμέλιο», υπό τον τίτλο: «Δέκα χρόνια μετά», όπως σημείωνε ο ανώνυμος συντάκτης.²¹⁶ Η *Καθημερινή* από την άλλη, μπορεί μεν να μην δημοσίευε κάποιο ανάλογης υφής, ολοσέλιδο, επετειακό αφιέρωμα, αλλά στη στήλη του «Σαν σήμερα» θυμόταν, μεταξύ άλλων, πως στις 13 Αυγούστου 1948 είχε πραγματοποιηθεί γενική απεργία στην Κύπρο, συνοδευόμενη από επίσημη διακοίνωση διαμαρτυρίας του αρχιεπισκόπου Μακαρίου κατά αποφάσεων του Βρετανού κυβερνητικού λόρδου Ουΐνστερ και ακόμα, πως στις 13 Αυγούστου του 1970 Αμερικανοί αξιωματούχοι εκτιμούσαν ότι ο πόλεμος στο Βιετνάμ όδευε προς ύφεση.²¹⁷ Η απουσία της προ δεκαετίας απόπειρας του Παναγούλη έμνησκε εκκωφαντική.

Συγκεφαλαιωτικά, και προτού μεταβούμε στις επετείους του θανάτου, στις οποίες ανιχνεύουμε πρακτικές και μοτίβα της μεταθανάτιας ηρωοποίησης, αξίζει να

²¹³ Παναγιώτης Βενάρδος, «Πώς αποκαταστάθηκε ο Νίκος Πλουμπίδης», *Η Αυγή*, περίοδος Γ', φ. 1261 (13 Αυγούστου 1978), σ. 6

²¹⁴ «Δέκα χρόνια από την «Άνοιξη της Πράγας»», *Η Αυγή*, περίοδος Γ', φ. 1261 (13 Αυγούστου 1978), σ. 7

²¹⁵ «Ήταν Αύγουστος και τότε στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου», *Η Αυγή*, περίοδος Γ', φ. 1260 (12 Αυγούστου 1978), σ. 1

²¹⁶ «Τσεχοσλοβακία: Δέκα χρόνια μετά την εισβολή», *Το Βήμα*, φ. 10172 (13 Αυγούστου 1978), σ. 17

²¹⁷ «Καθημερινή ζωή», *Η Καθημερινή*, φ. 17952 (13-14 Αυγούστου 1978), σ. 2

αναρωτηθούμε τι σημαίνει αυτή η ιδιαίτερη απουσία της επετείου της απόπειρας. Το ότι η δικτατορία μνημόνευε -με ιδιαίτερη ένταση και πάθος- τη συγκεκριμένη επέτειο κατανοείται αρκετά εύκολα, αν αναλογιστεί κανείς και τον τρόπο που είχε εξ αρχής, ήδη από το φθινόπωρο του 1968 και τη δίκη της «Ελληνικής Αντίστασης», επιχειρήσει να αξιοποιήσει πολιτικά την απόπειρα. Κατά την εκδοχή της, ο Παναγούλης ήταν ένας παραδόπιστος πληρωμένος δολοφόνος, που σε κάθε ευκαιρία χρειαζόταν να αναδεικνύεται με τα μελανότερα χρώματα, για να θυμίζει αφενός, ποιο ήταν το ποιόν εκείνου που επιχείρησε να σκοτώσει τον «πρωθυπουργό» και αφετέρου, για να αντικρουστεί και ει δυνατόν να αναιρεθεί η εικόνα του ανιδιοτελούς και ηρωικού στρατιώτη της δημοκρατίας, όπως αυτή φιλοτεχνούνταν στον αντιδικτατορικό Τύπο. Εντούτοις, εκείνο που προβάλλει ως περισσότερο παράξενο και δυσερμήνευτο -ή τέλος πάντων, αξιολογήσιμο- έγκειται στο γιατί η Γ' Ελληνική Δημοκρατία -τουλάχιστον έως το 1981- επιλέγει να μη θυμάται την απόπειρα. Μήπως δεν ήταν αυτή ακριβώς η πράξη του Παναγούλη, το καλοκαίρι του 1968 που τον καθιστούσε ήρωα; Μήπως δεν ήταν η απόπειρα κατά του Παπαδόπουλου η κορυφαία ατομική αντιδικτατορική ενέργεια; Αυτό που μπορεί να ειπωθεί προσώρας είναι ότι ο Παναγούλης ηρωοποιήθηκε μεν, αλλά όχι κυρίως λόγω της απόπειρας του Αυγούστου του 1968. Η απόπειρα ως πρωταρχική «ηρωική» πράξη είχε αρκετά χαλαρούς αιτιακούς δεσμούς με τον ήρωα.²¹⁸ Τα πρώτα χρόνια -από το 1968 έως το 1972- υπήρχαν δυσκολίες στη νομιμοποιητική διευθέτησή της, η οποία φάνηκε να επιλύεται με την προβολή του νοηματικού σχήματος του σύγχρονου τυραννοκτόνου, στην πόλη που είχε κατά το κλασικό της παρελθόν γεννήσει τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα.²¹⁹ Συν τοις άλλοις, ο Παναγούλης έφερε στο αγωνιστικό βιογραφικό του, πέραν της εναρκτήριας εντυπωσιακής πράξης, και ορισμένες άλλες ενέργειες από τις οποίες άντλησε ηρωικό φορτίο. Ακόμα, συζητώντας για το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970, ένα ερμηνευτικό κλειδί για την αγνόηση της επετείου της απόπειρας, ίσως απαντά στην ευρύτερη συζήτηση που διεξαγόταν στο δημόσιο διάλογο σχετικά με τις νεότευκτες τότε τρομοκρατικές οργανώσεις και εν γένει το αντάρτικο πόλης ή ένοπλη ακροαριστερή τρομοκρατία, τόσο στην Ελλάδα με την «Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη»,²²⁰ όσο και στην Ιταλία με τις «Ερυθρές

²¹⁸ Για την καλύτερη κατανόηση του συγκεκριμένου συλλογισμού μπορεί να αντιπαρατεθεί το παράδειγμα του Μανώλη Γλέζου. Στη δική του περίπτωση, η ηρωική πράξη, το κατέβασμα της ναζιστικής σημαίας από την Ακρόπολη στις 30 Μαΐου 1941, συνδέεται, θεωρώ, με πολύ πιο ευθύ και αιτιώδη τρόπο με τον ήρωα Γλέζο σε σύγκριση και αντίθεση με την περίπτωση του Παναγούλη και της απόπειράς του.

²¹⁹ Βλέπε παραπάνω, σ. 27-28

²²⁰ Βλέπε παραπάνω, σ. 13-14, για την προκήρυξη της «17 Νοέμβρη» μετά την εκτέλεση Μάλλιου, το Δεκέμβριο 1976 και

Ταξιαρχίες». Στο συγκεκριμένο πλαίσιο και κλίμα, γίνεται πιθανόν περισσότερο κατανοητό το πώς ξαναδυσκολεύει, μετά την πτώση της χούντας, η υπόθεση της μνήμης της απόπειρας.

Οι επετείοι του θανάτου του Παναγούλη (1977-1981)

Στρεφόμενοι στις επετείους του θανάτου του Παναγούλη, διαπιστώνουμε πως το μνημόσυνό του, κάθε Πρωτομαγιά στο Α΄ Νεκροταφείο, καθίσταται ήδη την πρώτη πενταετία η κεντρική, δεσπόζουσα μνημονική τελετή. Το μνημόσυνο γρήγορα αποβαίνει μια ιδεοτυπική εκτέλεση μνήμης, διεπόμενη από άκρα εθιμοτυπική επαναληπτικότητα στο τελετουργικό της. Σταματά, δηλαδή, το εκεί ηρωοποιητικό έδαφος να είναι πορώδες σε νέες σημασιολογικές εννοιοδοτήσεις και καινοφανή νοηματικά φορτία. Για την πληρέστερη κατανόηση των ανωτέρω, αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμο το αντιστικτικό διαζευκτικό δίπολο *ηρωοποίησης – ηρωολατρίας*. Όπως αναλυτικότερα θα εξηγηθεί παρακάτω, το μνημόσυνο της Πρωτομαγιάς κατέχει μεν μείζονα θέση στον τρόπο δόμησης της μνήμης του Παναγούλη, αλλά συνιστά περισσότερο ηρωολατρία και λιγότερο ηρωοποίηση· τούτο διότι, εκείνο που κυρίαρχα συμβαίνει σε αυτό, προσδιορίζεται σε μια συντήρηση του ηρωοποιημένου συμβόλου. Δομικό ταυτοτικό στοιχείο της συγκεκριμένης εκδήλωσης μνήμης είναι το γεγονός πως εγγράφεται σε αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε *επετειακές τελετές*. Οι τελετές αυτές έχουν περιγραφεί ως «εκτελέσεις ιστορίας ή μνήμης». Η έννοια της κοινωνικής «εκτέλεσης», καταγόμενη από την ανθρωπολογία της δεκαετίας του 1970 και πρωτοεμφανιζόμενη σε έρευνες που αφορούσαν τη μελέτη του κουτσομπολιού και των τελετουργιών,²²¹ μπορεί να φανεί πολύ χρήσιμη για την προσέγγιση και κατανόηση εκδηλώσεων μνήμης της πρώτης πενταετίας μετά το θάνατο του Παναγούλη.

Ωστόσο, η έννοια των εκτελέσεων μνήμης δεν επαρκεί μόνη της για να εξηγήσει ολόκληρη την εικόνα της μεταθανάτιας ηρωοποίησης του Παναγούλη. Μπορεί να φανεί ωφέλιμο αναλυτικό εργαλείο αλλά μονάχα εντασσόμενη ως ο ένας εκ των δύο πόλων σε ένα δυαδικό εκκρεμές αντίστιξης. Για πλειάδα άλλων μηχανισμών και μοτίβων της ηρωοποίησης από το 1968 έως και το 1981, περισσότερο ταιριάζει να χρησιμοποιηθεί

στα φύλλα της *Ελευθεροτυπίας* από τις 27 Απριλίου 1977 και εξής, όταν -τις μέρες της πρώτης ετήσιας επετείου του θανάτου του Παναγούλη- δημοσιεύεται σε ολοσέλιδες συνέχειες το «μανιφέστο της «17 Νοέμβρη»», με σταθερό υπότιτλο «Τι πιστεύει η «οργάνωση - φάντασμα»».

²²¹ Peter Burke, *ό.π.*, σ. 173-179

εργαλειακά η έννοια των «πρακτικών» (pratiques) του Michel de Certeau. Ως «πρακτικές» ορίζονται πράξεις, λόγοι, συμπεριφορές και τελετές μέσω των οποίων το αντικείμενο των πρακτικών λαμβάνει νέα νοήματα, χρήσεις και ιδιοποιήσεις. Αντίθετα, στην περίπτωση των εκτελέσεων ιστορίας εκείνο που συμβαίνει είναι -μέσω επετειακά και στερεοτυπικά διεξαγομένων τελετών- μια τυποποιημένη και εθιμοτυπική συντήρηση της ήδη διαμορφωθείσας -μέσω των «πρακτικών»- μνήμης.²²²

Το ερμηνευτικό δισυγές σχήμα πρακτικών ηρωοποίησης από τη μία και εκτελέσεων ηρωολατρίας από την άλλη δύναται να λειτουργήσει και ως πλοηγός για την αφηγηματική οργάνωση του εν λόγω κεφαλαίου. Εστιάζοντας στα χρόνια 1976-1981, επιλέγεται να μην δομηθεί ένα κείμενο, το οποίο θα αναπαράγει εν είδει καταλόγου - πληροφοριακά και ανά έτος- τι και πώς συνέβη, τι και από ποιους ελέχθη στην επέτειο θανάτου του Παναγούλη. Αντ' αυτού, προκρίνεται μια πιο θεματικότροπη οργάνωση, που τοποθετεί την έμφαση στην ανίχνευση συνεχιών και τομών, στον εντοπισμό παγιωμένων επαναλαμβανόμενων μοτίβων και καινοφανών πρακτικών της ηρωοποίησης· μια αφήγηση, η οποία αρθρώνεται επί τη βάση της διχοτομίας: πρακτικές πολιτισμικής κατασκευής του ήρωα αφενός και εκτελέσεις κοινωνικής συντήρησής του αφετέρου. Μια τέτοια αφηγηματική επιλογή αναδεικνύει εναργέστερα το δίκτυο νοημάτων εκείνο που συγκροτεί την «πολιτική θρησκεία» (civic religion)²²³ προς τον ήρωα Παναγούλη. Μας επιτρέπει να ψαύσουμε τους αρμούς της πολιτισμικής κατασκευής του ήρωα και συνεπώς, να στοχαστούμε πάνω στην κατασκευαστική της πολιτικής εικονογραφίας (political iconography)²²⁴ του συμβόλου Παναγούλη.

Επέτειοι του θανάτου: Οι τρεις σταθερές

Εκκινώντας την καταβύθισή στις διαδικασίες της μεταθανάτιας ηρωοποίησης του Παναγούλη, όπως αυτές αναφαίνονται στις πέντε πρώτες επετείους του θανάτου του αγωνιστή, θα σταθούμε αρχικά στα τρία εκείνα στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως σταθερές· σταθερές, καθώς απαντούν ήδη από το 1977 -κατά την

²²² Για τη θεωρητική σκευή που λανθάνει σε σημεία της υποενότητας για τα γενικά χαρακτηριστικά των εκδηλώσεων μνήμης βλέπε, Peter Burke, *ό.π.*, σ. 151-187

²²³ Για μια εξαιρετική μελέτη περίπτωσης της «πολιτικής θρησκείας» βλέπε στο Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου: 1912-1920», *Μνήμων*, τχ. 12 (1989), σ. 89-116

²²⁴ Για την έννοια της «πολιτικής εικονογραφίας» βλέπε ενδεικτικά στο Jeremy Prestholdt, «Resurrecting Che: Radicalism, the transnational imagination, and the politics of heroes», *Journal of Global History*, τ. 7 : τχ. 3 (Νοέμβριος 2012), σ. 506-526

πρώτη επέτειο του θανάτου- και επανέρχονται σε κάθε επόμενη, με επουσιώδεις ή συχνά και ανύπαρκτες διαφοροποιήσεις από έτος σε έτος. Πρόκειται πρώτον, για το ετήσιο μνημόσυνο κάθε Πρωτομαγιά· δεύτερον, για την απόθεση στεφάνων και λουλουδιών στον τόπο του θανάτου του επί της λεωφόρου Βουλιαγμένης, επίσης κάθε Πρωτομαγιά· και τρίτον, για το διαρκές αίτημα για διαλεύκανση των συνθηκών του «τροχαίου» μέσω της επίμονης επανόδου στα σκοτεινά σημεία του όσο και στις πλημμέλειες των ερευνών. Τα τρία αυτά στοιχεία, τα οποία με τον τρόπο που διεκπεραιώνονται στα 1976-1981, δημιουργούν μία αίσθηση συνέχειας και γραμμικότητας στην ηρωοποίηση του Παναγούλη και μάλλον εγγράφονται σε εκτελέσεις ηρωολατρίας, θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το μνημόσυνο της Πρωτομαγιάς, το οποίο τελούνταν στον τάφο του Παναγούλη στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών και διοργανωνόταν από την οικογένεια και τους συναγωνιστές του νεκρού, συνιστούσε την κεντρική εκδήλωση μνήμης. Ο τρόπος που τα ετήσια μνημόσυνα του Παναγούλη αναμεταδίδονταν στον Τύπο της εποχής ήταν απολύτως στερεοτυπικός. Όλες οι εφημερίδες αφιέρωναν ένα μικρό, μονόστυλο ή δίστυλο, ρεπορτάζ για το μνημόσυνο, συνοδευόμενο κατά κανόνα από μια φωτογραφία στην οποία διακρινόταν σε πρώτο πλάνο η Αθηνά και ο Στάθης Παναγούλης, μητέρα και αδελφός του τεθνεώτος καθώς και ο νεαρός Αλέκος Παναγούλης, γιος του Στάθη.²²⁵ Η *Ελευθεροτυπία* ήταν το μόνο έντυπο, το οποίο πέρα από ρεπορτάζ μετά το τελεσθέν κάθε χρόνο μνημόσυνο, φρόντιζε να δημοσιεύει τις τελευταίες μέρες κάθε Απρίλη πρωτοσέλιδες αναγγελίες -υπό τύπον καλέσματος- για το μνημόσυνο, με τίτλους όπως: «Θυμηθείτε τον Αλέκο».²²⁶ Αναφορικά με τα πολιτικά πρόσωπα που παρευρίσκονταν στο μνημόσυνο, εντυπωσιάζεται κανείς από το πόσο απειροελάχιστες ήσαν οι διαφοροποιήσεις στα άτομα που έδιναν το «παρών» εκεί κάθε χρόνο. Από πολλές απόψεις, ανατρέχοντας στα ρεπορτάζ για τα μνημόσυνα του Παναγούλη, αναδίδεται μια αίσθηση αχρονίας. Κάποιο ρεπορτάζ για το μνημόσυνο της Πρωτομαγιάς του 1977 είναι σχεδόν απαράλλακτο με το αντίστοιχο για την τελετή του 1979 ή του 1981. Τα ίδια μοτίβα στην αναμετάδοση της είδησης -μη είδησης- με πανομοιότυπους τίτλους και εκφράσεις που βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη κάθε χρόνο, όπως «μαγιάτικα στεφάνια», «δάκρυα», «λουλούδια»,

²²⁵ Βλέπε ενδεικτικά «Γεμάτο νιάτα και λουλούδια στη μνήμη του παληκαριού», *Ελευθεροτυπία*, φ. 531 (25 Απριλίου 1977), σ. 3 και

«Λουλούδια και χειροκροτήματα για τον Αλέξανδρο Παναγούλη», *Το Βήμα*, φ. 10068 (3 Μαΐου 1978), σ. 9 και

«Μνημόσυνο για τα τρία χρόνια από το θάνατο του βουλευτή και αγωνιστή Αλέξανδρου Παναγούλη», *Η Αυγή*, περίοδος Γ΄, φ. 1474 (2 Μαΐου 1979), σ. 8 και

«Πλημμύρισε λουλούδια ο τάφος του Παναγούλη», *Ελευθεροτυπία*, φ. 1442 (2 Μαΐου 1980), σ. 16

²²⁶ Βλέπε ενδεικτικά «Θυμηθείτε τον Αλέκο», *Ελευθεροτυπία*, φ. 838 (29 Απριλίου 1978), σ. 1 και «Μνημόσυνο αύριο για τον Αλέκο», *Ελευθεροτυπία*, φ. 1138 (30 Απριλίου 1979), σ. 1

«χειροκροτήματα» για το «παλληκάρι», για τον «ήρωα», για τον «αγωνιστή της δημοκρατίας».

Αναφορικά με τις πολιτικές συλλογικότητες που επεδείκνυαν την πλέον πληθωρική παρουσία στο μνημόσυνο και τοιουτοτρόπως έδειχναν να διεκδικούν το σύμβολο Παναγούλης περισσότερο, την πρωτοκαθεδρία ανάμεσά τους αδιαφιλονίκητα καταλάμβαναν ένα κόμμα και μία νεολαία, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και η Ε.Σ.ΔΗ.Ν.²²⁷. Σε μια εξόχως συμβολική χειρονομία, αντιπροσωπεία μελών της Ε.Σ.ΔΗ.Ν. συγκροτούσε κάθε χρόνο τιμητική φρουρά, η οποία φύλαγε τον τάφο από τα ξημερώματα της Πρωτομαγιάς έως και το πέρας του μνημοσύνου, το απομεσήμερο της ίδιας μέρας.²²⁸ Έτσι, ρητά και ανάγλυφα, οι εδηνίτες, παλιοί συναγωνιστές του νεκρού, διατρέωναν τη βούλησή τους να αναλάβουν ρόλο κεντρικών θεματοφυλάκων της μνήμης του ήρωα. Τα *Νέα*, το Μάιο 1980, έγραφαν πως στο μνημόσυνο είχαν παραστεί «αντιπροσωπείες όλων των κομμάτων της δημοκρατικής αντιπολίτευσης»²²⁹. Η περιφραση αυτή της «δημοκρατικής αντιπολίτευσης» αποτύπωνε εύγλωττα την κομματική σύνθεση των παριστάμενων πολιτικών. Προτού αναφερθούμε σε συγκεκριμένα ονόματα, τα οποία ανελλιπώς παρίσταντο στα μνημόσυνα της πρώτης πενταετίας, έχει σημασία να προβούμε σε δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, εκκωφαντική ήταν η απουσία βουλευτών και στελεχών της κυβερνώσας τότε παράταξης, της «Νέας Δημοκρατίας»: ποτέ και ουδείς δεν παραβρέθηκε στο μνημόσυνο. Δεύτερον, κατά τη διάρκεια αυτής της πενταετίας εντοπίζεται μια τομή, η οποία και πυροδότησε σταδιακή ποιοτική μεταβολή στη σύνθεση των πολιτικών προσωπικοτήτων που παρίσταντο στο μνημόσυνο. Η εν λόγω τομή δεν είναι άλλη από τις δεύτερες βουλευτικές εκλογές της Μεταπολίτευσης, το Νοέμβριο του 1977. Σε σχέση με το μνημόσυνο και εν γένει τη διαχείριση της μνήμης του Παναγούλη, οι εκλογές αυτές σηματοδότησαν διπλή εξέλιξη. Πρώτον, ο αδελφός του Αλέκου, Στάθης Παναγούλης εκλέχθηκε βουλευτής με το ΠΑ.ΣΟ.Κ.

²²⁷ Η Ε.Σ.ΔΗ.Ν. (Ελληνική Σοσιαλιστική Δημοκρατική Νεολαία) αποτέλεσε τη μετεξέλιξη της Ε.ΔΗ.Ν. (Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία). Αξίζει να σημειωθεί πως αυτό το «Σ.», που προκάλεσε τη μετονομασία, προστέθηκε στο ακρωνύμιο της οργάνωσης αμέσως μετά το θάνατο του Αλέκου Παναγούλη. Επρόκειτο για μια πράξη υψηλού πολιτικού συμβολισμού, καθώς ένας εκ των λόγων που ο Παναγούλης είχε τον Ιανουάριο του 1976, αποχωρήσει από το κόμμα υπό τη σημαία του οποίου είχε εκλεγεί, την Ε.Κ.-Ν.Δ., και έκτοτε για ένα τετράμηνο έως το θάνατό του παρέμεινε ανεξάρτητος βουλευτής, ταυτοποιούνταν στη οξεία διαφωνία του με τη σοσιαλδημοκρατική στρατηγική του κόμματος. Ο Παναγούλης και η Ε.ΔΗ.Ν. ήθελαν ένα κόμμα σοσιαλιστικό ενώ οι ιθύνοντες της Ε.Κ. ένα περισσότερο σοσιαλδημοκρατικό πολιτικό σχηματισμό. Συνεπώς, η προσθήκη του «Σ.», του «Σοσιαλιστική», στο αρκτικόλεξο της νεολαίας, μετά το χαμό του Παναγούλη, μπορεί να διαβαστεί ως μια συμβολική πράξη απόδοσης τιμής και -εντός ή εκτός εισαγωγικών- μεταθανάτιας δικαίωσης.

²²⁸ Βλέπε ενδεικτικά «Μαγιάτικα λουλούδια στον τάφο του Αλέκου», *Ελευθεροτυπία*, φ. 839 (3 Μαΐου 1978), σ. 2

²²⁹ «Χιλιάδες άτομα στο μνημόσυνο», *Τα Νέα*, φ. 10644 (2 Μαΐου 1980), σ. 3

και δεύτερον, το κόμμα του Ανδρέα Παπανδρέου κατόρθωσε διπλασιασμό της εκλογικής του επιρροής -από το 13,6% του 1974 σε 25,3%- και εξαπλασιασμό του αριθμού των βουλευτών του -από δεκαπέντε (15) το 1974 σε ενενήντα τρεις (93) το 1977-. Η εκτόξευση της δυναμικής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. είχε ως συνέπεια, από το 1978 και εξής οι λίστες των παριστάμενων στο μνημόσυνο να γίνονται όλο και πιο πράσινες. Ωστόσο, πέρα από φορείς και συλλογικότητες, έχει τη δική του ξεχωριστή σημειολογία το να επισημανθούν ποιες και ποιοι συγκεκριμένα βρίσκονταν πάντα στο ετήσιο μνημόσυνο του Παναγούλη. Από το ΠΑ.ΣΟ.Κ. καμία χρονιά δεν είχαν λείψει οι Μελίνα Μερκούρη, Γιάννης Χαραλαμπίδης, Γιάννης Αλευράς, καθώς και οι -επί χούντας σύντροφοι του Παναγούλη στην οργάνωση «Ελληνική Αντίσταση» και από το 1977 βουλευτές του κινήματος- Λευτέρης Βερυβάκης, Στάθης Γιώτας και Παναγιώτης Κρητικός. Σημειωτέον, ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε παραστεί μόνο την πρώτη χρονιά, στα 1977. Από την Ε.Δ.Α. το παρών κάθε χρόνο ανελλιπώς έδινε ο Μανώλης Γλέζος, ενώ και το ΚΚΕ Εσωτερικού έστελνε πάντοτε εκπροσώπους, με συχνότερο τον Λεωνίδα Κύρκο. Ακόμη, πέρα από στελέχη της παρακμάζουσας και σε πολιτική τότε αποδρομή Ε.ΔΗ.Κ., σταθεροί στο ραντεβού μνήμης της Πρωτομαγιάς στο Α΄ Νεκροταφείο ήσαν ο Σπύρος Μουστακλής, ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος, υπό την ιδιότητα του προέδρου του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, οι δήμαρχοι Αθηναίων και Υμηττού, Δημήτρης Μπέης και Ανδρέας Λεντάκης καθώς και πλήθος εκπροσώπων του Σ.Φ.Ε.Α. (Σύνδεσμος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών 1967-1974).

Το δεύτερο στοιχείο που μπορεί να ενταχθεί στις αποκαλούμενες σταθερές της ηρωοποιητικής ενθύμησης στα 1976-1981 είναι ο τρόπος που το τιμμεντένιο στηθαίο στον αριθμό 272 της λεωφόρου Βουλιαγμένης μετατράπηκε σε τόπο μνήμης. Πρόκειται όμως, για μια ιδιαίτερη -περίπου «ερμαφρόδιτη»- σταθερά και τούτο καθώς, εντός αυτής εντοπίζονται αφενός πρακτικές πανομοιότυπες κάθε χρόνο, αλλά αφετέρου οι εν πολλοίς αυθόρμητες αυτές επαναλαμβανόμενες πρακτικές των πρώτων χρόνων απολήγουν σε μια από τα πάνω πρωτοβουλία μνημειοποίησης του χώρου. Με μια δόση υπερβολής, θα μπορούσαμε να αναδιατυπώσουμε ως εξής: μια μανιέρα ιστορικής συνέχειας, τη στιγμή που η δυναμική της έμοιαζε να έχει φθάσει σε κορεσμό, μετασχηματιζόμενη παρήξε μια ιστορική τομή. Πιο συγκεκριμένα, η επιλογή της επετείου του θανάτου -και όχι εκείνης της απόπειρας- ως κυρίαρχου ενθυμητικού χρονότοπου για τον Παναγούλη είχε συνέπεια, πρόεκταση και αποτύπωμα και στον τόπο που επιλέχθηκε ως ο κατάλληλος για να ανακαλείται και να τιμάται ο ήρωας. Και αυτός ο τόπος ήταν το σημείο όπου σκοτώθηκε επί της λεωφόρου Βουλιαγμένης. Η επικέντρωση στα όσα συνέβησαν την πενταετία αυτή των

διεργασιών δύναται να λειτουργήσει ως ένα υπόδειγμα, στο οποίο μπορεί κανείς να ανιχνεύσει τα στάδια εκ των οποίων διήλθε η διαδικασία της συγκρότησης του συγκεκριμένου τόπου μνήμης.

Αρχές Μαΐου του 1977, ορισμένα από τα αφιερώματα του Τύπου στην πρώτη επέτειο του θανάτου του Παναγούλη, περιείχαν ανάμεσα σε άλλα και μια υποσημείωση. Σε αυτήν φιλοξενούνταν μια ευσύνοπτη έκκληση της «ομάδας συναγωνιστών» του νεκρού αγωνιστή, στην οποία διαβάζουμε:

«Για τους ήρωες και τους αγωνιστές ή μνημεία στήνονται ή τραγούδια γράφονται. Θα θέλαμε σαν μετουσίωση της αγάπης του λαού μας προς τον μεγάλο του νεκρό, να στηθεί ένα μνημείο για τον Αλέκο, στον τόπο της δολοφονίας του, για να θυμίζει πάντα ότι τα «τροχαία ατυχήματα» δε θα σταματήσουν την πορεία του Ελληνικού λαού προς την αληθινή δημοκρατία. (...)».

Το εν λόγω αίτημα συνοδευόταν από την ενημέρωση πως ήδη είχε ανοιχθεί τραπεζικός λογαριασμός με σκοπό να συγκεντρωθούν τα αναγκαία χρήματα καθώς και από πρόσκληση προς όλα τα κόμματα, τις οργανώσεις και το λαό να συνδράμουν για «να γίνει η υπόθεση της ανέγερσης μνημείου για τον Αλέκο Παναγούλη, υπόθεση όλων μας.».²³⁰

Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι ο προτεινόμενος τρόπος ανέγερσης του μνημείου. Πού βρίσκεται και πώς νοσηματοδοτείται στο κείμενο της «ομάδας συναγωνιστών»; Είναι το σημείο που σκοτώθηκε ο Παναγούλης, ο «τόπος της δολοφονίας του», και όχι, λόγου χάρη, το σημείο της Αθηνών-Σουνίου, όπου πραγματοποίησε την απόπειρα ή οι στρατιωτικές φυλακές Μπογιατίου, εντός των οποίων πέρασε τέσσερα και πλέον -γεμάτα βασανιστήρια και απομόνωση- χρόνια. Το σημείο, λοιπόν, όπου σκοτώθηκε ο Παναγούλης κατέστη ήδη από το Μάιο 1977 ένα κομβικό τοπόσημο της ηρωοποίησης. Κάθε χρόνο, την Πρωτομαγιά το στηθαίο του φανοποιείου επί της Βουλιαγμένης, όπου βρέθηκε στραπατσαρισμένο μετά την πρόσκρουση το Φιάτ Μιραφιόρι του Παναγούλη, με τον ίδιο μέσα νεκρό, γέμιζε λουλούδια, στεφάνια, φωτογραφίες του «αδικοχαμένου ήρωα» και πανό. Λάμβανε χώρα εκεί ένα «λαϊκό προσκύνημα», το οργανωμένο τμήμα του οποίου ήταν πρωτοβουλία της Ε.Σ.ΔΗ.Ν.²³¹ της νεολαίας της οποίας ηγείτο, από το Σεπτέμβριο 1974 έως το θάνατό του, ο

²³⁰ «Λαϊκό προσκύνημα για τον Αλέκο», *Ελευθεροτυπία*, φ. 537 (3 Μαΐου 1977), σ. 7 και ολόκληρο το κείμενο στο Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίπης, *ό.π.*, σ. 15

²³¹ Βλέπε ενδεικτικά, *Το Βήμα*, φ. 9764 (3 Μαΐου 1977), σ. 5 και «Μνημόσυνο για τα τρία χρόνια από το θάνατο του βουλευτή και αγωνιστή Αλέξανδρου Παναγούλη», *Η Αυγή*, περίοδος Γ', φ. 1474 (2 Μαΐου 1979), σ. 8 και «Τέσσερα χρόνια απ' το χαμό του Αλέκου Παναγούλη», *Το Βήμα*, φ. 10670 (2 Μαΐου 1980), σ. 9

Παναγούλης και η οποία ανέλαβε καθήκοντα ενορχηστρωτικής κοινότητας μνήμης κατά τα πρώτα μεταθανάτια έτη. Ο Πιερ Νορά έγραφε για τους τόπους μνήμης ότι μία από τις κεντρικές τους ιδιότητες συνοψίζεται στον ταυτόχρονο συνδυασμό υλικής, συμβολικής και λειτουργικής-πρακτικής διάστασης και πως ένας εκ των καταστατικών στόχων τους προσδιορίζεται στο να εσωκλείουν και να μεταδίδουν ένα μέγιστο νοημάτων και συνδηλώσεων αξιοποιώντας κατά το δυνατόν λιγότερα σημεία συμβόλων.²³² Ο τόπος του θανάτου του Παναγούλη από το ξημέρωμα της Πρωτομαγιάς του 1976 έως και την επέτειο του 1979 συγκέντρωνε ορισμένα μόνο από τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Μπορούμε να πούμε πως κατά την πρώτη τετραετία οργωνόταν ως τόπος μνήμης, παρά ήταν εξ ολοκλήρου τέτοιος. Βαθμηδόν, η κατάθεση στεφάνων από κόμματα και οργανώσεις και η απόθεση λουλουδιών από ατομικότητες οριοθέτησε τον τόπο ως μνημονικό σημείο για τον σκοτωμένο εκεί βουλευτή. Έτσι, έμοιαζε απολύτως φυσικό και αναμενόμενο όταν το Σαββατοκύριακο 3-4 Μαΐου 1980, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων των πρώτων «Παναγουλείων», έγιναν τα αποκαλυπτήρια μαρμάρινης στήλης προς τιμήν του Παναγούλη στον τόπο του θανάτου του. Σηματοδοτούνταν κατ' αυτόν τον τρόπο η επισφράγιση της λειτουργίας του στηθαίου στο φανοποιείο της Βουλιαγμένης 272 ως του κυρίαρχου τόπου μνήμης του αγωνιστή. Το μνημείο έφερε πάνω του χαραγμένο το ποίημα «Υπόσχεση», γραμμένο από τον Παναγούλη στην απομόνωση των στρατιωτικών φυλακών Μπογιατίου, το Φεβρουάριο 1972, και ακριβώς κάτω από το ποίημα, τη λακωνική υπενθύμιση: «Εδώ τελείωσε ο αγώνας του Αλέκου Παναγούλη την 1^η Μαΐου 1976». Η *Ελευθεροτυπία* σημείωνε πως «οι χιλιάδες προσκυνητές διάβασαν δακρύζοντας» τους στίχους του:

«Τα δάκρυα που στα μάτια μας

θα δείτε ν' αναβρύζουν

ποτέ μην τα πιστέψετε

απελπισίας σημάδια·

υπόσχεση είναι, μονάχα

γι' αγώνα, υπόσχεση».²³³

Η τρίτη και τελευταία σταθερά, που ανιχνεύεται στους μηχανισμούς ηρωοποιητικής ενθύμησης του Παναγούλη, κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατό του, είναι άμεσα

²³² Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux des Memoire", *Representations*, τχ. 26 (Special Issue: Memory and Counter-Memory), (άνοιξη 1989), σ. 7-24

²³³ «Προσκύνημα στον Αλέκο», *Ελευθεροτυπία*, φ. 1444 (5 Μαΐου 1980), σ. 3

συναρτημένη με τις δύο προηγούμενες. Τόσο το ετήσιο μνημόσυνο της Πρωτομαγιάς ως η κυρίαρχη εκδήλωση μνήμης όσο και το σημείο που σκοτώθηκε επί της Βουλιαγμένης ως ο κεντρικός τόπος μνήμης αποτελούν ισχυρές ενδείξεις, πως ο τρόπος του θανάτου μαζί με την ιστορική συγκυρία εντός της οποίας συνέβη, διαδραμάτισαν κρίσιμο και καταλυτικό ρόλο στην ηρωοποίηση. Με άλλα λόγια, εάν ο Παναγούλης είχε πράξει και υποστεί ακριβώς αυτά που έπραξε και υπέστη, τόσο κατά τη διάρκεια της χούντας όσο και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, αλλά είχε ένα «θάνατο κοινό και θλιβερό πολύ και μια κηδεία σαν των πολλών ανθρώπων τις κηδείες»²³⁴, τότε θα βρισκόμασταν ενώπιον μιας δομικά διαφορετικής περίπτωσης ήρωα. Ο πρόωρος -καλυμμένος από αχλή μυστηρίου και επάλληλων συμπτώσεων- θάνατος συνεισέφερε τα μέγιστα στην κραταίωση της ηρωικής σκευής του συμβόλου Παναγούλης. Έτσι, η διαρκής επαναφορά, ανάδειξη και αναψηλάφηση των σκοτεινών σημείων του θανάτου μαζί με το αίτημα για πλήρη διαλεύκανση ως επιτακτικό desideratum συνθέτουν το τρίτο σταθερό μοτίβο της μεταθανάτιας ηρωοποίησης στα 1976-1981. Εύγλωττη απόδειξη των ανωτέρω απαντά στο γεγονός πως τρία από τα έξι συνολικά βιβλία που γράφτηκαν για τον Παναγούλη, την πρώτη πενταετία μετά το θάνατό του, εστίαζαν -αποκλειστικά ή κατά μείζονα λόγο- στις συνθήκες του θανάτου του, σε ό,τι είχε προηγηθεί αναζητώντας εκεί κάποιο νήμα εξιχνίασης αλλά και στις έρευνες που ακολούθησαν το «τροχαίο».²³⁵

Παραμονές Πρωτομαγιάς του 1977, σε ανακοίνωση του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος διαβάζουμε: «Όσα χρόνια κι αν περάσουν, κανένας Έλληνας δεν θα πεισθεί για την επίσημη εκδοχή του τροχαίου ατυχήματος. Ο λαός μας έχει πικρή πείρα από τέτοιου είδους ατυχήματα, που χτυπούν κατ' ευθείαν τη δημοκρατία (...)»²³⁶. Το χωρίο αυτό δίνει με ευσύνοπτο και εύστοχο τρόπο το κλίμα που διείπε ή αλλιώς, τις κοινές παραδοχές που συμμαρρίζονταν οι αρθρογράφοι στα αφιερώματα κεντρώων, κεντροαριστερών και αριστερών εφημερίδων τα πρώτα χρόνια μετά το 1976. Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε -εν τάχει- ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα άρθρου γνώμης από κάθε χρονιά, ούτως ώστε να καταδειχθεί πως ο πυρήνας της ανακοίνωσης του Ρήγα στα 1977 παρέμενε ζωντανός έως και το 1981 τουλάχιστον.

Το 1977, στην *Ελευθεροτυπία* στο πλαίσιο ενός μεγάλου αφιερώματος, που είχε επιμεληθεί η Λένα Δουκίδου, εξ αφορμής της πρώτης επετείου του θανάτου, υπήρχε

²³⁴ Νίκος Καββαδίας, *Μαραμπού*, Αθήνα : Άγρα, 1990, σ. 41-42 (πρώτη έκδοση: Κύκλος, 1933)

²³⁵ Πιο αναλυτικά για τα βιβλία, βλέπε παρακάτω, σ. 125-127

²³⁶ «Ένας χρόνος από το χαμό του Αλέκου Παναγούλη», *Η Αυγή*, περίοδος Γ', φ. 829 (30 Απριλίου 1977), σ. 1 και 11

ανάμεσα σε άλλα και ένα κείμενο επιγραφόμενο «Το χρονικό του θανάτου». Εκεί, δινόταν μια περιγραφή των γεγονότων των δύο-τριών πρώτων εικοσιτετραώρων μετά το «τροχαίο». Εκείνο που διαπιστώνεται είναι ότι με τα στοιχεία που επέλεγε η Λ. Δουκίδου για να συνθέσει το χρονικό αλλά και εκ της αρχιτεκτονικής αλληλουχίας του, οι υποψίες περί εγκληματικής ενέργειας ήσαν έκδηλες. Τόνιζε, επί παραδείγματι, πως στις τρεις το μεσημέρι της Πρωτομαγιάς του 1976 «μέλη της Ε.ΔΗ.Ν. δηλώνουν πως 2-3 μέρες πριν, ο Παναγούλης είχε πει, ότι φοβόταν πως θα σκοτωνόταν «ως τη Δευτέρα» (σημειωτέον η Πρωτομαγιά 1976 ήταν Σάββατο)». Επιπλέον, υπενθυμίζεται -με νόημα-, πως όταν λίγες ώρες μετά το χαμό του Παναγούλη, μέλη της Ε.ΔΗ.Ν. είχαν ανακοινώσει την είδηση στην πρωτομαγιάτικη συγκέντρωση στο Πεδίον του Άρεως, τα πρώτα αυθόρμητα συνθήματα του πλήθους διατράνωναν: «Ο Παναγούλης ζει» και «Σαράφης - Λαμπράκης - Παναγούλης».²³⁷

Για τις δύο επόμενες χρονιές, 1978 και 1979, τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα άρθρων, που προέβαιναν σε αναψηλάφηση των συνθηκών του θανάτου του Παναγούλη, είχαν τον ίδιο συντάκτη· τον Αχιλλέα Χατζόπουλο. Ο Αχ. Χατζόπουλος είχε καλύψει από την πρώτη στιγμή και εκ του σύνεγγυς την υπόθεση του θανάτου του Παναγούλη, εργαζόμενος τότε στην *Καθημερινή* και στα *Πολιτικά Θέματα*. Υπήρξε, ακόμη, συγγραφέας του βιβλίου *Οι δέκα μέρες του Μάη*, ενός βιβλίου έκτασης εκατόν σαράντα σελίδων, εκδομένο τον Ιούνιο του 1976, στο οποίο επιχειρούσε μια πρώτη συγκεκριμένη αποτίμηση πορισμάτων και ελλείψεων των μέχρι τότε ερευνών.²³⁸ Σε ολοσέλιδο άρθρο του στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* την άνοιξη του 1978 ανέπτυσε στοιχεία, υποψίες και συμπεράσματα γύρω από την ακόλουθη κεντρική ιδέα: «Ο θάνατος του ήρωα βουλευτή συμπίπτει με ορισμένες εκπληκτικές χρονικές συγκυρίες, που κανέναν καλόπιστο παρατηρητή δεν μπορούν να αφήσουν χωρίς σκέψεις». Εν συνεχεία, ο Αχ. Χατζόπουλος απαριθμούσε ανεξιχνίαστα ερωτήματα σε σχέση με τις συνθήκες του «τροχαίου», επεσήμανε -εμπρόθετες και μη- παραλείψεις και κενά των ερευνών που το ακολούθησαν, διατύπωνε υπόνοιες και εικασίες για το ποιοι κύκλοι μπορούσαν να βρίσκονται πίσω από πιθανή εγκληματική ενέργεια, ονοματίζοντας την αμερικάνικη CIA και Έλληνες νεοφασίστες. Τέλος, στα γραφόμενά του εντοπίζεται υπογραμμισμένη η χρονική -διόλου αποκλειόμενο το ενδεχόμενο και της αιτιακής- συσχέτιση των προς αποκάλυψη αρχείων της ΕΣΑ του Παναγούλη με το θάνατό του.²³⁹

²³⁷ «Το χρονικό του θανάτου», *Ελευθεροτυπία*, φ. 536 (30 Απριλίου 1977), σ. 9

²³⁸ Αχιλλέας Χατζόπουλος, *Οι δέκα μέρες του Μάη*, Αθήνα : Παπαζήσης, 1976

²³⁹ Αχιλλέας Χατζόπουλος, «Αναπάντητα ακόμη πολλά ερωτηματικά», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, φ. 125 (30 Απριλίου 1978), σ. 5

Τον Απρίλιο 1979, ο Αχ. Χατζόπουλος έθετε -ευθαρσώς- ήδη από τον τίτλο του εκ νέου ολοσέλιδου άρθρου του, αδήριτο όσο και μετέωρο το ερώτημα: «Πόσο «τροχαίο» ήταν;». Εντός του κειμένου του, αφού θύμιζε τη δική του στενή συνάφεια και τριβή με το αντικείμενο, γράφοντας «ήμουν απ' αυτούς που από την πρώτη στιγμή μέχρι σήμερα διερευνούν την υπόθεση», παρέθετε δηλώσεις του βουλευτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και συντρόφου του Παναγούλη στην «Ελληνική Αντίσταση», Λευτέρη Βερυβάκη κατά τις οποίες οι συνθήκες θανάτου του Λευκαδίτη αγωνιστή παρέμεναν -τρία χρόνια μετά- δίχως διαλεύκανση και με ουκ ολίγα σκοτεινά σημεία. Ένα ακόμη στοιχείο που ενδημεί στο συγκεκριμένο αφιέρωμα προσδιορίζεται σε μια ιδιότυπη λατρεία του ντοκουμέντου. Ο Αχ. Χατζόπουλος αντιμετωπίζοντας τα σχετιζόμενα με το θάνατο του Παναγούλη τεκμήρια ως πολύτιμες ψηφίδες, που απροϋπόθετα αξίζει να έρθουν στο φως της δημοσιότητας για να συμβάλουν στη διαλεύκανση, αντιγράφει και δημοσιοποιεί «το τελευταίο σημείωμα του Αλέκου, που έγραψε λίγη ώρα πριν σκοτωθεί, πάνω σε μια χαρτοπετσέτα και βρίσκεται στο αρχείο μου: «Δεχτείτε την σαν μια έκφραση αγωνίας, για το πολιτικό αύριο της πατρίδας μας. Αγώνας που γεννιέται από την πολιτική...»». Φαίνεται πως ο Χατζόπουλος ενστερνιζόταν την άποψη πως τα τελευταία λόγια των μεγάλων ανδρών διαχρονικά έχουν σημασία και πρέπει να καταγράφονται ανεξίτηλα στην ιστορία, έστω κι αν είναι όπως εδώ ημιτελή. Ως τέτοιες παρουσιάζει και ο δημοσιογράφος τις δύο αράδες της χαρτοπετσέτας, φωτογραφία της οποίας περικλείει μάλιστα και στο βιβλίο που έγραψε το 1976 -εν είδει προμετωπίδας-. Έτερο τεκμήριο, εντασσόμενο και αυτό στην προαναφερθείσα λατρεία του ντοκουμέντου, που παρέθετε ο Χατζόπουλος ήταν η απομαγνητοφώνηση μιας σύντομης στιχομυθίας, που είχε ο δημοσιογράφος με τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, όταν ο δεύτερος είχε επισκεφθεί το σημείο του θανάτου, το πρωί της Πρωτομαγιάς του 1976.²⁴⁰

Το 1980 ήταν η σειρά της Λίνας Αλεξίου από τις σελίδες των *Νέων* να θυμίσει πως «4 χρόνια μετά, τα ερωτήματα παραμένουν». Η Λ. Αλεξίου επιχειρούσε μια ανασκόπηση της συνολικής πορείας της προανάκρισης, των ανακριτικών και δικαστικών διαδικασιών, επισημαίνοντας λεπτομερώς πλειάδα σκοτεινών και αμφιλεγόμενων σημείων. Αναδεικνυε εσκεμμένες κατ' αυτήν παραλείψεις των ερευνών για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως, παρά το γεγονός πως ο «φάκελλος Παναγούλη» για τη Δικαιοσύνη είχε κλείσει, τούτο είχε πραγματοποιηθεί «με πολλά κενά». Στο άρθρο της έμοιαζε να συνταυτίζεται με την πεποίθηση των πολιτικών αρχηγών της αντιπολίτευσης, σύμφωνα με την οποία: «ο θάνατος του Αλέκου ήταν δολοφονική ενέργεια και συνδεόταν με τη σταυροφορία που είχε

²⁴⁰ Αχιλλέας Χατζόπουλος, «Πόσο «τροχαίο» ήταν;», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, φ. 295 (29 Απριλίου 1979), σ. 13

αναλάβει για την αποκάλυψη των παράνομων δικτύων του παρακράτους και των διασυνδέσεών του με ξένες υπηρεσίες.». Συν τοις άλλοις, κατήγγειλε τη σπουδή της κυβέρνησης Καραμανλή να προδικάσει «τυχαίο τροχαίο», καυτηριάζοντας τις βιαστικές και έμπλεες βεβαιωτήτων ανακοινώσεις του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως του πρώτου σαρανταοκτώχρονου μετά το θάνατο. Ακόμα, υποστήριζε ότι συγκεκριμένοι αυτόπτες μάρτυρες επιλέχθηκε να αγνοηθούν, όπως ακριβώς συνέβη και με το πόρισμα Ιταλών εμπειρογνομόνων, βάσει του οποίου ήταν το «Πεζώ» του Μιχάλη Στέφα που είχε χτυπήσει το αυτοκίνητο του Παναγούλη και όχι το αντίστροφο. Τέλος, φρόντιζε να ισχυροποιήσει το επιχείρημα περί αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της υπόθεσης των αρχείων της ΕΣΑ και του θανάτου, όταν σημείωνε πως αδιευκρίνιστο και μυστηριώδες σημείο παρέμενε η διάρρηξη του γραφείου του βουλευτή δύο εβδομάδες πριν την Πρωτομαγιά του 1976 και η μετέπειτα σύλληψη του δράστη, την ώρα που προσπαθούσε να παραβιάσει τη θύρα του δωματίου, όπου βρίσκονταν τα αρχεία της ΕΣΑ, από τον ίδιο τον Παναγούλη.²⁴¹

Μεταξύ συνέχειας και τομής: Πόλεμοι μνήμης και ανανοηματοδότηση της Πρωτομαγιάς

Ανακεφαλαιώνοντας σχετικά με τα στοιχεία, που μέσω της ετήσιας επαναληπτικής τους ενθύμησης, απέκτησαν γνωρίσματα μανιέρας και εξελίχθηκαν σε σταθερά μοτίβα της ηρωοποίησης του Παναγούλη, παρατηρείται πως και τα τρία σχετίζονταν άμεσα με το θάνατο. Το ετήσιο μνημόσυνο, η σταδιακή μνημειοποίηση του σημείου του «τροχαίου» επί της Βουλιαγμένης και η συνεχιζόμενη, ατέρμονη ανάδειξη και αναμόχλευση των ερωτημάτων και των σκιών της υπόθεσης αποτέλεσαν την τριάδα εκείνη που, κατά την πρώτη πενταετία μετά την εκδημία του αγωνιστή, συγκρότησε τις βασικές ορίζουσες της ηρωολατρίας του Παναγούλη. Προτού μεταβούμε στην εξέταση των τομών, που ανιχνεύονται κατά το ίδιο διάστημα και εν μέρει διαρρηγνύουν ή αναδιαμορφώνουν το τοπίο της ηρωοποίησης, έχει σημασία να σταθούμε σε δύο στοιχεία, τα οποία ισορροπούν σε μια ενδιάμεση -μεταιχμιακή ούτως ειπείν- περιοχή μεταξύ σταθερών μοτίβων ηρωολατρίας αφενός και καινοφανών πρακτικών ηρωοποίησης αφετέρου. Πρόκειται για στοιχεία που, κατά την περίοδο 1976-1981, δεν εμφανίζονται ούτε μία μόνο φορά ούτε όμως σταθερά και ανελλιπώς αλλά τουναντίον, με μια ακανόνιστη περιοδικότητα.

Το πρώτο εκ των δύο αφορά σε μια μερική ανανοηματοδότηση, που προκαλεί ο Παναγούλης και ο θάνατός του, στα σημαινόμενα της ελληνικής εργατικής Πρωτομαγιάς.

²⁴¹ Λίνα Αλεξίου, «Παναγούλης: 4 χρόνια μετά, τα ερωτήματα παραμένουν», *Τα Νέα*, φ. 10644 (2 Μαΐου 1980), σ. 3

Διαπιστώνεται πως, από την Πρωτομαγιά του 1977 και εξής, απαντούν προσπάθειες εγκόλπωσης του Παναγούλη στο ευρύτερο δίκτυο των σημασιολογικών φορτίων της Πρωτομαγιάς. Επί παραδείγματι, στο πρωτοσέλιδο, κύριο άρθρο της Ελευθεροτυπίας στις 30 Απριλίου του 1977, αφού γράφονταν διάφορα συνήθη για τη σημασία και τους συμβολισμούς της Πρωτομαγιάς τόσο για τη διεθνή όσο και για την ελληνική εργατική τάξη, επισημαινόταν πως ειδικά η ελληνική Πρωτομαγιά είχε πια προσλάβει και έναν δεύτερο συμβολισμό. Διαβάζουμε στην κατακλείδα του άρθρου:

«Αγώνας, λοιπόν, αγώνας και πάλι αγώνας και ενότητα και επαγρύπνηση. Και μη φοβάστε τους ωκεανούς των δολοπλοκιών και των προκλήσεων. Χρησιμοποιήστε την πιο αλάθευτη πυξίδα που υπάρχει: το παράδειγμα του Αλέκου Παναγούλη. Του δεύτερου αυτού μεγάλου συμβόλου της Πρωτομαγιάς...».²⁴²

Η σύνδεση του Παναγούλη και της απεργίας της Πρωτομαγιάς εμφανίζει -ακόμα καθαρότερα- σε άρθρο γνώμης του Λούη Δάνου, γραμμένο το 1979. Εκεί, είναι πια σαφές ότι -τουλάχιστον για το συντάκτη- ο Παναγούλης εγγράφεται ως μνημονικό μέγεθος στον ευρύτερο εορτασμό της Πρωτομαγιάς, κατ' αρχάς μέσω του ακόλουθου παραγωγικού συλλογισμού: «Πρωτομαγιά, η μεγάλη ημέρα του λαού, όλων των λαών του κόσμου. Ο Αλέκος Παναγούλης, ο άνθρωπος του ελληνικού λαού και γι' αυτό, άνθρωπος των λαών όλου του κόσμου.». Κατόπιν, ο Λ. Δάνος αποτολμούσε μια πιο ρηξικέλευθη πρόταση, όταν αποφαινόταν πως το σύμβολο Παναγούλης μπορούσε και έπρεπε να διεθνοποιηθεί και να αποκτήσει διαστάσεις και σημασίες οικουμενικότερες. Και τούτο, καθώς ο πρόωρα χαμένος αγωνιστής συγκέντρωνε -κατά τον γράφοντα- τέτοια χαρακτηριστικά που επέτρεπαν να καταστεί μετά θάνατον σύμβολο και έμπνευση για όλους τους «καταπιεσμένους της υφηλίου, τους σκλάβους του φασισμού και του ιμπεριαλισμού». Αξίζει να σταθεί κανείς στα γνωρίσματα εκείνα που αναγνώριζε ο δημοσιογράφος στον Παναγούλη και εξ αυτών, τον έχριζε ήρωα των λαών. Έχει ξεχωριστή σημασία, καθώς διαπιστώνεται πως και εδώ η απόπειρα δεν μνημονευόταν. Ο Παναγούλης κρινόταν ως «το παλληκάρι που κυριολεκτικά έδωσε «ό,τι είχε και δεν είχε» για το λαό του», ως αυτός που ανέλαβε, κατά τη δικτατορία, τις ιστορικές ευθύνες ενός έθνους και τοιουτοτρόπως ξέπλυνε τη ντροπή της παθητικής ανοχής των πολλών, και τέλος, ως εκείνος που βασανίστηκε «όσο κανένας άλλος» αλλά ουδέποτε λύγισε. Λόγω όλων των παραπάνω «ήθελαν το θάνατό του οι εχθροί του λαού» και τον πέτυχαν σε μια υπόθεση που ο Λ. Δάνος παραλλήλιζε με τη δολοφονία Λαμπράκη, κατά το αγαπημένο σχήμα ιστορικού αναλόγου αντιπολίτευσης και αντιπολιτευόμενου

²⁴² «Ο αγώνας πνοή μας», *Ελευθεροτυπία*, φ. 536 (30 Απριλίου 1977), σ. 1

Τύπου τους πρώτους μήνες μετά την Πρωτομαγιά του 1976. Έτσι, το 1979 ο συντάκτης της *Ελευθεροτυπίας* σημείωνε ότι «δεν έχει πια σημασία αν πήγε από το χέρι κάποιου Κοτζαμάνη. Κι ίσως να μην το μάθουμε ποτέ, μια κι έλειψε εκείνο το βράδυ, το μάτι κάποιου Χατζηαποστόλου, το μάτι του λαού...».²⁴³ Τέλος, πέρα από τα γραπτά, η σύνδεση Παναγούλη και Πρωτομαγιάς επιτελούνταν και μέσω σκίτσων. Βρίσκουμε, λόγου χάρη, τέλη Απρίλη του 1979, στην *Ελευθεροτυπία* γελοιογραφία του Διογένη Καμένου²⁴⁴, στην οποία εικονιζόταν ένα ευμέγεθες γράμμα «Z», στο κάτω μέρος του οποίου κρεμόταν ένα κλασικό μαγιάτικο στεφάνι.²⁴⁵

Το δεύτερο στοιχείο, που ανιχνεύεται στις πρώιμες μεταθανάτιες διαδικασίες ηρωοποίησης του Παναγούλη και δύναται να ενταχθεί στη μεθοριακή περιοχή μεταξύ σταθερών μοτίβων και τομών, θα μπορούσε να κληθεί: «οι έριδες της Οριάννα Φαλάτσι ή δύο στιγμιότυπα από έναν ορισμένο πόλεμο μνήμης περί του συμβόλου Παναγούλης». Κοινή συνισταμένη και των δύο περιστατικών, που παρακάτω θα αναλυθούν, συνίσταται στο διαφιλονικούμενο επίδικο, ποιοι δικαιούνταν να μιλάνε και να γράφουν για τον ήρωα; Ποιοι είχαν την ψιλή κυριότητα στο δικαίωμα διαχείρισης της υστεροφημίας του Παναγούλη; Στιβαρή και πολλαπλώς εκπεφρασμένη πεποίθηση της Ορ. Φαλάτσι ήταν πως ο σύντροφός της συνιστούσε τελείως έξεργη περίπτωση σε σχέση με τους υπόλοιπους αγωνιστές της αντιδικτατορικής πάλης, εφόσον «κανείς στην Ελλάδα δεν έκανε αυτό που έκανε ο Αλέκος. Κανείς δεν υπόφερε όσο υπόφερε ο Αλέκος. Κανείς άλλος δεν αποπειράθηκε να σκοτώσει τον Παπαδόπουλο.»²⁴⁶. Η θέση της αυτή -όσο και αν εντός της μπορεί κανείς να βρει και σπέρματα «αλήθειας»- μες στην απολυτότητα της εκφοράς της έφερε την Ιταλίδα αντιμέτωπη με Έλληνες δημοσιογράφους αλλά και με ομοεθνείς της καλλιτέχνες που θέλησαν να ασχοληθούν με την προσωπικότητα του Παναγούλη.

Τον Απρίλιο του 1977, η Ιταλίδα δημοσιογράφος παραχωρούσε μια μεγάλη συνέντευξη στο περιοδικό *Ταχυδρόμος* και τον Ορέστη Λαζαρίδη. Σε αυτή, μεταξύ άλλων, δήλωνε πως οι Έλληνες ουδέποτε είχαν κατανοήσει και εκτιμήσει το χάρισμα και τη μοναδικότητα του Παναγούλη. Επιπλέον, υποστήριζε ότι «η αντίσταση στην Ελλάδα

²⁴³ Λούης Δάνος, «Με τη σκέψη στον Αλέκο...», *Ελευθεροτυπία*, φ. 1138 (30 Απριλίου 1979), σ. 10

²⁴⁴ *Ελευθεροτυπία*, φ. 1138 (30 Απριλίου 1979), σ. 16

²⁴⁵ Το σύμβολο «Z» είχε ευρέως χρησιμοποιηθεί μετά το θάνατο του Παναγούλη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το πολύ διαδεδομένο σύνθημα της εποχής «Ο Παναγούλης ζει». Το κεφαλαίο γράμμα «Z» είχε, τη δεκαετία του 1960, πολιτογραφηθεί ως σημάδι απότισης τιμής και μνήμης μετά τη δολοφονία του Λαμπράκη. (Βλέπε και το ομώνυμο μυθιστόρημα του Βασίλη Βασιλικού).

²⁴⁶ Ορέστης Λαζαρίδης, «Η Οριάννα Φαλάτσι ξετυλίγει, για πρώτη φορά, την ιστορία μιας μεγάλης αγάπης...», *Ταχυδρόμος*, περίοδος Β', τχ. 17 (1200) (28 Απριλίου 1977), σ. 14

ονομαζόταν Αλέκος Παναγούλης. Όταν μιλούσαν για την Ελλάδα, στην Ευρώπη, δεν ακούγαμε άλλο όνομα, παρά το όνομα του Αλέξανδρου Παναγούλη.».²⁴⁷ Δύο μέρες μετά τη δημοσιοποίηση της συνέντευξης, ο Δημήτρης Ψαθάς, σε χρονογράφημά του στην *Ελευθεροτυπία*, απαντούσε με τρόπο πύρινο στη Φαλάτσι. Την επιτιμούσε, καθώς έκρινε πως με τα λεγόμενά της εξαπέλυε ύβρη εναντίον του ελληνικού λαού πως «δεν ξέρει να τιμά τους ήρωές του». Κλιμακώνοντας την πολεμική του, της χρέωνε ταύτιση απόψεων με τον Θ. Θεοφιλογιαννάκο, στο μέτρο που και η Φαλάτσι, όπως και ο χουντικός αρχιβασανιστής, διατράνωναν πως μόνη πηγή αντίστασης κατά την διάρκεια της επταετίας ήταν ο Παναγούλης. Στην ευφάνταστη παρομοίωση της Ιταλίδας, κατά την οποία «δεν μπορείς να συγκρίνεις ένα ποδηλάτη μ' έναν αστροναύτη», ο Δ. Ψαθάς απαντούσε - υπερασπιζόμενος τους «ποδηλάτες»- πως «τιμάμε το παλληκάρι μας (ενν. τον Παναγούλη) όσο κανένα άλλο αλλά αποτελεί την χειρότερη ατιμία ν' αρνηθεί κανείς (...) τους αγώνες και τα μαρτύρια» των υπόλοιπων αγωνιστών. Στο απόγειο του φιλιππικού του χρονογράφου συναντάμε τη μομφή πως η Φαλάτσι καπηλεύτηκε τη μνήμη του Παναγούλη, μετατρέποντας «την ιστορία του εθνικού μας ήρωα σε υπόθεση προσωπική της». Το εν λόγω πρόβλημα οξυνόταν -κατά τον Ψαθά- εκ του γεγονότος πως η Φαλάτσι δεν αντιμετώπιζε -ως όφειλε- τον Παναγούλη μόνον ως δημοσιογράφος αλλά κυρίως ως γυναίκα και ερωμένη. Επιχειρούσε να εκμεταλλευθεί τη μνήμη του για να δειχθεί η ίδια εντός της χορείας των «μεγάλων ερωμένων της ιστορίας» και έτσι εκχυδαίριζε την πολιτεία του Παναγούλη, καταντώντας τη «ένα απλό, κοινό «λαβ στόρυ»».²⁴⁸

Τρία χρόνια αργότερα, το 1980, και λίγο αφότου η πρώτη ολοκληρωμένη βιογραφία του Παναγούλη, γραμμένη από τη Φαλάτσι, είχε κυκλοφορήσει στην Ιταλία, ξέσπασε νέα φιλονικία: αυτή τη φορά απέναντι στη διάσημη δημοσιογράφο βρισκόταν όχι Έλληνες συνάδελφοί της, αλλά ο Ιταλός σκηνοθέτης Giuseppe Ferrara (1932-2016). Ο Φεράρα είχε γυρίσει μια μίνι τηλεοπτική σειρά τεσσάρων επεισοδίων, συντομευμένη εκδοχή της οποίας θα έπαιρνε διανομή δύο χρόνια αργότερα, το 1982, και για τις κινηματογραφικές αίθουσες: στην ταινία επιχειρούσε να δραματοποιήσει τη ζωή του Παναγούλη. Η Φαλάτσι κατηγορούσε το σκηνοθέτη πως στο έργο του είχε υστερόβουλα οικειοποιηθεί πλείστα όσα στοιχεία από το άρτι τότε εκδοθέν βιβλίο της. Στον αντίποδα, ο Φεράρα διατεινόταν ότι «οι αδερφές Φαλάτσι διεκδικούν την αποκλειστική προβολή γύρω από τον Παναγούλη», ενώ εν συνεχεία αντέτεινε αφενός, πως εκείνος είχε ολοκληρώσει την συγγραφή του σεναρίου δύο χρόνια πριν την έκδοση του “Un Uomo” της Φαλάτσι και αφετέρου, πως υπήρχαν και

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 12-14

²⁴⁸ Δημήτρης Ψαθάς, «Φαλάτσι Μαινόμενη», *Ελευθεροτυπία*, φ. 536 (30 Απριλίου 1977), σ. 1

άλλα βιβλία που πραγματεύονταν την υπόθεση Παναγούλη, όπως εκείνα της Αμ. Φλέμινγκ, του Β. Βασιλικού και του Αχ. Χατζόπουλου. Η ουσία της όλης απάντησης του Φεράρα προσφυώς συνοψιζόταν στην φράση του, κατά την οποία: «Η φιγούρα του Παναγούλη έχει μια τέτοια ιστορική αξία, που ο καθένας έχει δικαίωμα να μιλήσει, να γράψει και να κάνει φιλμ, χωρίς γι' αυτό να διώκεται προκαταβολικά από τις αδερφές Φαλάτσι.».²⁴⁹ Συνάγεται από τα παραπάνω, πως η ηρωική μνήμη του Παναγούλη δημιούργησε προστριβές και διχονομίες μεταξύ των διεκδικητών της κυριότητάς της και των επίδοξων συνδιαμορφωτών της. Οι διαμάχες επί των πνευματικών δικαιωμάτων της ηρωοποίησης αποδειχνουν πως, τουλάχιστον κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατό του ήρωα, οι συγκροτητικές διεργασίες του συμβόλου Παναγούλης ήσαν ζωντανές, ζέουσες και εν πλήρει εξελίξει. Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι, στη συντριπτική πλειοψηφία των συγκρούσεων μνήμης αυτών, το ένα εκ των δύο αντιμαχόμενων μερών ταυτοποιούνταν στην Ορ. Φαλάτσι δηλοί πως η Ιταλίδα διεκδίκησε παντί τρόπο -άλλοτε εριστικά, άλλοτε δημιουργικά- περίοπτη θέση ανάμεσα στους πλάστες και διαχειριστές της υστεροφημίας του Παναγούλη: θέση που τελικά θα καταλάμβανε μετά την εκδοτική επιτυχία που σημείωσε το «Ένας Άντρας» σε Ελλάδα και εξωτερικό.

Οι τομές: Το 1977 τραγούδι, το 1980 μνημείο

Ποιες ήσαν όμως οι τομές, οι οποίες αναφαίνονται από την προσέγγιση των επετείων του θανάτου, στα 1976-1981, κατά την πρώτη δηλαδή πενταετία της μεταθανάτιας ηρωοποίησης; Πού εντοπίζονται αυτές και τι σηματοδοτούν; Σε μια απόπειρα ενός προσωρινού και κάπως μεταφορικού ορισμού των τομών, μπορούμε να τις παρομοιάσουμε με πέτρες που ρίχνονται στη λίμνη της ηρωοποίησης: πέτρες που ρίχνονται άπαξ και δημιουργούν -ομόκεντρους ή μη- κύκλους στην επιφάνεια των υδάτων, προξενώντας αναδιάταξη των μέχρι τότε ισχυουσών δυναμικών και εκ παραλλήλου, εγκαινιάζοντας νέες πρακτικές ή καινοφανή μοτίβα. Στην υπό εξέταση περίοδο, απαντούν δύο ζεύγη τομών, το ένα εντοπισμένο στην πρώτη επέτειο του θανάτου, το 1977, και το δεύτερο στην τέταρτη, το 1980.

Εκκινώντας από το 1977 και την αίθουσα Πλεγιέλ στο Παρίσι, ο Μίκης Θεοδωράκης ανήμερα Πρωτομαγιάς έδινε εκεί συναυλία αφιερωμένη στους πρόσφυγες της Κύπρου. Προς το τέλος του θεάματος, παρουσίασε στο κοινό δύο καινούρια του τραγούδια. Τα τραγούδια αυτά ήταν το «Κόκκινο Τριαντάφυλλο» και το «Εκείνος ήταν μόνος»· αμφότερα,

²⁴⁹ Λάκης Χατζηκυριάκος, «Αποκλειστικό θέλουν τον Αλέκο Παναγούλη οι αδελφές Φαλάτσι», *Ελευθεροτυπία*, φ. 1442 (2 Μαΐου 1980), σ. 5

σε στίχους και μουσική του Μ. Θεοδωράκη, είχαν γραφεί προς τιμήν του Παναγούλη, λίγο μετά το θάνατό του. Η Ήρα Φελουκατζή έγραφε στην ανταπόκρισή της στα *Νέα* ότι «η εκτέλεση των τραγουδιών, στην επέτειο του θανάτου του αξέχαστου αγωνιστή της Δημοκρατίας, προκάλεσε τη γενική συγκίνηση και θέρμη».²⁵⁰ Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημανθούν δύο τινά. Πρώτον, ο Μ. Θεοδωράκης, ήδη κατά τη διάρκεια της χούντας είχε επωμιστεί το μουσικό κομμάτι της ηρωοποίησης, καθώς είχε μελοποιήσει ορισμένα ποιήματα του Παναγούλη -με πιο γνωστό ανάμεσά τους το «Οι πρώτοι νεκροί»(Πάλης ξεκίνημα, νέοι αγώνες)- και επιπλέον, είχε γράψει το 1969 στην εξορία του στη Ζάτουνα Αρκαδίας -στίχους και μουσική- στο «Όταν χτυπήσεις δυο φορές»²⁵¹, τραγούδι αφιερωμένο στο θανατοποινίτη τότε αγωνιστή.²⁵² Δεύτερον, και σε μια προσπάθεια να εξηγηθεί η επιλογή συμπερίληψης της παρουσίας των δύο νέων τραγουδιών του Μ. Θεοδωράκη το 1977, στις τομές της ηρωοποίησης, μπορούμε να στοχαστούμε πάνω στο τραγούδι ως μέσο. Πιο συγκεκριμένα, τέτοιου είδους τραγούδια, γραμμένα από τον εμβληματικότερο μουσικοσυνθέτη του αντιδικτατορικού αγώνα, μπορούμε -όχι άδικα- να υποθέσουμε πως στο κλίμα πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης της πρώιμης μεταπολίτευσης, θα είχαν διευρυμένη αποτελεσματικότητα στο βάθεμα της δημοτικότητας και κατ' επέκταση στην εμπέδωση της ηρωικότητας του συμβόλου Παναγούλη. Άλλωστε, όπως έγραφαν και οι συναγωνιστές του νεκρού στον πρόλογο του βιβλίου τους «για τους ήρωες και τους αγωνιστές ή μνημεία στήνονται ή τραγούδια γράφονται»²⁵³. Έχοντας γραμμένα τα τραγούδια, στο δεύτερο ζεύγος τομών, στη συνέχεια θα δούμε να εκπληρώνεται και η έτερη προϋπόθεση, αυτή των μνημείων.

Τέλη Απριλίου, αρχές Μαΐου του 1977 παρουσιαζόταν στην *Ελευθεροτυπία* ένα εκτενές αφιέρωμα στον Παναγούλη, διαρθρωμένο σε δύο συνέχειες και επιγραφόμενο ως έρευνα της Λένας Δουκίδου. Στην ανάλυση του περιεχομένου του και στην αποκρυπτογράφηση της σημειολογίας του απαντά ένα ιδιαίζον σημείο τομής. Στο αφιέρωμα αυτό, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι παραβιαζόταν ένας σχεδόν πάγιος κανόνας της

²⁵⁰ Ήρα Φελουκατζή, «Τραγούδια Θεοδωράκη για τον Παναγούλη», *Τα Νέα*, φ. 9734 (3 Μαΐου 1977), σ. 2

²⁵¹ Αξιοσημείωτο, πως στους στίχους του συγκεκριμένου τραγουδιού επιχειρείται μια νοητή σύνδεση της Εθνικής Αντίστασης και εν γένει των μουσικών βιωμάτων της Αριστεράς της δεκαετίας του 1940 με τον αντιδικτατορικό αγώνα του παρόντος του τραγουδιού. Αυτό επιτυγχάνεται καθώς στο τραγούδι του 1969 για τον Παναγούλη, το κουπλέ είναι δανεισμένο από το αντάρτικο «Παδιά σηκωθείτε να βγούμε στους δρόμους».

²⁵² Γενικά για τα τραγούδια που έχουν γραφεί για τον Παναγούλη βλέπε στο: Θανάσης Γιώγλου, «Τα τραγούδια του Αλέκου Παναγούλη», <https://www.ogdoo.gr/erevna/thema/ta-tragoydia-toy-alekoy-panagoyli> (τελευταία πρόσβαση: 25 Σεπτεμβρίου 2019)

²⁵³ Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππης, *ό.π.*, σ. 15

πρώιμης μεταθανάτιας ηρωοποίησης· η μη μνημόνευση της απόπειρας²⁵⁴. Το πρώτο από τα δύο μέρη του αφιερώματος τιτλοφορούνταν «Η απόπειρα που θ' άλλαζε την ιστορία» και αναγγελλόταν ως εξής: «Σαν αύριο, Πρωτομαγιά, η Ελλάδα και η Δημοκρατία έχαναν, πέρσι, τον ήρωά τους. Σήμερα θυμόμαστε την πιο γενναία πράξη κατά της Δικτατορίας, που λίγο έλειψε να αλλάξει την Ιστορία του τόπου.»²⁵⁵. Σε πρώτη ανάγνωση, και έχοντας κανείς κατά νου την -έντεχνη και διακριτική μεν, αλλά επ' ουδενί απαρατήρητη δε- αποσιώπηση της πράξης της απόπειρας, τόσο κατά την προηγούμενη όσο και κατά τη μετέπειτα περίοδο, αυτή η τόσο ευθεία μνημόνευσή της μοιάζει ανοίκεια και δυσερμήνευτη. Ωστόσο, η τομή δεν συνίσταται στην αιφνίδια -και μοναδική στην εμβρίθειά της αυτή- ανάκληση της απόπειρας· ή τουλάχιστον δεν εξαντλείται σε αυτή. Και τούτο διότι, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη συγκεκριμένη έρευνα της Λ. Δουκίδου οπισθοβαρή, καθώς είναι το δεύτερο ήμισυ της που ολοκληρώνει την εικόνα και δικαιολογεί την τομή. Στο δεύτερο τμήμα του αφιερώματος, το αμιγώς ερευνητικό, έρχονται «νέα στοιχεία στο φως». Εκεί μιλά ο Κύπριος Ανδρέας Παναγιώτου, παλιός αγωνιστής της ΕΟΚΑ και «αυτός που έφερε σ' επαφή τον Αλέκο Παναγούλη με τον Γεωργιάδη» και δηλώνει ότι «η υπόθεση Παναγούλη δεν περιορίζεται στην απόπειρα εναντίον του Παπαδόπουλου. Ο Αλέκος είχε το ανάστημα και την παλληκαριά ν' αναλάβει την ευθύνη και την ηγεσία της εφαρμογής ενός πολύ καλά μελετημένου και ολοκληρωμένου μακροπρόθεσμου σχεδίου αντίστασης εναντίον της χούντας που θα την υποχρέωνε να γονατίσει.»²⁵⁶. Η πεμπτουσία του δεύτερου μέρους προσδιορίζεται στην βούληση να αποσαφηνιστεί πως Παναγούλης δεν ήταν μόνο η απόπειρα κατά του δικτάτορα. Όλα τα στοιχεία του αφιερώματος συνηγορούσαν στη θέση πως η μνήμη του Παναγούλη όφειλε να απαγκιστρωθεί από τη μονοσήμαντη σύνδεσή της με την απόπειρα, καθώς πρώτον, ο Λευκαδίτης αγωνιστής είχε πολύ ευρύτερες βλέψεις και σχέδια για συμβολή στην αντιδικτατορική πάλη, τα οποία ανέκοψε η σύλληψή του και δεύτερον, είχε αποδείξει το ηθικό του μέγεθος και σε πλήθος άλλων πράξεων, όπως στην καταγγελτική απολογία του στο στρατοδικείο και στην αλύγιστη αντοχή του στα βασανιστήρια.

Σε μια εποχή, όπως το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970, όπου, για τους λόγους που εκτέθηκαν στην αρχή του κεφαλαίου, γινόταν όλο και πιο δύσκολο και άβολο να προβάλλεται έντονα η απόπειρα, το σχοινοτενές αφιέρωμα της Ελευθεροτυπίας, την άνοιξη

²⁵⁴ Για τον συγκεκριμένο «κανόνα» βλέπε παραπάνω, σ.97-101

²⁵⁵ Λένα Δουκίδου, «Η απόπειρα που θ' άλλαζε την ιστορία», *Ελευθεροτυπία*, φ. 536 (30 Απριλίου 1977), σ. 1

²⁵⁶ Λένα Δουκίδου, «Οργάνωνε Αντίσταση σε βάθος ο Παναγούλης», *Ελευθεροτυπία*, φ. 537 (3 Μαΐου 1977), σ. 7

του 1977, φαίνεται πως έβρισκε και εν συνεχεία πρότεινε την χρυσή τομή, ήτοι: οφείλουμε να θυμόμαστε με περηφάνια και να μιλάμε με παρρησία για την απόπειρα, αλλά έχει έρθει η ώρα να αποδεσμευθεί η μνήμη του Παναγούλη από τη μονολιθική εννοιολογία της από την πράξη του Αυγούστου 1968. Ο Παναγούλης για να μπορέσει να ηρωοποιηθεί έπρεπε να προβληθεί ως κάτι ευρύτερο, να φτιαχτεί ως ένα σύμβολο που είχε τις προϋποθέσεις και την ικανότητα να υπερβεί τη γενέθλια πράξη του. Με άλλα λόγια, έπρεπε να προλειανθεί το έδαφος για να μπορέσει να καταστεί το σύμβολο Παναγούλης πορώδες και ευεπίφορο σε ποικίλες, ευρείες και συμπεριληπτικές νοηματοδοτήσεις. Να έχει δηλαδή τη δυνατότητα να παρουσιάζεται ως «σύμβολο του αγώνα κατά του φασισμού», ως «ο λαϊκός αγωνιστής που ζει μέσα στη συνείδηση και στη φαντασία του λαού» και ταυτόχρονα να επιτρέπει, επί παραδείγματι, στον Ανδρέα Παπανδρέου να ικανοποιεί το πολιτικό του δοκούν, όταν ο αρχηγός του ΠΑ.ΣΟ.Κ. κατόρθωνε να χωρέσει σε δύο προτάσεις για τον Παναγούλη, τρεις από τις ιδρυτικές εξαγγελίες και χαρακτηριστικές της ρητορικής του πρώιμου ΠΑ.ΣΟ.Κ. περιφράσεις. Δήλωνε το 1977 ο Α. Παπανδρέου: «Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. τιμά την ηρωική μορφή του Αλέξανδρου Παναγούλη που έπεσε μαχόμενος για την εθνική ανεξαρτησία και τη λαϊκή κυριαρχία (...) Η απολογία του στο Στρατοδικείο, θα παραμείνει ορόσημο στους αγώνες της νέας γενιάς για μια Ελλάδα που ν' ανήκει στους Έλληνες.»²⁵⁷.

Μεταβαίνοντας στο δεύτερο ζεύγος τομών, σε εκείνο του 1980, είναι χρήσιμο να διατηρήσουμε κατά νου το αποτύπωμα του πρώτου. Εν τάχει και συγκεφαλαιωτικά, το 1977 ο Παναγούλης έχει γίνει τραγούδι(α) από το Μίκη Θεοδωράκη και έχει, επίσης, υποστεί την αναγκαία για την ηρωοποίηση νοηματική διεύρυνση. Εντούτοις, δεν είχε συγκεντρώσει ακόμα στη φαρέτρα του το σύνολο των συνηθισμένων γνωρισμάτων των νεωτερικών ηρώων. Δεν είχε θεσμοθετημένες προς τιμήν του εκδηλώσεις, δεν είχε πλατείες στο όνομά του, δεν είχε μνημεία πέτρινα και στο χρόνο ανθεκτικά, δεν είχε προτομή με τη μορφή του, μήτε γραμμένη σε βιβλίο βιογραφία. Όλα τα παραπάνω, ή σχεδόν όλα, θα τα αποκτήσει κατά τη διετία 1980-1981.

Εισερχόμενος κανείς, σήμερα, στην ιστοσελίδα του Δήμου Αγίου Δημητρίου, στην ενότητα «Πολιτισμός», βρίσκει, ανάμεσα σε πληροφορίες για συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις και κινηματογραφικές προβολές, μια υποενότητα τιτλοφορούμενη «Παναγούλεια». Στο σύντομο επεξηγηματικό σημείωμα διαβάζει: «Τα Παναγούλεια καθιερώθηκαν στην πόλη του Αγίου Δημητρίου από τη δεκαετία του 1980, επί δημαρχίας Γεωργίου Μπουκογιάννη, και αποτελούν τη μοναδική στην Ελλάδα

²⁵⁷ Δέσποινα Μαυρογένη, Σεμίνα Διγενή, «Σύμβολο του αγώνα κατά του φασισμού», *Ελευθεροτυπία*, φ. 536 (30 Απριλίου 1977), σ. 9

θεσμοθετημένη εκδήλωση στη μνήμη του αγωνιστή Αλέκου Παναγούλη. Πρόκειται για ένα διήμερο πολιτιστικών εκδηλώσεων που πραγματοποιείται κάθε Μάιο στην πόλη μας με έντονα συμβολικό χαρακτήρα, υπέρ των αξιών της δημοκρατίας, της ελευθερίας και της ειρήνης.»²⁵⁸. Τον προσεχή Μάιο τα Παναγούλεια θα συμπληρώσουν σαράντα χρόνια αδιάλειπτης διεξαγωγής. Ο δήμαρχος Αγίου Δημητρίου, Γεώργιος Μπουκογιάννης, στηριζόμενος από αριστερές και κεντροαριστερές δυνάμεις, το 1980, στη λήξη των διήμερων εκδηλώσεων των πρώτων Παναγουλείων, δήλωνε πως είχε αναλάβει να πραγματοποιήσει την πρωτοβουλία του Εκπολιτιστικού Συλλόγου για θεσμοθέτηση ετήσιων εκδηλώσεων στη μνήμη του Παναγούλη, καθώς «ο αγωνιστής σκοτώθηκε σε χώρο που ανήκει στο δήμο μας». Ακόμα, σημείωνε ότι -κατά την κρίση του- τότε, το 1980 δηλαδή, είχε φθάσει ο εύθετος χρόνος για την υλοποίηση μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, καθώς «αν τα Παναγούλεια γίνονταν αμέσως μετά το θάνατό του, τώρα μπορεί να είχαν εκφυλιστεί.»²⁵⁹ Πώς έμοιαζαν ωστόσο τα πρώτα Παναγούλεια; Τι περιλάμβαναν στο πρόγραμμά τους; Πόσο συνεισέφεραν στην ηρωοποίηση του τιμώμενου νεκρού;

Το Σαββατοκύριακο 3-4 Μαΐου 1980 διοργανώθηκαν για πρώτη φορά στον Άγιο Δημήτριο, στο Μπραχάμι Αττικής, τα Παναγούλεια, ένα διήμερο πολιτιστικών εκδηλώσεων αφιερωμένο στη μνήμη του Αλέκου Παναγούλη. Η πατρότητα της ιδέας για τη διεξαγωγή των Παναγουλείων ανήκε στον Εκπολιτιστικό Σύλλογο Νέων του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος είχε αναλάβει και τη συνδιοργάνωση των εκδηλώσεων μαζί με το δήμο Αγίου Δημητρίου. Το πρόγραμμα περιλάμβανε αποκαλυπτήρια μνημείου - μαρμάρινης στήλης στο σημείο του θανάτου του Παναγούλη²⁶⁰, τελετή μετονομασίας της έως τότε πλατείας Ανθέων σε «πλατεία Αλέκου Παναγούλη», έκθεση φωτογραφίας με υλικό από τη ζωή και τη δράση του αγωνιστή και «έντυπο υλικό, ανέκδοτα ντοκουμέντα και ανακοινώσεις Τύπου για τον αγώνα του», απαγγελία ποιημάτων του Παναγούλη από την ηθοποιό Ελένη Ανουσάκη, καθώς και συναυλία όπου «η Φιλαρμονική του Δήμου θα παίζει κομμάτια Θεοδωράκη, Μαρκόπουλου, Σπανού» με συμμετοχή των τραγουδιστών Τάσου Χαλκιά, Νίκου Δημητράτου και άλλων. Επιπλέον, ο Δήμος σε συνεργασία με τον Εκπολιτιστικό Σύλλογο είχαν, επί τη ευκαιρία των πρώτων αυτών Παναγουλείων, ανοίξει λογαριασμούς στην

²⁵⁸ «Παναγούλεια», <https://dad.gr/culture/politismos/panagoyleia/> (τελευταία πρόσβαση: 10 Οκτωβρίου 2019)

²⁵⁹ «Παναγούλεια σήμερα-αύριο», *Ελευθεροτυπία*, φ. 1443 (3 Μαΐου 1980), σ. 5

²⁶⁰ Πιο αναλυτικά για το μνημείο βλέπε παραπάνω, σ. 106-107

Εθνική και στη Γενική Τράπεζα για τη συγκέντρωση χρημάτων που θα χρησιμοποιούνταν με σκοπό δημιουργία προτομής του Παναγούλη.²⁶¹

Μια ματιά στις λίστες των ονομάτων των πολιτικών που είχαν παρευρεθεί στα αποκαλυπτήρια του μνημείου, επιβεβαιώνει πλήρως την αδιαφιλονίκητη υιοθέτηση της μνήμης του Παναγούλη από το ΠΑ.ΣΟ.Κ.. Τουλάχιστον είκοσι βουλευτές της αξιωματικής τότε αντιπολίτευσης είχαν παραστεί εκεί, ακούγοντας μάλιστα και το μήνυμα-χαιρετισμό του Ανδρέα Παπανδρέου, που διαβάστηκε κατά την τελετή των αποκαλυπτηρίων. Πέρα από τον αδερφό του τιμώμενου νεκρού, Στάθη, ο οποίος από το 1977 ήταν βουλευτής του κινήματος, το «παρών» είχαν δώσει οι Γ. Αλευράς, Γ. Χαραλαμπίδης, Αν. Πεπονής, Στ. Τζουμάκας, Π. Κρητικός, Λ. Βερυβάκης, Απ. Κακλαμάνης, Κ. Παπούλιας και αρκετοί άλλοι. Αξιοσημείωτο το γεγονός πως, εκπροσώπους στα πρώτα Παναγούλεια είχαν στείλει και η Ν.Δ., σε αντίστιξη με την απουσία βουλευτών και στελεχών της από τα ετήσια μνημόσυνα, το Κ.Κ.Ε. και το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ.²⁶² Ωστόσο, πέρα από τη διαφαινόμενη διακομματική αποδοχή του συμβόλου Παναγούλη, η οποία σηματοδοτούνταν από την παρουσία πολιτικών προσωπικοτήτων της Αριστεράς, του Κέντρου και της Δεξιάς, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως η παρουσία των υπολοίπων, απλώς επέτεινε -σε μια συγκριτική οπτική- το συντριπτικό ποσοτικό προβάδισμα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στον αγώνα οικειοποίησης της μνήμης του Παναγούλη.

Και αν το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ήταν, δίχως αμφιβολία, το κόμμα που διεκδικούσε ιδιοκτησιακά δικαιώματα του ήρωα, πλάι του ασθμαίνουσα, με σαφώς λιγότερη αίγλη και απήχηση, υπήρχε και μια νεολαία· η Ε.Σ.ΔΗ.Ν..²⁶³ Η Ε.Σ.ΔΗ.Ν., μετεξέλιξη της προδικτατορικά κραταιάς Ε.ΔΗ.Ν., έφερε το καύχημα πως ο Παναγούλης τη στιγμή του θανάτου του, σε μόνο μία πολιτική συλλογικότητα είχε παραμείνει ενεργός -μετά την ανεξαρτητοποίησή του στη Βουλή και την αποχώρηση από την Ε.Κ.-Ν.Δ.- και αυτή ήταν εκείνη. Έτσι, στο δεύτερο σκέλος της τομής του 1980 απαντούν επίσης εκδηλώσεις μνήμης, λιγότερο λαμπρές και πιο θνησιγενείς σε σχέση με τα Παναγούλεια. Πρόκειται για ένα δεκαήμερο εκδηλώσεων, που διοργάνωσε η Ε.Σ.ΔΗ.Ν. «για να τιμήσει τη μνήμη του Αλέκου Παναγούλη», στο διάστημα 4

²⁶¹ «Παναγούλεια σήμερα-αύριο», *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ. 5

²⁶² «Προσκύνημα στον Αλέκο», *Ελευθεροτυπία*, φ. 1444 (5 Μαΐου 1980), σ. 3

²⁶³ Για τη συνύπαρξη - συναγωνιστική σχέση ΠΑ.ΣΟ.Κ. και Ε.Σ.ΔΗ.Ν. στα μνημόσυνα του Παναγούλη βλέπε παραπάνω, σ. 104-105

έως 15 Μαΐου 1980 και το οποίο περιλάμβανε έκθεση φωτογραφιών και ντοκουμέντων από τη ζωή του ήρωα καθώς και διεξαγωγή πολιτικού μνημοσύνου.²⁶⁴

Ο ήρωας στη βιβλιογραφία (1976-1981)

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, το κεντρικό ερώτημα προσδιορίζεται στο «πώς περνά ο ήρωας στη βιβλιογραφία;». Εξετάζοντας τα έξι συνολικά βιβλία, που γράφτηκαν και εκδόθηκαν με αποκλειστικό θέμα τον Παναγούλη, κατά την πρώτη πενταετία μετά το θάνατό του, στο διάστημα 1976-1981, αναζητούνται τα διαφορετικά ηρωικά προφίλ, που εντός αυτών φιλοτεχνούνταν καθώς και τα εκεί μοτίβα ηρωοποίησης. Όμως, τι είδους ήταν αυτά τα έξι βιβλία; Από ποιους γράφτηκαν, ποιες ήσαν οι στοχεύσεις τους και ποια η επιδραστικότητα ενός εκάστου στη διαμόρφωση των ηρωικών αναπαραστάσεων του Παναγούλη; Τι εισέφεραν τελικά τα γραπτά αυτά στην κονίστρα της ηρωικότροπης συμβολοποίησης;

Κατ' αρχάς, αξίζει να σημειωθεί ότι τα τέσσερα εξ αυτών εκδόθηκαν εντός του πρώτου έτους από την Πρωτομαγιά του 1976 και το θάνατο του Παναγούλη. Τον Ιούνιο 1976, εκδόθηκε το εκατόν σαράντα σελίδων βιβλίο του δημοσιογράφου Αχιλλέα Χατζόπουλου *Οι δέκα μέρες του Μάη*. Εν συνεχεία, στις αρχές του 1977, θα κυκλοφορούσε ένα θησαύρισμα άρθρων και διηγημάτων του Βασίλη Βασιλικού με τίτλο *Σαρξ και Μαρξ, Οδοιπορικά, Μονόλογοι, Το σοκ της φύσης, Ο Παναγούλης ζει*. Κατόπιν, με τη συμπλήρωση ενός έτους από την εκδημία του αγωνιστή, οι εκδόσεις Καστανιώτη εξέδωσαν δύο βιβλία αφιερωμένα στον Παναγούλη: την *Ανεπίδοτη επιστολή στον Αλέξανδρο Παναγούλη* του Βασίλη Βασιλικού και το συλλογικό έργο, γραμμένο από «ομάδα συναγωνιστών» του τιμώμενου νεκρού, που επιγραφόταν *Στη μνήμη του Αλέκου Παναγούλη*.

Τα τέσσερα συγκεκριμένα βιβλία, πέραν της χρονικής εγγύτητας της έκδοσής τους, μοιράζονται και ορισμένα ακόμη σημαντικά κοινά στοιχεία: δύνανται, συνεπώς, έως ένα βαθμό, να συνεξεταστούν. Πρώτον, συγγραφείς όλων ήσαν άνθρωποι, που με το δικό του τρόπο ο καθένας, είχαν λιγότερο ή περισσότερο στενή σχέση με τον ζωντανό Παναγούλη. Ο Β. Βασιλικός τον είχε γνωρίσει τον Οκτώβριο του 1973 στην Ιταλία και -καθώς εκ των γραφομένων του αναφάνεται- έκτοτε οι δύο διατήρησαν κάποια φιλική συναναστροφή.

²⁶⁴ «Τέσσερα χρόνια απ' το χαμό του Αλέκου Παναγούλη - Εκδηλώσεις της Ε.Σ.ΔΗ.Ν.», *Το Βήμα*, φ. 10670 (2 Μαΐου 1980), σ. 9 και «Χιλιάδες άτομα στο μνημόσυνο», *Τα Νέα*, φ. 10644 (2 Μαΐου 1980), σ. 3

Είχε, επιπροσθέτως, συγγράψει, ήδη από το 1973, βιβλίο για την απόπειρα του Αυγούστου 1968, καθώς και τους προλόγους στις δύο ποιητικές συλλογές του Παναγούλη, οι οποίες είχαν εκδοθεί στην Ιταλία πριν την πτώση της δικτατορίας. Γράφοντας μετά το θάνατο του, δύο -ή ακριβέστερα ενάμιση- βιβλία για τον Παναγούλη, ο Β. Βασιλικός μπορεί δικαιωματικά να εισέλθει στην ολιγάνθρωπη χορεία των εξειδικευμένων και κατά συρροή «Παναγουλειολόγων». Ο Αχ. Χατζόπουλος, δημοσιογράφος στην *Καθημερινή* και στα *Πολιτικά Θέματα*, το Μάιο 1976, είχε και αυτός προσωπική γνωριμία με τον «ήρωά μας» και επιπλέον, είχε καλύψει από την πρώτη στιγμή -εκ του σύνεγγυς και ερευνητικά- την υπόθεση του θανάτου του Παναγούλη. Για τους Γιώργο Αθανασιάδη, Μάρκο Μαρινάκη και Κώστα Τσίπηρα, τους τρεις επώνυμους της «ομάδας συναγωνιστών», αρκεί να σταθούμε στο γεγονός πως ήσαν σύντροφοι του Παναγούλη στη μεταπολιτευτική Ε.ΔΗ.Ν.. Εν ολίγοις, γράφτηκαν, δηλαδή, όλα από υποκείμενα με στενή προσωπική εμπλοκή με τον «ήρωα» και σε μια ιστορική συγκυρία, κατά την οποία ήσαν όλα τόσο νωπά και όμορα, έτσι που τα βιβλία αυτά -εκόντα, άκοντα- έσπευδαν να «κάνουν το αίμα του μελάni»,²⁶⁵ κατά τη γλαφυρή διατύπωση του Δημήτρη Μαρωνίτη, στον πρόλογό του στο βιβλίο του Αχ. Χατζόπουλου.

Εκτός από τα δύο ανωτέρω, εξωκειμενικά κοινά χαρακτηριστικά των τεσσάρων υπό εξέταση βιβλίων, μια προσεκτική ανάγνωσή τους αποκαλύπτει τουλάχιστον τέσσερις κοινούς τόπους ενδοκειμενικούς ή αλλιώς, συναφείς με το καθαυτό νοηματικό τους περιεχόμενο. Πρώτον, και τα τέσσερα εσωκλείουν και αποτυπώνουν τη διάχυτη αίσθηση της εποχής πως «το φάγανε το παλικάρι»²⁶⁶, μεταδίδοντας αριστοτεχνικά την σχεδόν ομόθυμη δυσπιστία στην εκδοχή του τυχαίου τροχαίου. Στις σελίδες τους, επίμονα αναδίνεται μια αίσθηση βεβαιότητας πως τον Παναγούλη τον σκότωσαν· ένα εδραίο κλίμα καχυποψίας, αμφιβολιών, φημών, εκδοχών και υποθέσεων περί του ποιοι κρύβονταν πίσω από το «έγκλημα». Ειδικά το θησαύρισμα άρθρων του Β. Βασιλικού, στην ενότητα «Ο Παναγούλης ζει» του *Σαρξ και Μαρξ...*, αποδίδει με ενάργεια την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του πρώτου καιρού μετά το θάνατο. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, πως το κατορθώνει αυτό, ως εάν να επρόκειτο για μια γραπτή φωτογραφία υψηλής ευκρίνειας του πρώτου διμήνου μετά την Πρωτομαγιά 1976, στην οποία με γράμματα κεφαλαία δέσποζε η ρουμπρίκα «ούτε τυχαίο, ούτε τροχαίο»²⁶⁷. Η παλλαϊκή δυσπιστία στην εκδοχή του συμπτωματικού δυστυχήματος αποτυπώνεται -με ξεχωριστή ευγλωττία- και σε επιστολές

²⁶⁵ Αχιλλέας Χατζόπουλος, *ό.π.*, σ. 16

²⁶⁶ Βλέπε ενδεικτικά στο Βασίλης Βασιλικός, *Σαρξ και Μαρξ, Οδοιπορικά, Μονόλογοι, Το σοκ της φύσης, Ο Παναγούλης ζει*, *ό.π.*, σ. 458 και 501

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 461

αναγνωστών των *Νέων*, αποσπάσματα από τις οποίες παραθέτει ο Β. Βασιλικός στην ίδια ενότητα. Εκεί διαβάζουμε, επί παραδείγματι, σε επιστολή σταλμένη από την «κυρία Π.Κ. απ' την Ηλιούπολη» ότι η γράφουσα ήταν απολύτως πεπεισμένη για «την προμελετημένη εγκληματική ενέργεια». Κατόπιν, η ανώνυμη επιστολογράφος, κατακρίνοντας τη βιασύνη της κυβέρνησης να προδικάσει τροχαίο, αναρωτιόταν: «Γιατί υποτίμησαν για μια φορά ακόμη τη νοημοσύνη του ελληνικού λαού;»²⁶⁸. Στην *Ανεπίδοτη επιστολή*, ο Β. Βασιλικός δήλωνε απερίφραστα πως ο θάνατος του Παναγούλη ήταν δολοφονία. Εκεί ο πολυγραφώτατος συγγραφέας παρέθετε συνοπτικά τις δύο -επικρατέστερες στο δημόσιο διάλογο- εκδοχές: αφενός, την κυβερνητική που θεωρούσε δεδομένο το τυχαίο τροχαίο και αφετέρου, εκείνη του εισαγγελέα Δημήτρη Τσεβά, ο οποίος στεκόταν περισσότερο επιφυλακτικός, αφήνοντας όλα τα ενδεχόμενα ανοιχτά. Εν συνεχεία, ο Β. Βασιλικός αποφαινόταν: «κι η τρίτη εκδοχή είναι η δική μου: σε φάγαν με τρόπο που δε θα τον μάθουμε ποτέ.». Υποστήριζε ότι τον είχαν δολοφονήσει -το «παρακράτος» ή ο «νεοφασισμός»-, καθώς ο Παναγούλης ζωντανός ήταν για όλους του συστήματος «δυσχέρεια ανυπέρβλητος».²⁶⁹

Περνώντας στο βιβλίο του Αχ. Χατζόπουλου, η επιλεγείσα εκεί αφηγηματική στρατηγική παραπέμπει σε αστυνομικό μυθιστόρημα. Περιγράφονταν με κάθε λεπτομέρεια τα τελευταία εικοσιτετράωρα της ζωής του Παναγούλη, ιστορούνταν ακόμη και φαινομενικά ήσασσος σημασίας λεπτομέρειες, όπως λόγου χάρη, ότι «την Παρασκευή 30 Απριλίου, το πρωί ήπια στο σπίτι του ένα καφέ και μια πορτοκαλάδα»²⁷⁰. Δινόταν η εντύπωση πως μέσω της επιχειρούμενης πυκνής περιγραφής πράξεων και συναντήσεων, καταβαλλόταν προσπάθεια να αποκλειστούν κάποια σενάρια -κατά βάση εκείνα που προέκριναν το τυχαίο τροχαίο- και να προβληθούν ορισμένα άλλα σχετικά με τις συνθήκες του θανάτου. Τέλος, στο βιβλίο της «ομάδας συναγωνιστών», όπως emphaticά αναδεικνύεται και στον τίτλο του κεφαλαίου που αναφέρεται στο θάνατο -«Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ»-, αυτός θεωρούνταν αναμφισβήτητα αποτέλεσμα εγκληματικής ενέργειας. Στη λεζάντα μιας φωτογραφίας του πλήθους από την κηδεία του Παναγούλη έγραφε: «Το μέγεθος της κηδείας, πάνω από ένα εκατομμύριο λαός, έδειξε ότι στη λαϊκή ψυχή, ο θάνατος του Αλέκου Παναγούλη συνδυάστηκε με εγκληματικά κριτήρια και με απειλές κατά των δημοκρατικών θεσμών.»²⁷¹. Ακόμα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δύο σενάρια που διατυπώνονταν αναφορικά με το «ποιοι «έβγαλαν από τη μέση» τον Αλέκο». Στο

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 494

²⁶⁹ Βασίλης Βασιλικός, *Ανεπίδοτη επιστολή στον Αλέξανδρο Παναγούλη*, ό.π., σ. 29-33

²⁷⁰ Αχιλλέας Χατζόπουλος, ό.π., σ. 34

²⁷¹ Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππης, ό.π., σ. 131

πρώτο, ο δολοφόνος ταυτοποιούνταν στο «φασιστικό παρακράτος και τυχόν κυβερνητικούς υποστηρικτές του», ενώ στο δεύτερο σενάριο, σενάριο που πουθενά αλλού δεν εντοπίζεται αρθρωμένο, ο Παναγούλης είχε υπάρξει το «θύμα στη διαμάχη μεταξύ δύο μυστικών «αντιφασιστικών ή αντιστασιακών» οργανώσεων»²⁷².

Ένα δεύτερο στοιχείο, που απαντά και στα τέσσερα μελετώμενα πονήματα, έγκειται στον παραλληλισμό των συνθηκών θανάτου του Παναγούλη το 1976 με εκείνες του Γρηγόρη Λαμπράκη το 1963.²⁷³ Η εν λόγω αναλογία υπήρξε αρκούντως διαδεδομένη και διεκπεραιωνόταν μέσω μιας ευρείας γκάμας τροπικότητων. Στο βιβλίο της «ομάδας συναγωνιστών», τοποθετούνταν ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο που ανακοινώθηκε η είδηση του θανάτου του Παναγούλη, στην καθιερωμένη συγκέντρωση εργατών και φοιτητών στο Πεδίον του Άρεως, την Πρωτομαγιά του 1976. Ο εκπρόσωπος της Ε.ΔΗ.Ν. είχε αναγγείλει: «Ο Αλέξανδρος Παναγούλης είναι νεκρός. Σε τροχαίο ατύχημα μας είπαν (...) αλλά εσύ, Ελληνικό Λαέ είσαι μαθημένος σ' αυτού του είδους τα τροχαία ατυχήματα. Ταχεις δει. Σου είναι γνωστοί οι ένοχοι, ξέρεις και την αιτία. Την έμαθες την αφορμή με τον Λαμπράκη (...)»²⁷⁴. Ωστόσο, δεν ήταν μόνο οι εδηνίτες σύντροφοί του, που προέβησαν στην ενστικτώδη αυτή επίκληση του εγκλήματος της Θεσσαλονίκης του 1963. Ο Αχ. Χατζόπουλος εξομολογείται στο βιβλίο του, ότι οι πρώτες του σκέψεις, μόλις πληροφορήθηκε το χαμό του Παναγούλη ήταν «Ποιος τον σκότωσε;» και αμέσως ανακάλεσε «το «τροχαίο» του Γρηγόρη Λαμπράκη»²⁷⁵. Σε άλλο σημείο, ο τότε ρεπόρτερ της *Καθημερινής* έβρισκε «φυσικό» το γεγονός πως η πλειοψηφία της κοινής γνώμης είχε μνημονεύσει «δολοφονίες προσώπων όπως ο Ματεόττι, ο Σαράφης και ο Λαμπράκης. Όλοι είχαν κάτι κοινό: ανήκαν στον προοδευτικό πολιτικό χώρο, χωρίς να είναι μέλη κομμουνιστικών κομμάτων.»²⁷⁶.

Στα γραπτά του Β. Βασιλικού η σύνδεση των υποθέσεων Λαμπράκη και Παναγούλη πραγματοποιούνταν πολλάκις και ποικιλοτρόπως. Επισήμαινε ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στο Μάιο 1976 και σε εκείνον του 1963, καθιστώντας τη συσχέτιση των συνθηκών του θανάτου των δύο βουλευτών σταθερό μοτίβο. Έκρινε πως ήταν πιθανό και στην περίπτωση του Παναγούλη να είχε επαναληφθεί η «ατυχία» του 1963· να επιδίωκαν δηλαδή κάποιοι να απειλήσουν και να τρομάξουν τον Παναγούλη αλλά τελικώς, λόγω υπερβάλλοντα ζήλου, να τον σκότωσαν, «όπως τον Λαμπράκη που θέλαν μονάχα να τον

²⁷² Στο ίδιο, σ. 140

²⁷³ Για τη σύνδεση των δύο υποθέσεων, σε δηλώσεις πολιτικών αρχηγών όσο και στην αρθρογραφία του Τύπου, τους πρώτους μήνες μετά το θάνατο του Παναγούλη, βλέπε παραπάνω, σ. 76-77 και 83-86

²⁷⁴ Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππρας, *ό.π.*, σ. 119

²⁷⁵ Αχιλλέας Χατζόπουλος, *ό.π.*, σ. 47

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 18

«στραπατσάρουν» και τους έμεινε.»²⁷⁷. Επιπλέον, ο Β. Βασιλικός εντόπιζε σωρεία ομοιοτήτων στις μεθόδους μέσω των οποίων ο δεξιός Τύπος είχε δεξιωθεί και μεταδώσει τις δύο υποθέσεις. Διατεινόταν ότι η δημοσιογραφική κάλυψη των ερευνών περί του θανάτου του Παναγούλη από τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες μαρτυρούσε μια εσωτερικευμένη ενοχή. Με ύφος δηκτικό σημείωνε πως «υποθέσεις Λαμπράκη δεν γίνονται μόνο απ' την εξυπνάδα των δολοφόνων, αλλά κι απ' τη βλακεία των κρατούντων».²⁷⁸ Στις διαφορές μεταξύ των δύο υποθέσεων, υπογράμμισε ότι στην περίπτωση του «τροχαίου» της λεωφόρου Βουλιαγμένης, δυστυχώς απουσίαζε κάποιος αυτόπτης μάρτυρας, ο οποίος θα συλλάμβανε επ' αυτοφώρω τους δράστες, όπως είχε πράξει το 1963 ο «θρυλικός Τίγρης Χατζηαποστόλου».²⁷⁹ Ακόμα, αντιπαραβάλλοντας τις ιστορικές συνθήκες, εντός των οποίων διεξήχθησαν οι κηδείες των δύο αγωνιστών, έκρινε πως το 1963 «σαν να ζητούσε το κίνημα ένα θύμα, έναν ήρωα. Τώρα περισσεύουν τα θύματα. Οι ήρωες της επταετίας. Τώρα ο Αλέκος μας χρειαζόταν πιότερο ζωντανός.»²⁸⁰. Τέλος, εκείνο που έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον, είναι πως πέρα από τον πολυσχιδή παραλληλισμό των δύο υποθέσεων, στον οποίο προέβαινε ο Β. Βασιλικός, είχε και ο ίδιος ο μυθιστοριογράφος επιχειρήσει -με ασύγκριτα μικρότερο βαθμό επιτυχίας βέβαια- με τη συγγραφή της *Ανεπίδοτης επιστολής στον Αλέξανδρο Παναγούλη* το 1977, grosso modo, ό,τι είχε πράξει για το Λαμπράκη με το Ζ το 1966.

Το τρίτο κοινό στοιχείο, που ανιχνεύεται στα γραπτά της πρώτης μεταθανάτιας στιγμής εκδοτικής πύκνωσης, πηγάζει από τα δύο προαναφερθέντα. Στο βαθμό που, κατά την κοινή πεποίθηση, επρόκειτο για δολοφονία, αυτή έπρεπε πρώτα να αποδειχθεί τέτοια και έπειτα να εξιχνιαστεί. Έτσι, μια κοινή συνισταμένη των υπό εξέταση βιβλίων προσδιορίζεται σε αυτό που θα μπορούσε να κληθεί *ερευνητική στόχευση*, σε μια προσπάθεια να αποκαλυφθεί η «αλήθεια», να στοιχειοθετηθεί ο θάνατος του Παναγούλη ως έγκλημα προμελέτης. Μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι οι συγγραφείς τους δεν έγραφαν τόσο για να αποτίσουν φόρο τιμής σε ένα ήδη αποκρυσταλλωμένο διαμορφωμένο σύμβολο, όσο για να αποδείξουν ότι ο ήρωας δολοφονήθηκε· για να πλουτίσουν την ηρωικότητά του με την απόδειξη πως τον σκότωσαν οι «εχθροί του λαού». Επιδίωκαν, συναρτώντας ευθέως τα προς αποκάλυψη αρχεία της ΕΣΑ με τις στιβαρές τους υπόνοιες για εγκληματική ενέργεια, όχι απλώς να προσθέσουν μια ακόμα ψηφίδα στο υπό συγκρότηση ηρωοποιούμενο υποκείμενο αλλά τουναντίον, να διαλευκάνουν τον τρόπο του θανάτου και

²⁷⁷ Βασίλης Βασιλικός, *Ανεπίδοτη επιστολή στον Αλέξανδρο Παναγούλη*, ό.π., σ. 29

²⁷⁸ Βασίλης Βασιλικός, *Σαρξ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 472-475

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 487

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 478

-αποδείχνοντας έγκλημα- να μεταβάλλουν ριζικά και κρίσιμα το όλο πλαίσιο της ηρωοποίησης. Ένας ήρωας δολοφονημένος, στο άνθος της νιότης και της δράσης του, από δυνάμεις σκοτεινές θα ήταν βεβαιότατα περισσότερο ήρωας από έναν που θα είχε τυχαία σκοτωθεί σε ένα νυχτερινό τροχαίο στη λεωφόρο Βουλιαγμένης.

Τα δύο βιβλία που αποτυπώνουν περισσότερο το κλίμα πυρετωδών ερευνών είναι εκείνο του Αχ. Χατζόπουλου και η συρραφή άρθρων του Β. Βασιλικού. Ξεκινώντας από το δεύτερο, ο αριστερός συγγραφέας περιγράφοντας το κλίμα που επικρατούσε στα γραφεία των *Νέων*, τις πρώτες μέρες μετά την Πρωτομαγιά του 1976, σημείωνε: «νεαροί δημοσιογράφοι μπαινοβγαίνουν στη σύνταξη προσκομίζοντας ο καθένας κι από ένα στοιχείο (...) ερευνητικοί, παθιασμένοι. Αφού η αστυνομία δεν κάνει τη δουλειά της, θα την κάνουμε εμείς»²⁸¹. Εξαιτίας της διάχυτης αίσθησης ότι οι κρατικοί λειτουργοί επιχειρούσαν να αρχειοθετήσουν -κατά το δυνατόν ταχύτερα και πιο ανώδυνα- την υπόθεση ως τυχαίο τροχαίο, οι έρευνες έπρεπε να αναληφθούν από εξωθεσμικά πρόσωπα. Ο Β. Βασιλικός ανέφερε πως εκτός από τον ίδιο, είχαν επίσης επιδοθεί σε άγρα στοιχείων προς εξιχνίαση των συνθηκών του θανάτου, η Ορ. Φαλάτσι, ο Ζυλ Ντασέν καθώς και ομάδα Ιταλών καθηγητών και εμπειρογνομόνων, που είχε κληθεί ad hoc από την οικογένεια Παναγούλη.²⁸² Ο Αχ. Χατζόπουλος ενημέρωνε πως από τις 7 Μαΐου 1976 «φίλοι και συναγωνιστές του Αλέκου οργανώνουν ομάδες έρευνας και αρχίζουν να ερευνούν κάθε πληροφορία και στοιχείο που φθάνει στα χέρια τους».²⁸³ Αν κοιτάξει κανείς προσεκτικά τη δομή των *Δέκα ημερών του Μάη*, διαπιστώνει ότι και σε αυτή γλαφυρά αναφάνεται η προαναφερθείσα ερευνητική στόχευση. Το κυρίως σώμα του βιβλίου διαρθρώνεται τριμερώς, ως ακολούθως: στο πρώτο τμήμα του παρατίθεται μια ανασκόπηση συμβάντων του Απριλίου 1976, τα οποία κρίνονταν από τον Αχ. Χατζόπουλο συναφή με το «τροχαίο» ή/και ύποπτα. Παρενθετικά, στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί πως η προβληματοποίηση του Απριλίου, η επιστροφή δηλαδή στα γεγονότα του τελευταίου μήνα της ζωής του Παναγούλη, προς αναζήτηση τεκμηρίων για στοιχειοθέτηση δολοφονίας, στάθηκε μια πάγια πρακτική τόσο του αντιπολιτευόμενου Τύπου²⁸⁴ όσο και όσων άλλων μεμονωμένα ασχολήθηκαν με την υπόθεση Παναγούλη. Στο δεύτερο κομμάτι του βιβλίου αφιερώνονται περί τις είκοσι πέντε σελίδες για να περιγραφεί ενδελεχώς το εικοσιτετράωρο που προηγήθηκε και εκείνο που ακολούθησε το θάνατο. Τέλος, στο τρίτο

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 488

²⁸² Στο ίδιο, σ. 463-469

²⁸³ Αχιλλέας Χατζόπουλος, *ό.π.*, σ. 120

²⁸⁴ Βλέπε ενδεικτικά στο: Γιάννης Φάτσης, «Ο αιχμάλωτος του Παναγούλη», *Αντί*, περίοδος Β', τχ. 45 (15 Μαΐου 1976), σ. 6-8

και εκτενέστερο -κατά τρόπο εξονυχιστικά λεπτομερειακό- εξιστορούνται οι εξελίξεις των -θεσμικών, της αστυνομίας-δικαιοσύνης αλλά και εξωθεσμικών, δημοσιογράφων και άλλων-ερευνών περί του «τροχαίου». Έχοντας κατά νου και τη δομή αλλά και το περιεχόμενο του έργου, συνάγεται πως ο Αχ. Χατζόπουλος ανέλαβε, από την πρώτη στιγμή, να ερευνήσει την υπόθεση Παναγούλη με προσήλωση και προς διάφορες κατευθύνσεις: να την ερευνήσει όχι με τρόπο συμπληρωματικό στις θεσμικές έρευνες της Δικαιοσύνης, αλλά βαθιά και αυτόνομα.

Το τέταρτο και τελευταίο κοινό στοιχείο, που εντοπίζεται στα σχετικά με τον Παναγούλη βιβλία των ετών 1976-1977, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως είναι το λιγότερο κοινό, καθώς έχει μεν κοινή αφηγηριακή παραδοχή αλλά αποκλίνοντες τελικά προσανατολισμούς. Πρόκειται για την ηρωοποιητική φρασεολογία και πρακτική. Και στα τέσσερα βιβλία ο Παναγούλης ηρωοποιείται μεν, αλλά όχι με τρόπο μηχανιστικό και ομοιογενή. Στα ερωτήματα «γιατί έγινε ή ήταν ήρωας;» και «τι είδους ήρωας έγινε;» κάθε συγγραφέας προέκρινε διαφορετικές εκδοχές και απαντήσεις. Εντούτοις, πανταχού παρούσα ανιχνεύεται η επίγνωση -αλλού περισσότερο έκδηλα και εκπεφρασμένα, αλλού πιο υπόρρητα και τεθλασμένα- πως έφτιαχναν υστεροφημία άνδρα επιφανούς και κατά τούτο έφεραν βαριά ευθύνη πλάθοντας την ιστορία του. Ενδεικτικά, ο Β. Βασιλικός έγραφε στην *Ανεπίδοτη επιστολή* του, στην οποία σημειωτέον σε όλη της την έκταση απευθυνόταν στον αποβιώσαντα Παναγούλη σε δεύτερο ενικό, «προβληματίζομαι πώς θα περάσεις στις επόμενες γενιές»²⁸⁵. Ακόμη, αφού κατήγγειλε φαινόμενα τυμβωρυχίας της μνήμης του - «φτήνηναν πια οι λέξεις (...) απ' την ασυδοσία του καθενός να τις μεταχειρίζεται για λογαριασμό σου»²⁸⁶-, κατόπιν, ωθούμενος από τη διττή αγωνία, πρώτον να μην ξεχαστεί ο αγωνιστής και δεύτερον, να μην αλλοιωθεί η ενδεδειγμένη ηρωική του εικόνα, προβληματιζόταν από πρωτοβουλίες λήθης και πρότεινε πρακτικές τιμής και μνήμης. Πιο συγκεκριμένα, με δόση πικρίας κατέγραφε ότι στην ακριβή τοποθεσία της απόπειρας του Αυγούστου του 1968 «τώρα, το σημείο εκείνο του δρόμου εκβραχίζεται (...). Σε λίγο δε θα ξέρουμε, κανένα τεκμήριο δε θα έχει μείνει της απόπειράς σου...»²⁸⁷. Στον αντίποδα, έχοντας διακηρύξει πως ο Παναγούλης ήταν αναντικατάστατος, διατύπωνε την άποψη πως το έδρανο του νεκρού αγωνιστή στη Βουλή όφειλε να παραμείνει κενό ως ένδειξη τιμής και

²⁸⁵ Βασίλης Βασιλικός, *Ανεπίδοτη επιστολή στον Αλέξανδρο Παναγούλη*, ό.π., σ. 21

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 8

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 25

αναγνώρισης· και τούτο καθώς «μια απουσία της απουσίας γίνεται εκθαμβωτική παρουσία»²⁸⁸.

Στα γραπτά του Β. Βασιλικού, ένα εξόχως ευφραδές παράδειγμα περί των αιτιών της ηρωοποίησης απαντά στην επιστολή μιας ανώνυμης εικοσάχρονης αναγνώστριας των *Νέων*. Εκεί, συνοψίζεται προσφυώς η ιδέα κατά την οποία, ο Παναγούλης είχε σταθεί, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, πομπός θάρρους, ελπίδας και αγωνιστικότητας· προβαλλόταν ως εκείνος που είχε με τη στάση του ξεπλύνει τη συλλογική ενοχή και ντροπή της παθητικής ανοχής έναντι της χούντας. Στη συλλογιστική της επιστολογράφου, η οποία φρονώ πως ήταν αρκετά ενδεικτική του συλλογικού θυμικού της εποχής, ο Παναγούλης άξιζε τον τίτλο του ήρωα, καθώς σε μια δύσκολη εποχή είχε υπάρξει ο αίρων την αμαρτία του κόσμου²⁸⁹ ή κατά τη διατύπωση του Β. Βασιλικού «το αλεξικέραυνο του ελληνικού λαού»²⁹⁰. Σε ποιες γενεαλογίες ηρώων όμως εντασσόταν; Σε ποιο φαντασιακό εικονοστάσι του αναλογούσε θέση; Ο Β. Βασιλικός, φίλα διακείμενος ο ίδιος στο ΚΚΕ Εσωτερικού τότε, ενέγραφε τον Παναγούλη σε δυο μαρτυρολόγια. Θεωρούσε ως συγγενείς του ήρωες, όχι μόνο διακεκριμένες μορφές της αντιδικτατορικής πάλης αλλά και μορφές από το μετεμφυλιακό αριστερό πάνθεον. Σε άρθρο του γραμμένο μετά το σαραντάμερο μνημόσυνο του Παναγούλη, διατεινόταν πως η ψυχή του Λευκαδίτη αγωνιστή επρόκειτο, αιρόμενη στα ουράνια, να συναντήσει «τις αδελφές ψυχές του Λαμπράκη, του Πέτρουλα, του Μπελογιάννη, του Χαλκίδη, του Μανδηλαρά, του Γεωργάκη, του Κομνηνού και τόσων παλικαριών της αντίστασης.»²⁹¹.

Ο Αχ. Χατζόπουλος στο δικό του βιβλίο επέλεγε να τοποθετήσει την έμφαση στην ενωτική ιδιότητα του συμβόλου Παναγούλης. Αφού έκρινε τον άρτι τότε τεθνεώτα αγωνιστή ως τον «κορυφαίο της αντίστασης κατά της δικτατορίας»²⁹² και ως «γνήσιο λαϊκό ήρωα»²⁹³, μετ' επιτάσεως τόνιζε το σύσσωμο των πολιτικών δυνάμεων και το πάνδημο του δημοκρατικού λαού, που αμφότερα είχαν εκφραστεί στην κηδεία του Παναγούλη. Η διπλή επισήμανση, αφενός πως «στην κηδεία του Παναγούλη ο κόσμος ήταν περισσότερος από την κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου» και αφετέρου, ότι στην επιμνημόσυνη τελετή είχαν δώσει το «παρών» οι αρχηγοί όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης, υπουργοί της κυβέρνησης, ο πρόεδρος της Βουλής και πλειάδα βουλευτών όλων των παρατάξεων,

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 31

²⁸⁹ Βασίλης Βασιλικός, *Σαρξ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 493

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 504

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 502

²⁹² Αχιλλέας Χατζόπουλος, ό.π., σ. 44

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 133

δρούσε επιβεβαιωτικά της δεδηλωμένης θέσης του Αχ. Χατζόπουλου, ότι ο Παναγούλης καθίστατο σύμβολο μια πλατιάς και αρραγούς ενότητας, αυτής όλων των δημοκρατών.²⁹⁴

Μεταβαίνοντας στους μηχανισμούς ηρωοποίησης που μετέρχεται η «ομάδα συναγωνιστών» στο δικό της βιβλίο για τον Παναγούλη, αξίζει κατ' αρχάς να σημειωθεί πως πρόκειται για το μοναδικό από τα τέσσερα βιβλία που κυκλοφόρησαν το πρώτο έτος μετά το θάνατο του, στο οποίο περιλαμβάνεται πλούσιο φωτογραφικό υλικό με στιγμιότυπα από τη ζωή και τη δράση του τιμώμενου νεκρού. Οι φωτογραφίες και εν γένει το οπτικό υλικό διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην ηρωοποιητική συγκρότηση, πολλώ δε μάλλον σε μια ιστορική συνθήκη, όπως το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970, όταν η εποχή της παντοδυναμίας της εικόνας βρισκόταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο του εν λόγω βιβλίου είναι πως εντός του ο ήρωας φαίνεται να έχει έναν συγκεκριμένο «ιδιοκτήτη», έναν «προνομιακό νόμιμο κάτοχο». Κατά την κεντρική παραδοχή των συντελεστών του έργου, η κύρια πολιτική ταυτότητα του Παναγούλη ήταν αυτή του εδηνίτη. Ως εκ τούτου, η Ε.ΔΗ.Ν. διεκδικούσε διακριτό ρόλο τόσο στη συμβολοποίηση όσο και στην οικειοποίηση του συμβόλου Παναγούλης.²⁹⁵ Ως δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα, που παρατίθενται -με δόση περηφάνιας- στο βιβλίο και πιστοποιούν την αλήθεια των παραπάνω, σταχυολογούνται τα ακόλουθα. Πρώτον, σε αυτολεξεί απόσπασμα της μήνυσης που κατέθεσε η οικογένεια Παναγούλη στις 5 Μαΐου 1976, αιτούμενη περαιτέρω διερεύνηση και αποσαφήνιση των σκοτεινών σημείων του «τροχαίου», διαβάζουμε: «(...) οποιοδήποτε ποσό ήθελε επιδικασθή για ψυχική οδύνη της οικογένειας, εκχωρείται από τώρα στην Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία (Ε.ΔΗ.Ν.)». Διαπιστώνεται εξ αυτού, πως και η οικογένεια Παναγούλη, τη στιγμή τουλάχιστον του θανάτου, αναγνώριζε στην Ε.ΔΗ.Ν. προνομιακό καθεστώς αναφορικά με τη διαχείριση της μνήμης του αγωνιστή. Δεύτερον, ένα ακόμη τεκμήριο, που αποδείχνει πως η Ε.ΔΗ.Ν. αντιλαμβανόταν αυτήν ως τον μείζονα κληροδόχο της ηρωικής παρακαταθήκης του Παναγούλη, εντοπίζεται στην emphatic διατράνωση ότι «το φέρετρο σήκωσαν στους ώμους τους μέλη της Ε.ΔΗ.Ν.» και επιπλέον, πως ο επικήδειος, που διαβάστηκε στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών την ημέρα της κηδείας, γράφτηκε από «κάποιον ΕΔΗΝίτη». ²⁹⁶ Συναφές με τα παραπάνω, κάπως έκκεντρο σε σχέση με τα των μεθόδων ηρωοποίησής του Παναγούλη, αλλά ιδιαιτέρως ενδιαφέρον ελέω της μοναδικότητάς του, είναι ένα

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 108-111

²⁹⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι σήμερα, η Ε.ΔΗ.Ν., οργάνωση-σφραγίδα πια, έχει στο λογότυπό της, πλάι στα τέσσερα κεφαλαία -πορτοκαλί χρώματος- γράμματα του ακρωνυμίου της, σκίτσο του Αλέκου Παναγούλη. Βλέπε στο <http://edik.gr/> (τελευταία πρόσβαση: 5 Οκτωβρίου 2019)

²⁹⁶ Γιώργος Αθανασιάδης, Μάρκος Μαρινάκης, Κώστας Τσίππης, *ό.π.*, σ. 136-138

περιστατικό που περιέχεται στο βιβλίο της «ομάδας συναγωνιστών». Εκεί, σε μια εκδήλωση της Ε.ΔΗ.Ν. Θεσσαλονίκης, τον Απρίλιο του 1975, βρίσκουμε τον Παναγούλη, υπό την ιδιότητά του ως Γενικού Γραμματέα της οργάνωσης, να τιμά τους γονείς του «άλλου ξεχασμένου ήρωα αγωνιστή, του ΕΔΗΝίτη Κώστα Γεωργάκη».²⁹⁷ Διαπιστώνεται, συνεπώς, πως ο ήρωας Παναγούλης όχι μόνο ηρωοποιούνταν, αλλά και ηρωοποιούσε. Στο περικλειστο πολιτικά σύμπαν της πρώιμης μεταπολιτευτικής Ε.ΔΗ.Ν., ο εν ζωή ήρωάς της διοχέτευε την υπεραξία του δικού του συμβολικού κεφαλαίου για τους σκοπούς της ηρωοποιητικής ενθύμησης του «άλλου ξεχασμένου» ομολόγου του -τόσο στην Ε.ΔΗ.Ν. όσο και στον ηρωισμό-, Κώστα Γεωργάκη.

Στο μέτρο που το βιβλίο της «ομάδας συναγωνιστών» κατόρθωνε να ξεφύγει από την -σε στιγμές ναρκισσιστική- εδηνίτικη αυτοαναφορικότητά του, άφηνε να αναφανούν ψήγματα πρακτικών και ρητορικών της ηρωοποίησης, εκπορευόμενης και από άλλα κέντρα. Επί παραδείγματι, παρέθετε χωρία μιας συνέντευξης της Ορ. Φαλάτσι στο περιοδικό “L’Europeo”, το Μάιο 1976. Εκεί, η Ιταλίδα διηγόταν πως στην κηδεία του αγαπημένου της, είχε προτιμήσει, αντί λουλουδιών, να τυπώσει και να μοιράσει στους παρισταμένους στη Μητρόπολη πέντε χιλιάδες αφίσες, στις οποίες είχε τοποθετήσει φωτογραφία του νεκρού, συνοδεία της φράσης «που τώρα την επαναλαμβάνουν όλοι, σαν σύνθημα»: «Το 1968 ο Αλέξανδρος Παναγούλης καταδικάστηκε σε θάνατο, γιατί αναζητούσε την ελευθερία. Το 1976 ο Αλέξανδρος Παναγούλης πέθανε, γιατί αναζητούσε την αλήθεια και την είχε ανακαλύψει».²⁹⁸ Πέρα από τη συγκεκριμένη, οιονεί ακτιβιστική, ηρωοποιητική πρακτική της Ορ. Φαλάτσι, έχει αξία να σταθούμε και σε ορισμένες δηλώσεις πολιτικών και καλλιτεχνών, αμέσως μετά την κηδεία του Παναγούλη.²⁹⁹ Ο βουλευτής της Ε.ΔΗ.Κ. Νικόλαος Αλαβάνος δηλώνοντας «Ηρωικός ο κορμός του δέντρου των Παναγούληδων. Κάθε κλωνάρι κι ένα αλύγιστο παλικάρι.» επανερχόταν σε ένα σχήμα της ηρωοποίησης, που απαντούσε ήδη από τον καιρό της δικτατορίας στο σύμπαν των αντιδικτατορικών δυνάμεων, αυτό της ηρωικής οικογένειας.³⁰⁰ Ο συγγραφέας Αντώνης Σαμαράκης απηχούσε στα λεγόμενά του μια άλλη, εξίσου διαδεδομένη τα πρώτα χρόνια μετά το θάνατο, ειδοποιοί διαφορά του ήρωα Παναγούλη, σύμφωνα με τη συλλογιστική της οποίας «ο νεκρός είχε περάσει εν ζωή στην περιοχή του Μύθου».³⁰¹ Τέλος, ο Βασίλης Βασιλικός

²⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 82

²⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 111-112

²⁹⁹ Για τα αποσπάσματα των δηλώσεων που παρατίθενται βλέπε στο ίδιο, σ. 135-136

³⁰⁰ Για το σχήμα της ηρωικής οικογένειας βλέπε και παραπάνω, σ. 32

³⁰¹ Βλέπε και παραπάνω, σ. 83, την αναφορά σε άρθρο της Ελ. Βλάχου, όπου συνέκρινε Λαμπράκη-Παναγούλη και επεσήμαινε ως διαφορά μεταξύ των δύο, πως ο Λευκαδίτης είχε γίνει ήρωας, ήδη όσο ο ίδιος βρισκόταν εν ζωή.

μετερχόταν και αυτός ένα μοτίβο της συμβολοποίησης, ανιχνεύσιμο ήδη από τα χρόνια της δικτατορίας, εκείνο του Παναγούλη ως Χριστού. Στην πρότερη, ενδοδικτατορική χρήση του, ο αγωνιστής είχε υποστεί τα πάνδεινα βασανιστήρια εν είδει ενός μακρόσυρτου Γολγοθά, ενώ στη δήλωση του Β. Βασιλικού, την επαύριο της κηδείας «ο βουλευτής-αγωνιστής που είχε θέσει το χέρι του επί τον τύπο των ήλων, βρέθηκε σταυρωμένος πάνω στον ίδιο σταυρό, απ' όπου μισοζώντανος, μόλις πριν δυόμιση χρόνια, είχε αποκαθλωθεί.». Εκείνο που έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον στις τρεις παραπάνω δηλώσεις, οι οποίες μαζί με αρκετές άλλες παρατίθενται στο βιβλίο της «ομάδας συναγωνιστών», συνίσταται στο γεγονός πως συγκροτούν ως μοτίβα και αποκρυσταλλώνουν ως σταθερές, αλληγορικούς τόπους και εκφραστικές τροπικότητες της ηρωοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, ο Παναγούλης ως το ηρωικότερο γέννημα μιας ούτως ή άλλως ηρωικής οικογένειας, ένας ανθρώπινος Χριστός, τον οποίο οι σύγχρονοί του ουδέποτε κατανόησαν επαρκώς και δεν δείχθηκαν πρόθυμοι στις προσπάθειές του να τους εξασφαλίσει σωτηρία και κάθαρση, κέρδισε τον τίτλο του ήρωα ήδη όσο βρισκόταν εν ζωή. Αυτή είναι μια κατασκευασμένη πρόταση. Τα επιμέρους, ωστόσο, συστατικά της αποτέλεσαν τρία από τα πλέον κοινόχρηστα και επαναλαμβανόμενα μοτίβα της πρώιμης μεταθανάτιας ηρωοποίησης.

Καταληκτικά, στον επίλογο του βιβλίου *Στη μνήμη του Αλέκου Παναγούλη*, οι συγγραφείς του έργου αναρωτιόνταν γιατί ηρωοποιήθηκε ο νεκρός πια συναγωνιστής τους. Επιχειρούσαν να αιτιολογήσουν τη διευρυμένη απήχηση του συμβόλου Παναγούλης και κατά κάποιον τρόπο να εκλογικεύσουν την ηρωοποίηση. Κατά την προτεινόμενη ερμηνεία τους, ο Παναγούλης είχε πετύχει να καταστεί ο εκφραστής συλλογικών πόθων σε μια περίοδο δύστοκη και σκληρή, είχε κατορθώσει να αναχθεί στον πλέον γενναίο πραγματοποιητή του αντιδικτατορικού φρονήματος της πλειοψηφίας του λαού. Έτσι, εξηγούνταν η διακομματική απήχηση και αποδοχή του. Σωρευτικά με τα παραπάνω, σε μια επίφαση ψυχαναλυτικής ερμηνείας, σημείωναν ότι ο Παναγούλης «έγινε ο φορέας των όσων ο καθένας μας λαχταρούσε για τον εαυτό του και δεν μπορούσε να τα έχει (...): το θάρρος, την αδάμαστη ψυχή, την περηφάνια, τη συνέπεια, τον ασυμβίβαστο αγωνιστικό χαρακτήρα, την ακοίμητη λαχτάρα για τη λεφτεριά».³⁰²

³⁰² Στο ίδιο, σ. 140-141

Πώς η αγάπη γίνεται ιστορία;

Μέχρι τώρα, στην παρούσα ενότητα μελετήθηκαν οι ηρωοποιητικές τροπικότητες, που ανιχνεύονται στα τέσσερα βιβλία που εκδόθηκαν εντός του πρώτου έτους από το θάνατο του Παναγούλη. Στην εκπνοή της πενταετίας από την εκδημία του αγωνιστή απαντά η δεύτερη στιγμή εκδοτικής πύκνωσης. Τότε, μέσα στο δίμηνο Δεκεμβρίου 1980-Ιανουαρίου 1981 κυκλοφόρησαν δύο βιβλία, τα οποία μέσα από διαφορετικές οδούς συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της μνήμης του Παναγούλη. Η δεύτερη αυτή στιγμή παρουσιάζεται μεν ποσοτικά υποδεέστερη από την πρώτη -δύο έναντι τεσσάρων βιβλίων-, είναι όμως ποιοτικά κομβικότερη ή αλλιώς, τα γραμμένα της έχουν επενέργεια μονιμότερη στις ηρωικές αναπαραστάσεις του Παναγούλη. Κοινό στοιχείο μεταξύ των δύο στιγμών, το γεγονός πως και τα βιβλία των αρχών της δεκαετίας του 1980 γράφονται αμφότερα από ανθρώπους, που είχαν στενή προσωπική σχέση με τον ζωντανό Παναγούλη. *Η δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη και η νομική αντίσταση κατά και μετά τη Δικτατορία* γράφτηκε από το συνήγορο υπεράσπισης του Παναγούλη στη δίκη του, στο έκτακτο στρατοδικείο το Νοέμβριο 1968, Λέανδρο Καραμφυλλίδη, ενώ το *Ένας Άντρας*, το οποίο εκδόθηκε στις αρχές του 1981 στα ελληνικά [το ιταλικό πρωτότυπο κυκλοφόρησε το 1979] αποτελούσε την πρώτη ολοκληρωμένη βιογραφία του Λευκαδίτη αγωνιστή, γραμμένη από την Ιταλίδα δημοσιογράφο και ερωτική του σύντροφο τα τελευταία χρόνια της ζωής του, Οριάνα Φαλάτσι.

Το *Ένας Άντρας* αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές για μια εργασία που αναμετράται με την ηρωική μνήμη του Παναγούλη. Αν το επίγραμμα της ηρωοποίησης υπήρξε η διάσημη καταληκτική φράση από την απολογία του Παναγούλη, κατά την οποία «το ωραιότερο κύκνειο άσμα κάθε πραγματικού αγωνιστή είναι ο επιθανάτιος ρόγχος μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα της τυραννίας»³⁰³, η βιογραφία της Ιταλίδας συνιστά -χωρίς αμφιβολία- το ευαγγέλιό της. Το βιβλίο της Φαλάτσι εξελίχθηκε στο πλέον πολυδιαβασμένο και επιδραστικό ανάγνωσμα για τον Παναγούλη, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, καθώς το 1981, ταυτόχρονα με την ελληνική μετάφρασή του κυκλοφόρησε και αγγλική.

Το *Ένας Άντρας* είναι βιογραφία μεν, με έντονο το μυθιστορηματικό στοιχείο δε. Βιογράφος και βιογραφούμενος είχαν -κατά τα γραφόμενα της πρώτης- βιώσει τον «πιο επικίνδυνο απ' όλους τους έρωτες: [αυτόν] που μπερδεύει τις ιδεολογικές επιλογές, τα

³⁰³ Για τη χρήση της εν λόγω φράσης στις διαδικασίες της ηρωοποίησης βλέπε και παραπάνω, σ. 59-60

ηθικά καθήκοντα με την έλξη και τα συναισθήματα»³⁰⁴. Προτού περάσουμε σε μια κριτική ανάλυση του καθαυτό περιεχομένου του βιβλίου και ανασυνθέσουμε τα κεντρικά ηρωοποιητικά μοτίβα που αναπτύσσονται εντός του, έχει σημασία να επισημανθούν ορισμένα μορφολογικά στοιχεία. Η Φαλάτσι στην αρχή του βιβλίου δήλωνε πως το έναυσμα για να γράψει ήταν η «αναζήτηση του μύθου» του Παναγούλη. Πράγματι, η αφηγηματική στρατηγική της μένει πιστή, απ' αρχής μέχρι τέλους, στην εξιστόρηση του «μύθου του ήρωα». Στην εισαγωγή κάθε κεφαλαίου παρέθετε κάποιες σελίδες που διηγούνταν -αποπροσωποποιημένα και ανώνυμα- μια ορισμένη εκδοχή αρχετυπικής ιστορίας του μύθου του ήρωα. Επί παραδείγματι, στο προοίμιό της αποσαφηνίζει πως σκόπευε να αφηγηθεί τον «συνηθισμένο μύθο του ήρωα που αγωνίζεται μόνος (...) [την] συνηθισμένη ιστορία του ανθρώπου που (...) κηρύσσει την ελευθερία»³⁰⁵. Κατόπιν, στην αρχή του δεύτερου κεφαλαίου, όταν έχοντας ιστορήσει τα της απόπειρας και της δίκης, εκκινούσε τη διήγηση των πέντε ετών της φυλακής, έγραφε: «Ο μύθος του ήρωα δεν εξαντλείται με τη μεγάλη χειρονομία (βλέπε απόπειρα), (...) [αυτή] είναι η αρχή της αποστολής. Ύστερα ακολουθεί η περίοδος των μεγάλων δοκιμασιών»³⁰⁶. Αργότερα, στην εισαγωγή του κεφαλαίου, όπου αναφερόταν στην επιστροφή του Παναγούλη στην Αθήνα, τον Αύγουστο του 1974, μετά την πτώση της δικτατορίας, η Φαλάτσι, πιστή στο μοτίβο του «μύθου του ήρωα» και με εμφανείς εδώ ομηρικές επιρροές, σημείωνε: «στο μύθο του ήρωα είναι ο γυρισμός στο χωριό που δικαιώνει τα βάσανα που υπέφερε (...), όμως ο γυρισμός είναι και η πιο πικρή εμπειρία που πρέπει να γνωρίσει»³⁰⁷. Προς το τέλος της βιογραφίας, όταν έφθανε η στιγμή να διηγηθεί τα του θανάτου, προλόγιζε ως ακολούθως: «οι ήρωες του μύθου δεν αναλώνονται ποτέ στις παθήσεις των γερατειών (...) φεύγουν μες στον ανθό της νιότης, με τρόπο βίαιο»³⁰⁸.

Πέρα από την προαναφερθείσα επιλογή της συγγραφέως, εντοπίζονται τρία ακόμη στοιχεία στην αφηγηματική στρατηγική της βιογραφίας, τα οποία παραπέμπουν -άμεσα ή έμμεσα- σε λογοτεχνικά σχήματα ηρωικού έπους, είτε ομηρικού είτε ακριτικών δημοτικών τραγουδιών. Τα τρία συγκεκριμένα στοιχεία μπορούν να εντοπιστούν, αν τεθούν τα ερωτήματα: πώς αρχίζει και πώς τελειώνει η ιστορία; Πώς εκδιπλώνεται; Πώς ανατροφοδοτεί τον αφηγηματικό της ρυθμό; Πρώτον, η Φαλάτσι επέλεγε να ξεκινήσει *ab finem*: εκκινούσε, δηλαδή, την διήγησή της από το τέλος της ιστορίας, από την κηδεία του

³⁰⁴ Οριάννα Φαλάτσι, *Ένας Άντρας, ό.π.*, σ. 156

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 19

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 76

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 293

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 449

Παναγούλη στις 5 Μαΐου 1976 και έπειτα έπιανε το γραμμικό χρονολογικό νήμα από την απόπειρα κατά του δικτάτορα, τον Αύγουστο 1968 έως και το θάνατο του ήρωα, την Πρωτομαγιά 1976. Δεύτερον, ανιχνεύεται ως αφηγηματική τακτική το *σχήμα κύκλου*, στο μέτρο που η ηρωική ιστορία του Παναγούλη παρουσιάζεται να ξεκινά με μια βόμβα που απέτυχε να εκραγεί σωστά και να τελειώνει με μια άλλη «βόμβα» που δεν πρόλαβε να πυροδοτηθεί επαρκώς. Με άλλα λόγια, όλο το βιβλίο αφηγείται μια ηρωική τροχιά, η οποία ξεκίνησε με τη βόμβα της απόπειρας, τον Αύγουστο του 1968, «που θα καθόριζε τη ζωή σου» και έληξε με τη «βόμβα» των αρχείων της ΕΣΑ, οχτώ χρόνια μετά, την άνοιξη του 1976, «που θα καθόριζε το θάνατό σου». Στο *Ένας Άντρας* το γεγονός πως καμία εκ των δύο δεν πέτυχε το σκοπό της, δεν μείωνε το ηρωικό διαμέτρημα του βιογραφούμενου ήρωα· μονάχα επιβεβαίωνε πως ο Παναγούλης ανήκε στη χορεία των «μοναχικών επαναστατών, [εκείνων που] η ζωή τους είναι μια φωτιά από χίλιες ανολοκλήρωτες περιπέτειες, μια σωρεία σπόρων ριγμένων στον άνεμο»³⁰⁹. Ένα τρίτο στοιχείο, που παραπέμπει σε αφηγηματική πρακτική έπους, συνίσταται στην ευρεία χρήση της *προσοικονομίας*. Η Ιταλίδα μετερχόταν κατ' εξακολούθηση το συγκεκριμένο σχήμα. Δε θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί, πως ο τρόπος που δομείται η αφήγησή της είναι ως εάν όλα να προσοικονομούν το πρόωρο τραγικό τέλος του ήρωα. Η συνηθέστερα χρησιμοποιούμενη μανιέρα προσοικονομίας εντοπίζεται στα συμβολικά, προφητικά όνειρα του Παναγούλη, που παρατίθενται και τα οποία πάντοτε προμήνυαν κάτι ζοφερό.³¹⁰

Ωστόσο, γιατί είναι σημαντικές οι παραπάνω παρατηρήσεις; Θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει τη χρησιμότητα μιας τέτοιου είδους φιλολογικής ανάλυσης σε μια ιστορική εργασία. Εκείνο, όμως, που προκύπτει από τις παραπάνω επισημάνσεις και έχει ξεχωριστή αξία, είναι πως η Φαλάτσι επέλεγε να βιογραφήσει τον ήρωα, αξιοποιώντας φόρμες, μοτίβα και σχήματα που προσιδιάζουν σε αρχετυπικές ηρωικές αφηγήσεις, οι οποίες έλκουν την καταγωγή τους από τα βάθη της ιστορίας της λογοτεχνίας. Εν ολίγοις, πέρα από το καθαυτό ηρωοποιητικό περιεχόμενο των γραφομένων της, είναι και τα μορφολογικά γνωρίσματα του έργου, που σε μεγάλο βαθμό κατάγονται από τους τρόπους με τους οποίους η δυτική παράδοση από αρχαιοτάτων χρόνων μιλούσε για τους ήρωες και τα ανδραγαθήματά τους, σημάδια ηρωοποίησης.³¹¹

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 202

³¹⁰ Βλέπε ενδεικτικά, στο ίδιο, σ. 23 και σ. 37-38

³¹¹ Βλέπε ενδεικτικά, τα Thomas Carlyle, *Heroes and Hero-Worship*, Philadelphia : Henry Altemus, 1895· Ralph Waldo Emerson, *Representative Men*, Boston : Houghton, Mifflin and Company, 1884, όπου, δύο έργα του 19^{ου} αιώνα που καταπιάνονταν με τον ηρωισμό και τους ήρωες και

Στο *Ένας Άντρας* οικοδομείται ένα στιβαρό ηρωικό προφίλ για τον Παναγούλη. Στη συνέχεια, επιχειρείται, αφού πρώτα σημειωθούν επιγραμματικά τα συγκροτητικά στοιχεία της φιλοτεχνούμενης ηρωικής ιδιοσυστασίας, αφενός να αναλυθούν αυτά εν τάχει και αφετέρου, να σχολιαστούν και οι όποιες περιεχόμενες κριτικές στο ηρωικό αφήγημα γενικά και στο βιογραφούμενο ήρωα ειδικά. Πρώτα όμως, έχει ενδιαφέρον να σταθούμε στην πρόζα και στις πηγές του έργου. Σε όλο το βιβλίο, η Φαλάτσι απευθυνόταν σε δεύτερο ενικό πρόσωπο στον Παναγούλη. Σε ορισμένα μάλιστα σημεία, απηύθυνε στο νεκρό βιογραφούμενό της και ευθείες ερωτήσεις -«Θυμάσαι;»-³¹². Συναφές με τη συγκεκριμένη επιλογή της απεύθυνσης σε δεύτερο ενικό, είναι και το είδος των πηγών που αξιοποιεί η συγγραφέας. Εκτός από τις εμπειρίες του κοινού τους βίου στα 1973-1976, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η σπουδαιότερη πηγή της Φαλάτσι -για τα γεγονότα που προηγήθηκαν της γνωριμίας τους- είναι η αφηγημένη μνήμη του Παναγούλη. Ως εκ τούτου, η Ιταλίδα διηγιόταν όχι μόνο τις πράξεις του ήρωα αλλά και τις εκάστοτε σκέψεις του, τους προβληματισμούς του, τους μύχιους πόθους του και τις ανομολόγητες αγωνίες του.³¹³ Το στοιχείο αυτό είχε ως συνέπεια, το βιβλίο -σε στιγμές- να ταλαντεύεται στη νεφελώδη μεθόριο βιογραφίας-αυτοβιογραφίας και ακόμη, ενίσχυε την -ηθελμένη και καλλιεργούμενη από τη Φαλάτσι- εικόνα της ως της πλέον αυθεντικής κοινωνού της αλήθειας του Παναγούλη.

Αν επιχειρούσαμε να φτιάξουμε έναν συγκεφαλαιωτικό ορισμό, εντός του οποίου θα συναιρούσαν τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που αποδίδονταν από τη Φαλάτσι στον Παναγούλη και τα οποία συναρμοζόμενα συγκροτούσαν την ηρωική εικόνα του *Ενός Άντρα*, τότε αυτός θα έμοιαζε κάπως έτσι: ο Παναγούλης αποτυπωνόταν ως ένας μοναχικός, αντικομφορμιστής επαναστάτης· ως ένας αγνός ιδεολόγος, ασυμβίβαστος και ορκισμένος πολέμιος κάθε εξουσίας· ένας αιρετικός, οικουμενικός αγωνιστής της ελευθερίας, που ο λαός δεν τον κατάλαβε όσο βρισκόταν εν ζωή· ένας περήφανος και αλύγιστος άνθρωπος, ο οποίος παρόλο που πέρασε τα μαρτύρια ενός Χριστού, συνειδητά κι επίμονα αρνούσαν τη θυματοποίηση· ένας ήρωας που αντιλαμβανόταν τον αντιδικτατορικό αγώνα ως προσωπική του υπόθεση.

Εγκύπτοντας κάπως λεπτομερέστερα στα επιμέρους γνωρίσματα του ήρωα Παναγούλη, σε μια προσπάθεια να αναλυθούν αυτά -επί τροχάδην-, όπως οικοδομούνται

ακολουθούσαν -τηρουμένων των αναλογιών- παρόμοιες αφηγηματικές στρατηγικές και συγγενή μορφολογικά σχήματα.

³¹² Στο ίδιο, σ. 245

³¹³ Βλέπε ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 104

στη βιογραφία της Φαλάτσι, οφείλουμε να έχουμε κατά νου πως κεντρική παραδοχή του έργου συνίσταται στην ιδέα πως ο βιογραφούμενος εγγραφόταν στους «μοναχικούς ασεβείς»³¹⁴. Φιλοτεχνούνταν ως επαναστάτης, διακατεχόμενος από υπέρμετρη ορμή, στον οποίο η δέσμευση σε συνεχή αγώνα δεν αποτελούσε επιλογή αλλά άφευκτη ανάγκη και ζωογόνο δύναμη.³¹⁵ Μέσα στις σελίδες του βιβλίου της συντρόφου του, κραταιά και επαναλαμβανόμενη πρόβαλλε η εικόνα του, ως ενός αγωνιστή απολύτως ακαταχώρητου και αταξινόμητου βάσει των υφιστάμενων κανόνων και των παραδεδεγμένων πολιτικών ομαδοποιήσεων.³¹⁶ Αυτό το «ακαταχώρητο» του Παναγούλη εκφραζόταν σε πλείστα περιστατικά της ζωής του. Επί παραδείγματι, μετά την αποφυλάκισή του, τον Αύγουστο 1973, όταν είχε αποφασίσει να επανενεργοποιηθεί στον αντιδικτατορικό αγώνα, η παροιμιώδης δυστοκία του στην εξεύρεση πρόθυμων να τον συντρέξουν συντρόφων, είχε ως συνέπεια η Φαλάτσι να τον παρουσιάζει ως τον αγωνιστή που συντρίβεται από την ατομία των υπολοίπων αντιστασιακών, ως το γενναίο που υπέφερε ανάμεσα σε δειλούς και συμβιβασμένους. Έτερο περιστατικό, που ενίσχυε την εικόνα της μοναχικής πορείας του ήρωα απαντά στη διήγηση της στάσης του Παναγούλη στην πρώτη πορεία του Πολυτεχνείου, το Νοέμβριο 1974. Σε αυτή, ο «ήρωάς» μας δεν επιθυμούσε να ενταχθεί σε κανένα μπλοκ κόμματος, ως ένδειξη διαμαρτυρίας έναντι του συλλογικού θρήνου, που εκφερόταν κατά μεγάλο βαθμό και από ανθρώπους, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της χούντας ήσαν ή αδρανείς ή συνεργάτες. Έτσι, -κατά τα γραφόμενα της Φαλάτσι- συμμετείχε στην πορεία αλλά βάδισε μόνος του. Το εγγενώς ανένταχτο του Παναγούλη διαρρήχθηκε μόνον όταν αντίκρισε κάποια στιγμή, μέσα στο πλήθος των διαδηλωτών, δύο εσατζήδες πρώην βασανιστές του. Τότε, πήγε και τους έπιασε αγκαζέ και συνέχισαν στο υπόλοιπο της πορείας οι τρεις τους. Κατά την ερμηνεία της Ιταλίδας, η συμβολική αυτή κίνηση του Παναγούλη δεν σήμαινε συγχώρεση και ευσπλαχνία, όπως ερμηνεύθηκε από το πλήθος, που είδε στη χειρονομία αυτή έναν «Ιησού Χριστό» που συμπορευόταν πλάι στους δύο πρώην βασανιστές του, «όπως οι σταυρωμένοι κλέφτες στα δεξιά και τ' αριστερά του Χριστού», αλλά συνιστούσε ένδειξη περηφάνιας και περιφρόνησης προς «τους γεμάτους υποκρισία νόμους της κοινότητας»· ένα σημάδι καταφρόνιας προς όλους τους όψιμα και χρησιμοθηρικά αντιστασιακούς.³¹⁷

Ένα ακόμη σταθερό μοτίβο στον τρόπο που κατασκεύαζε η Φαλάτσι το ηρωικό απείκασμα του Παναγούλη έγκειτο στη μη εν ζωή αναγνώρισή του. Έγραφε

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 231

³¹⁵ Στο ίδιο, σ. 184-185

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 184 και σ. 215 et passim

³¹⁷ Στο ίδιο, σ. 315-319

χαρακτηριστικά: «ο επαναστάτης ποιητής, ο μοναχικός ήρωας είναι άτομο δίχως οπαδούς»³¹⁸. Θεωρούσε πως οι σύγχρονοί του στάθηκαν αγνώμονες έναντι του Παναγούλη. Σημείωνε με πικρία πως ούτε μεγαλειώδη υποδοχή του επεφύλαξαν κατά την επιστροφή του στην Αθήνα, μετά την πτώση της χούντας,³¹⁹ ούτε τον τίμησαν όσο του έπρεπε με την ψήφο τους, αφού εκλέχθηκε μεν βουλευτής το 1974, αλλά ασθμαίνοντας και με την αγωνία της δεύτερης κατανομής³²⁰. Ανάμεσα σε πλειάδα σημείων, στα οποία η Φαλάτσι έβρισκε ερείσματα της παραπάνω ιδέας περί αγνωμοσύνης και μη αναγνώρισης της αξίας του ήρωα, αξίζει να σταθούμε σε δύο, αρκετά ενδεικτικά. Διηγούμενη μια στιγμή απογοήτευσης του Παναγούλη, την άνοιξη του 1976, λίγο πριν την έναρξη της δημοσίευσης των αρχείων της ΕΣΑ στα *Νέα*, έβαζε στο στόμα του τα παρακάτω λόγια: «Πίστεψα ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονταν για την αλήθεια, την ελευθερία, τη δικαιοσύνη. Έκανα λάθος σε όλα. Πίστεψα ότι θα καταλάβαιναν. (...) Σε τι ωφελεί να υποφέρουμε, να αγωνιζόμαστε, όταν ο κόσμος δεν καταλαβαίνει;»³²¹. Άλλο σημείο, στο οποίο η Φαλάτσι -καυστικά- έψεγε το λαό, γιατί δεν «άκουσε» τον Παναγούλη, όσο αυτός βρισκόταν εν ζωή και αγωνιζόταν, απαντά στις σελίδες που ιστορεί τα της κηδείας του. Εκεί, το πλήθος κατ' εξακολούθηση παραλληλιζόταν με ένα άγριο και ανεξέλεγκτο θηριώδες χταπόδι, που μετείχε σε ένα σκηνικό έμπλεο υποκρισίας.³²²

Αφαιρετικά αλλά όχι αυθαίρετα, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως, αν στο *Ένας Άντρας* έπρεπε να αποδοθεί στον Παναγούλη ένας μόνο σκοπός και ένας μόνο εχθρός, αυτά θα ήταν αφενός η ελευθερία και αφετέρου η εξουσία. Απ' αρχής μέχρι τέλους του βιβλίου, αποτυπωνόταν ως στρατευμένος αγωνιστής της ελευθερίας και διακηρυγμένος εχθρός κάθε εξουσίας. Κατά τη διάρκεια της ιστορούμενης, οκτάχρονης -1968-1976- ηρωικής τροχιάς του, δύο ήσαν εκείνοι που περισσότερο από οποιουδήποτε άλλους προσωποποίησαν την εξουσία και άρα εκείνοι που εμμενώς και παθιασμένα μαχόταν ο Παναγούλης. Οι εν λόγω δύο ήσαν ο δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος και ο υπουργός Εθνικής Άμυνας των κυβερνήσεων Κ. Καραμανλή, Ευ. Αβέρωφ. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον πως αμφότεροι, πληθυντικοποιούνταν -λόγου χάρη στη φράση του Παναγούλη της Φαλάτσι, σχετικά με το κατ' αυτόν είδος της μετάβασης, όταν σημείωνε: «οι Παπαδόπουλοι απέρχονται ενώ οι Αβέρωφ παραμένουν»³²³- ως ιδεοτυπικές μετωνυμίες της εξουσίας. Επιπλέον, η βιογραφία της Φαλάτσι κομίζει την ιδέα, πως από τη στιγμή της αποφυλάκισής

³¹⁸ Στο ίδιο, σ.215

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 293-295

³²⁰ Στο ίδιο, σ. 313

³²¹ Στο ίδιο, σ. 418

³²² Στο ίδιο, σ. 13-14

³²³ Στο ίδιο, σ. 159

του, το 1973 και ως το τέλος της ζωής του, ο υπ' αριθμόν ένα εχθρός του Παναγούλη ήταν ο Αβέρωφ. Η όλη προσπάθεια του βιογραφούμενου για αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ παρουσιαζόταν ως εάν αυτή να είχε κυρίαρχο σκοπό να ξεμπροστιάσει τις σκοτεινές σχέσεις του Αβέρωφ με υψηλόβαθμα στελέχη της δικτατορίας.³²⁴ Ακόμα, η Φαλάτσι - εμμέσως αλλά πολύ σαφώς- άφηνε υπόνοιες πως ο Αβέρωφ ήταν εκείνος που σταμάτησε τη δημοσίευση των αρχείων και αυτός που πιθανόν να βρισκόταν πίσω από το θάνατο του Παναγούλη. Αναφερόταν, επί παραδείγματι, σε ένα τηλεφώνημα μεταξύ των δύο πολιτικών, παραμονή Πρωτομαγιάς του 1976, το οποίο είχε καταλήξει σε οξεία λεκτική σύγκρουση, με τον Αβέρωφ να απειλεί «εγώ θα σ' εξοντώσω, Παναγούλη!» και τον Λευκαδίτη να απαντά «δεν είσαι τ' αφεντικό της Ελλάδας! Και δε θα γίνεις! Εγώ θα σ' εμποδίσω από τον τάφο μου!».³²⁵

Αναφορικά με τον τρόπο που επέδρασε το Ένας Άντρας στη διαδικασία διαμόρφωσης της μνήμης του Παναγούλη, αξίζει να αναφερθούμε σε δύο στοιχεία, τα οποία, με διαφορετικό τρόπο το καθένα, κατά τι θόλωναν ή αμφισβητούσαν την ηρωική εικόνα, η οποία κυριαρχούσε στο συντριπτικά μεγαλύτερο κομμάτι του έργου. Πρώτον, αν επιχειρηθεί μια συνολική και αναστοχαστική θέαση της βιογραφίας, διαπιστώνεται πως η ιστορία του Παναγούλη περιγραφόταν ως προσδιορισμένη πλήρως από την έννοια της ήττας. Μια ηρωική μεν πορεία, αλλά πορεία από αποτυχία σε αποτυχία, μια διαδρομή με σταθμούς αλληπάλληλες ήττες και στο λυκόφως της, μια ακόμη διπλή όσο και ανεπίστρεπτη ήττα. Διπλή, καθώς αφενός, ο θάνατος ερμηνευόταν ως μια ακόμα νίκη της εξουσίας έναντι των ανθρώπων σαν τον Παναγούλη, εκείνων, δηλαδή, που «ήθελαν ν' αλλάξουν τον κόσμο» και διότι αφετέρου, η εκδημία του σηματοδοτούσε τη μαζική απορρόφηση φίλων και συντρόφων του νεκρού από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., κόμμα που ο ίδιος φανατικά αποστρεφόταν. Έγραφε η Φαλάτσι στην τελευταία σελίδα του βιβλίου της, αισθητοποιώντας τη ματαίωση και την ήττα: «ο Παπανδρέου υιοθετούσε το πτώμα σου, όπως υιοθετεί κανείς ένα ανυπεράσπιστο ορφανό και το ανέμιζε σαν κουρέλι σε συγκεντρώσεις»³²⁶.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως το γεγονός, ότι η ιστορία του Παναγούλη περιγραφόταν από τη Φαλάτσι ως μια πορεία γεμάτη από ημιτελείς επιχειρήσεις και ανολοκλήρωτα εγχειρήματα, δεν σήμαινε αυτοδίκαια πως η ηρωικότητα του πληττόταν ή αμφισβητούνταν. Τουναντίον, τα παραπάνω θα μπορούσαν να διαβαστούν και ως

³²⁴ Βλέπε ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 423-434

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 470-472

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 493

επιτείνοντα -κατά έναν ετερόδοξο τρόπο- το ηρωικό του φορτίο. Το δεύτερο, ωστόσο στοιχείο, που παρακάτω θα σχολιαστεί, συνιστούσε αναντίρρητα ρηγμάτωση στο ηρωικό συνεχές. Επρόκειτο για μια κριτική στον ήρωα, αρθρωμένη σε δύο επίπεδα, σε δύο βαθμίδες διαφορετικής έντασης. Στο πρώτο επίπεδο, απαντούν διεσπαρμένα εντός της βιογραφίας, στοιχεία τρωτότητας του Παναγούλη, που απλώς αποδείκνυαν πως ο ήρωας ήταν και αυτός άνθρωπος με αδυναμίες και ελαττώματα, και όχι άγιος. Στο δεύτερο, όμως, επίπεδο, συναντάμε μια στιγμή συθέμελης και συστηματικής απομυθοποίησης τόσο του ήρωα Παναγούλη όσο και εν γένει του ηρωικού αφηγήματος.

Πιο αναλυτικά, εκκινώντας από την πρώτη βαθμίδα, αυτή της ηπιότερης κριτικής στον ήρωα, ο άνθρωπος Παναγούλης παρουσιαζόταν ως παθιασμένος με το αλκοόλ. Η Φαλάτσι διηγόταν περιόδους της κοινής τους ζωής, κατά τις οποίες ο βιογραφούμενος βίωνε έναν άκρατο διονυσιασμό, γεμάτο κραυγές και απροϋπόθετη παράδοση σε κάθε είδους απολαύσεις και ακολασίες. Η συμπεριφορά αυτή έκανε την Ιταλίδα να διερωτάται «πού είχε πάει ο ήρωας;» και να κατατράχεται από το ερώτημα μήπως την είχε ωθήσει ο έρωτας να βλέπει στον Παναγούλη έναν ήρωα επαναστάτη, ενώ ο ίδιος τελικά συγγένευε περισσότερο με τον «ματαιόδοξο Πέερ Γκυντ». Εντούτοις, εκείνο που χαλιναγωγούσε εν πολλοίς τις αμφισβητησιακές επενέργειες της συγκεκριμένης κριτικής στον ήρωα, ήταν το γεγονός πως η Φαλάτσι έσπευδε να αποσαφηνίσει αφενός, ότι «ο ήρωας είναι κι άνθρωπος» και αφετέρου, πως αυτά τα ξεσπάσματα έκλυτου βίου αποτελούσαν αντίδραση στη συνειδητοποίηση του Παναγούλη, πως η αναζήτηση, εξεύρεση και αποκάλυψη των αρχείων της ΕΣΑ τον είχε οδηγήσει να εμπλακεί σε «κάτι ανώτερο από τις δυνάμεις του». ³²⁷

Σε αντίθεση με αυτή την συγκαταβατική διάθεση που συνόδευε την παραπάνω κριτική, στη δεύτερη βαθμίδα το κατηγορώ προς τον ήρωα ήταν πολύ πιο ριζικό και διαβρωτικό. Η αφορμή για την εκφορά της διπλής κριτικής, τόσο στον Παναγούλη ως άνθρωπο όσο και στο ηρωικό εγχείρημα εν γένει, δόθηκε στη Φαλάτσι όταν ο σύντροφός της, της είχε αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο σκόπευε να αποκτήσει τα αρχεία της ΕΣΑ. Ο Παναγούλης σχεδίαζε να φλερτάρει τη γυναίκα του πρώην διοικητή του ΕΑΤ-ΕΣΑ και τότε -αρχές του 1976- φυλακισμένου, Ν. Χατζηζήση, να την κάνει να τον ερωτευτεί και έτσι να του παραχωρήσει τα αρχεία της ΕΣΑ. Τότε, η Ιταλίδα διαπίστωνε πως ο βιογραφούμενος δεν είχε κανέναν ηθικό φραγμό στις τακτικές που επέλεγε προς επίτευξη του εκάστοτε σκοπού του και προέβαινε σε μια συνολική αναθεώρηση του Παναγούλη. Απέδιδε τον χαρακτήρα του με τα μελανότερα χρώματα, ως τραχύ, αλαζόνα, επιπόλαιο και

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 192 και σ. 335-339

αντιφατικό,³²⁸ ενώ παράλληλα εξ αφορμής αυτού, επιχειρούσε μια δριμεία κριτική τόσο στον ηρωισμό γενικά όσο και στον ανδρικό ηρωισμό ειδικότερα. Πέρα από το ότι, οι σελίδες αυτές της κατακλυσμιαίας κριτικής συνιστούν μια πραγματική έκπληξη για τον αναγνώστη, ευρισκόμενες εντός ενός κατά τα λοιπά καθ' ολοκληρία ηρωοποιητικού και δοξαστικού βιβλίου, αποτελούν μία από τις δυνατότερες λογοτεχνικές στιγμές του έργου. Αξίζει να σημειωθεί ακόμη, προτού παρατεθούν αυτούσιες ορισμένες γραμμές από τη συγκεκριμένη κριτική, πως στο δεύτερο σκέλος της απαντούν ιδιαιτέρως έκδηλα και συνάμα απροσδόκητα -στο συγκεκριμένο ενός κατά βάση αντιφεμινιστικού βιβλίου- ψήγματα συνειδητοποίησης της έμφυλης διάστασης. Έγραφε η Φαλάτσι:

«Δεν υπάρχει επιχείρηση στην ιστορία του ανθρώπου που να μη στοίχισε αίμα και σκατά. (...) Αλίμονο στους ήρωες που αγωνίζονται ενάντια στους δράκους (...) είναι οι χειρότεροι δήμιοι γιατί, ταγμένοι υπέρ της θυσίας, δε διστάζουν να επιβάλουν τη θυσία στους άλλους. (...) Υπάρχει και το σπέρμα πάνω στις λερωμένες με αίμα και σκατά σημαίες (...) το σπέρμα των ηρώων που μάχονται για την ελευθερία, την αλήθεια, την ανθρωπιά, τη δικαιοσύνη. (...) Υπάρχουν και μερικοί που έγραψαν ιστορία έτσι. (...) [Στηλίτευε] την αναγκαιότητα που αναγνωρίζει κανείς πάντα στους αγωνιστές και οι οποίοι στο όνομα του καταγαμημένου αγώνα μπορούν να διαπράξουν οποιαδήποτε δολιότητα, να ανταλλάξουν τη Βρισηίδα, να κάνουν σκλάβα την Κασσάνδρα, να θυσιάσουν την Ιφιγένεια, να εγκαταλείψουν την Αριάδνη σ' ένα έρημο νησί αφού πρώτα τους βοηθήσει να νικήσουν το Μινώταυρο. Όπως και να 'ναι το να ραγίζεις την καρδιά μιας γυναίκας, να ανοίγεις την κοιλιά μιας άλλης, είναι πράγματα μηδαμινά μπροστά στην Ιστορία, μπροστά στην Επανάσταση, έτσι δεν είναι;».³²⁹

Σχετικά με το άλλο βιβλίο που εκδόθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, εκείνο του δικηγόρου του Παναγούλη, Λεάνδρου Καραμφυλλίδη, θα αρκεστούμε σε τρεις μονάχα συνοπτικές επισημάνσεις.³³⁰ Οι λόγοι που ωθούν σε αυτή την εξαιρετικά σύντομη αναφορά στο εν λόγω έργο, μπορούν να συνοψιστούν στους εξής δύο: πρώτον, στο συγκεκριμένο βιβλίο παρατηρείται μια στερεότυπη αναπαραγωγή ήδη παγιωμένων μοτίβων της ηρωοποίησης: με άλλα λόγια, είναι απειροελάχιστα τα νέα στοιχεία που εισέφερε στο πεδίο των ηρωικότερων αναπαραστάσεων του Παναγούλη. Δεύτερον, κρίνοντας από το πόσο ισχνές έως μηδαμινές υπήρξαν οι αναφορές και οι παραπομπές στο βιβλίο του Καραμφυλλίδη, στα έργα που γράφτηκαν για τον Παναγούλη στις δεκαετίες που

³²⁸ Στο ίδιο, σ. 374

³²⁹ Στο ίδιο, σ.367, 371, 378

³³⁰ Λεάνδρος Καραμφυλλίδης, *Η δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη και η νομική αντίσταση κατά και μετά τη Δικτατορία*, Αθήνα : Περιοδικός Τύπος, 1980

ακολούθησαν την έκδοσή του, φαίνεται πως *Η δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη* είχε περιορισμένη απήχηση και άρα μειωμένη επιδραστικότητα στη διαμόρφωση της ηρωικής μνήμης του κεντρικού του πρωταγωνιστή της.

Τα τρία καινοφανή στοιχεία, που εντοπίζονται στο συγκεκριμένο εκ των έσω χρονικό της δίκης, σχετικά με την ηρωοποίηση του Παναγούλη προσδιορίζονται στα ακόλουθα. Πρώτον, στο βιβλίο αυτό δημοσιευόταν για πρώτη φορά, σχεδόν ολόκληρη, η απολογία του Παναγούλη στο έκτακτο στρατοδικείο, το Νοέμβριο 1968. Και τούτο καθώς, την εποχή της δίκης είχε πλήρως λογοκριθεί στις εφημερίδες του νόμιμου Τύπου, λιγοστά αποσπάσματά της είχαν παρατεθεί στο βιβλίο του Γάλλου δικηγόρου και παρατηρητή στη δίκη, Ντενί Λανγκλουά, αλλά ποτέ πριν δεν είχε δημοσιευθεί σε τόσο εκτεταμένο βαθμό. Στην πραγματικότητα, ο Λ. Καραμφυλλίδης, χρησιμοποιούσε το δεκαπέντε σελίδων έκτασης κείμενο της «μνημειώδους» απολογίας ως μείζον ηρωοποιητικό εργαλείο, αφού -κατά την κρίση του- εντός αυτής αναδεικνυόταν υποδειγματικά το μέγεθος της «ηθικής προσωπικότητας» του Παναγούλη.³³¹ Δεύτερο ιδιαίτερο γνώρισμα του βιβλίου έγκειται στην ευρεία χρήση φωτογραφικού υλικού ως οργανικού συμπληρώματος της γραπτής αφήγησης. Από όλα τα βιβλία που γράφτηκαν, με κεντρική θεματική το βίο και την πολιτεία του Παναγούλη, έως το 1981, αυτό του δικηγόρου του ήταν μακράν εκείνο με τις περισσότερες φωτογραφίες· στις σελίδες του φιλοξενούσε ογδόντα συνολικά φωτογραφίες -στην πλειοψηφία τους μεγάλου μεγέθους, συνήθως ολοσέλιδες-, οι οποίες απεικόνιζαν στιγμιότυπα από τις σημαντικότερες στιγμές της ιστορίας του Παναγούλη και τοιουτοτρόπως -με την αρωγή και των διθυραμβικών λεζαντών- οπτικοποιούσαν την ηρωική τροχιά του. Τέλος, το τρίτο στοιχείο, που κομίζει το βιβλίο του Λ. Καραμφυλλίδη στην ηρωοποίηση του Παναγούλη, συνίσταται στην ευθεία σύνδεση της απόπειρας κατά του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου με την φοιτητική εξέγερση του Πολυτεχνείου. Ο συγγραφέας επέλεγε να κλείσει το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου του, εκείνο που ήταν αφιερωμένο στον Παναγούλη, αξιοποιώντας «μια ιστορική σύμπτωση δύο εποχών» για να δημιουργήσει μια φαντασιακή νοηματική σύνδεση ανάμεσα στην κορυφαία ατομική και την κορυφαία συλλογική πράξη αντιδικτατορικής αντίστασης. Στην τελευταία, λοιπόν, σελίδα του πρώτου μέρους είχε δύο ευσύννοπα κειμενάκια, το ένα υπό την ημερομηνία «17 Νοεμβρίου 1968» και το άλλο τιτλοφορούμενο «17 Νοεμβρίου 1973».³³² Κατά την πρώτη ημερομηνία είχε εκδοθεί η ετυμηγορία του έκτακτου στρατοδικείου Αθηνών, βάσει της οποίας ο Παναγούλης καταδικαζόταν δις εις θάνατον για

³³¹ Στο ίδιο, σ. 54-70

³³² Στο ίδιο, σ. 198

την απόπειρα κατά του επικεφαλής των απριλιανών, ενώ κατά τη δεύτερη, πέντε ακριβώς χρόνια μετά, με την είσοδο του τανκς στο Πολυτεχνείο, η εξέγερση του Νοέμβρη έφθανε στη δραματική της κορύφωση. Ο Λ. Καραμυλλίδης επιχειρούσε να αναδείξει μία εκλεκτική συγγένεια ανάμεσα στις δύο πράξεις· στο τέλος του πρώτου κειμένου έγραφε, παραθέτοντας μια φράση από την απολογία του Παναγούλη: ««Δεν έχει σημασία, αν εμείς αποτύχαμε. Άλλοι έρχονται ύστερα από μας.» Και πράγματι ήλθαν. Ήλθαν στις...». Αμέσως μετά ξεκινούσε το δεύτερο κειμενάκι, ως εξής: «17 Νοεμβρίου 1973». Παρουσιαζόταν δηλαδή ο Παναγούλης ως ο σπορέας της αντίστασης, η οποία είχε βρει την κορύφωσή της πέντε ακριβώς χρόνια μετά τη δική του θανατική καταδίκη.

Αντί συμπερασμάτων

Το Δεκέμβριο του 1912, μετά το πέρας της πρώτης φάσης του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, ο Ίων Δραγούμης, έχοντας λάβει και ο ίδιος μέρος στον πόλεμο, έγραφε ένα άρθρο, που δεν θα δημοσιευόταν παρά μόνο έναν αιώνα και πλέον μετά τη συγγραφή του. Το άρθρο αυτό το είχε στείλει στο περιοδικό *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας, κατόπιν αιτήματος του εντύπου, το οποίο ωστόσο προτίμησε να μην το δημοσιεύσει. Εκεί, ο Ι. Δραγούμης στοχαζόμενος περί του ηρωισμού στο πόλεμο, εξέφραζε απόψεις άκρως ενδιαφέρουσες και μάλλον για την εποχή του αιρετικές. Αναρωτιόταν: «Ήρωες ποιοι είναι; Εκείνοι που πολεμούν αντρεία ή και σκοτώνονται στον πόλεμο; (...) Ή εκείνοι που αψηφούν την κατακραυγή της κοινωνίας ή την μπουρζουάζικη κρίση της και στις πράξεις, μα προπάντων στις ιδέες; Οι λιγότερο ήρωες είναι -έτσι τουλάχιστο αισθανόμουν στον πόλεμο- εκείνοι που πολεμούν αντρεία στον πόλεμο, γιατί όλα τους σπρώχνουν για να το κάμουν.».³³³

Έναν αιώνα μετά, την άνοιξη του 2018, ο αρθρογράφος του διαδικτυακού περιοδικού *Oneman*, Κώστας Μανιάτης αναρωτιόταν σε κείμενό του «τι σημαίνει τέλος πάντων η λέξη «ήρωας»;». Σε ένα άρθρο εκλαϊκευμένης επιστήμης, επιχειρούσε να αναδείξει αφενός, την πολυσημία και πολυχρησία του όρου και κατά δεύτερον, να υποστηρίξει, κάπως ηθικίστικα η αλήθεια είναι, -παραθέτοντας μια λίστα με τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά του ήρωα κατά τον «σύγχρονο Αμερικανό φιλόσοφο Andrew Bernstein»-, πως χρειάζεται μέτρο και όρια στην απόδοση του τίτλου του ήρωα.³³⁴

Γραμμένα με διαφορά εκατό και πλέον ετών, το άρθρο του Ι. Δραγούμη όσο και αυτό του Κ. Μανιάτη μοιράζονται δύο τουλάχιστον κοινά στοιχεία. Πρώτον, αμφότερα προβληματοποιούσαν την έννοια του ηρωισμού και δεύτερον, και τα δύο έμοιαζαν να συμφωνούν, πως κρίσιμο στοιχείο για να δικαιούται κανείς να ονομαστεί ήρωας προσδιορίζεται στην ελεύθερη βούληση κατά τη διάπραξη της ηρωικής πράξης. Διαπιστώνεται συνεπώς, πως τόσο στο λυκόφως του μακρού 19^{ου} αιώνα, όσο και στην αρχή του 21^{ου} της μετανεωτερικότητας και των σόσιαλ μίντια, το κριτήριο της ελεύθερης βούλησης κρινόταν και κρίνεται ως αναγκαίο γνώρισμα του ήρωα.

³³³ Παρασκευάς Ματάλας, ««Μα ποιος είναι ο Ήρωας;» - Ένα κείμενο του 1912 που δεν δημοσιεύθηκε ποτέ», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, φ. 1734 (6-7 Οκτωβρίου 2018), σ. 35-36 και 69-70. Για την ηλεκτρονική έκδοση του άρθρου βλέπε, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/167145_ma-poi-os-einai-o-iroas (τελευταία πρόσβαση: 11 Οκτωβρίου 2019)

³³⁴ Κώστας Μανιάτης, «Και τι σημαίνει τέλος πάντων η λέξη «ήρωας»;», <https://www.oneman.gr/keimena/diabasma/opinions/kai-ti-shmainei-telos-pantwn-h-leksh-hrwas.5159701.html>, (τελευταία πρόσβαση: 12 Οκτωβρίου 2019)

Τι, όμως, καθιστά τον Παναγούλη έναν ενδιαφέροντα ήρωα; Ποια τα ιδιαίτερα ιδιοσυγκρασιακά γνωρίσματα της ηρωικότητάς του; Μήπως, πως ήταν ο μοναδικός, που στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία, επιχείρησε -με ελεύθερη βούληση- απόπειρα κατά δικτάτορα και εν συνεχεία, η πράξη του προσλήφθηκε και προβλήθηκε ως τυραννοκτονία - αναβίωση της αρχαίας αθηναϊκής παράδοσης του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα; Όχι. Ποίημα του Αλέξανδρου Σούτσου, τιτλοφορούμενο «Μονόλογος ενός των δύο τυραννοκτόνων Μαυρομιχαλαίων» και γραμμένο λίγο μετά τη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια, παρουσιάζει τον Μαυρομιχάλη ως τυραννοκτόνο, αναβιωτή της πράξης Αρμόδιου και Αριστογείτονα.³³⁵

Μήπως, μια ειδοποιός διαφορά, σε σύγκριση με άλλες περιπτώσεις ηρώων, έγκειται στο γεγονός πως στον Παναγούλη η ηρωική ταυτότητα αποδιδόταν -από συγκεκριμένες κοινότητες- ήδη όσο ο ίδιος βρισκόταν εν ζωή; Κάτι τέτοιο δεν είναι τελείως αδόκιμο να υποστηριχθεί, αλλά μια διατύπωση σαν κι αυτή αποκρύπτει μια κρίσιμη διάσταση της ηρωοποίησης. Χωρίς τον πρόωρο μυστηριώδη θάνατό, θα βρισκόμασταν ενώπιον μιας ριζικά διαφορετικής ηρωοποιητικής συνθήκης. Αν μοιάζει με κανόνα, η παραδοχή κατά την οποία ο θάνατος λειτουργεί πληθωριστικά και ενισχυτικά στον ηρωισμό γενικά -μια προαγωγή για τον ήρωα συλλήβδην-, στην περίπτωση του Παναγούλη διαδραμάτισε κεφαλαιώδη ρόλο. Εν τάχει και αφαιρετικά, δικαιούμαστε να ισχυριστούμε πως σηματοδότησε δύο εξελίξεις. Πρώτον, ο Παναγούλης, ο κάποτε δύσκολα διευθετήσιμος αγωνιστής -ανεξάρτητος βουλευτής το τελευταίο τρίμηνο πριν το θάνατό του- διεκδικείται αμέσως μετά την εκδημία του, ως σύμβολο πλέον, -τέκνο ορφανό και περιζήτητο- από όλα τα κόμματα, από πολιτικούς και δημοσιολόγους, προερχόμενους από το σύνολο σχεδόν του πολιτικού φάσματος (πλην της άκρας δεξιάς). Το άλλοτε ακαταχώρητο και ασυμβίβαστο στοιχείο του ζωντανού Παναγούλη μετατρέπεται με το θάνατό του σε ενοποιητική ιδιότητα του συμβόλου «Παναγούλης». Με μια πιθανά τραβηγμένη διατύπωση, δεν υπήρχε κανένας καταλληλότερος από εκείνον για να καταχωρηθεί ως ο πρώτος ήρωας της αποκατεστημένης -νεαρής ακόμη τότε- δημοκρατίας. Δεύτερον, η παλλαϊκή αίσθηση, το Μάιο του 1976, πως «το φάγανε το παλικάρι» συναρτάται με μία ακόμη συνιστώσα της ηρωικής του ταυτότητας. Ο Παναγούλης

³³⁵ Κώστας Παλούκης, «Οι σύγχρονες αναπαραστάσεις για τον Ιωάννη Καποδίστρια και μια ανατομία της διακυβέρνησής του», *Τετράδια μαρξισμού*, τχ. 6 (άνοιξη 2018), σ. 253-254. Για την ηλεκτρονική έκδοση του άρθρου βλέπε, <http://tetradia-marxismou.gr/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%B9%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7-%CE%BA%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%AF%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%B1/>, (τελευταία πρόσβαση: 11 Οκτωβρίου 2019)

προσλαμβανόταν ως αυτός που διαρκώς, αδιάπτωτα και μαχητικά είχε αγωνιστεί για τη δημοκρατία. Ως αυτός που είχε αγωνιστεί για τη δημοκρατία τον καιρό της χούντας αλλά και τον καιρό της μεταπολίτευσης, σε ένα άχρονο πάντα, σε ένα αρραγές συνεχές. Και το σημαντικότερο, νοούνταν ως κάποιος που είχε δολοφονηθεί ακριβώς λόγω αυτής του της απαρσάλευτης δέσμευσης. Ένας ήρωας που είχε ζήσει και πεθάνει για τη δημοκρατία.

Στο βαθμό λουπόν, που δεν είναι ούτε η εν ζωή του ήρωα αποδοθείσα ηρωικότητα, το στοιχείο που μοναδικοποιεί τον ηρωισμό του, μήπως αυτό απαντά στο κριτήριο της διαχρονικής διασημότητας ή πιο συγκεκριμένα, της διευρυμένης αναγνωρισιμότητας; Πόσοι και πόσες ακούγοντας το όνομα, το ταυτοποιούν με την πράξη; Πόσοι τον ξέρουν, έστω ονομαστικά; Ας πούμε, τον Κολοκοτρώνη, τον Καραϊσκάκη, τη Μπουμπουλίνα και τον Βελουχιώτη τους ξέρουν όλοι. Ο Παναγούλης εδώ, δεν τα πάει καλά στην εποχή μας. Τα τελευταία δύο χρόνια, που ο Λευκαδίτης έγινε -θέλοντας και μη- το μόνιμο διανοητικό μου ταίρι, πολλές ήταν οι φορές που σε γνωριμίες με ανθρώπους, μετά από κάποια χαλαρή συζήτηση, κλήθηκα να απαντήσω στην ερώτηση «ποιο το θέμα της διπλωματικής σου;». Τότε, σχεδόν αυτόματα έλεγα το θέμα μου «διαδικασίες ηρωοποίησης μορφών της αντιδικτατορικής αντίστασης με μελέτη περίπτωσης τον Αλέκο Παναγούλη» και βρισκόμουν ενώπιον βλεμμάτων γεμάτων έκπληξη, εντυπωσιασμό και απορία. Νιώθοντας στιγμιαία κάπως άβολα που μιλάγα έτσι ακαδημαϊκά και φιγουρατζίδικα σε μπαρ και πάρτυ, λίγα δευτερόλεπτα σιωπής μετά, επεξηγούσα απλούστερα: βασικά θέλω να δω πώς φτιάχνεται ένας ήρωας και το παράδειγμά μου είναι ο Παναγούλης. Ύστερα άκουγα συνήθως ατάκες όπως «καλό αυτό» ή «ψαγμένο, δύσκολο», αλλά μια δόση απορίας παρέμενε. Ποιος είναι τέλος πάντων αυτός ο Παναγούλης; Οι περισσότεροι συνομιλητές -συνομήλικοι και συναφών αντικειμένων φοιτητές ή απόφοιτοι- κάπου μπορεί να είχαν ακούσει το όνομα. Κάποιοι μου λέγαν: «α ναι, αυτός μαζί με τον Πλουμπίδη που τον φάγανε κι αυτόν». Ένα μειδίαμα δικό μου αργότερα, εξηγούσα ποιος και τι αναλυτικότερα. Καταληκτικά, για τη συντριπτική πλειοψηφία εκείνων που δεν έχουν ζώσες μνήμες από την εποχή, ο Παναγούλης αποτελεί όχι έναν ήρωα, αλλά ένα όνομα ανάμεσα σε πολλά άλλα, ένα όνομα καταχωρημένο στην νεφελώδη κατηγορία που κατοικούν αυτές οι ιστορικές προσωπικότητες που τις ξέρεις και δεν τις ξέρεις. Βέβαια, οι ήρωες δεν είναι διασημότητες, αλλά και πάλι ήρωας που δεν τον ξέρει ψυχή ζώσα, πενήντα μόλις χρόνια μετά την πράξη, πόσο ήρωας είναι; Μήπως αυτό που ονόμασα ηρωοποίηση απέτυχε; Μήπως συντελέστηκε, διάρκεσε και τέλειωσε με λιγοστά αποτυπώματα;

Μπορούμε να διαβάσουμε την ηρωική εικόνα του Παναγούλη, αυτήν που προέκυψε ως το συνδυασμένο αποτέλεσμα των διεργασιών της έξωθεν ηρωοποίησης, της αυτοηρωοποίησης και των ενεργειών της εν ζωή πολιτείας του, ως συγκερασμό δύο ηρωικών ιδεοτύπων. Στον πρώτο εξ αυτών απαντά ο *Ήρωας* του Ιησουίτη μοναχού και φιλοσόφου του 17^{ου} αιώνα, Μπαλτάσαρ Γκρασιάν. Διαβάζοντας κανείς το ευσύνοπτο εγχειρίδιο του Ισπανού λογίου, στο οποίο ο Γκρασιάν κατέγραφε τους είκοσι κανόνες που κατ' αυτόν καθόριζαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ήρωα, εντοπίζει σημαντικές αναλογίες με ποιοτικά γνωρίσματα που αποδόθηκαν στο σύμβολο Παναγούλης. Τα πλέον χαρακτηριστικά ταυτοτικά του ήρωα ιδιώματα, που έγραφε ο Γκρασιάν και ενσωμάτωσε ο ήρωας Παναγούλης είναι -κατά τα ακριβή γραμμένα του Ισπανού- τα ακόλουθα: πρώτον, «όλη η απεραντοσύνη των δεξιοτήτων ν' αποκτάει διαστάσεις μυστηρίου»³³⁶. δεύτερον, «ο ήρωας προτιμά τα επικροτούμενα εγχειρήματα»³³⁷. τρίτον, «ο ήρωας πρέπει να αποσύρεται όταν η τύχη τον ευνοεί (...) να ξέρει να προλάβει την αδήριτη κατρακύλα [της φθοράς του χρόνου]»³³⁸ και τέταρτο, η «ανανέωση του μεγαλείου (...) να ανανεώνει το μεγαλείο, να επανακτάς τη φήμη και να αναγεννάς την επιδοκιμασία»³³⁹. Ο έτερος ιδεότυπος, δομικά στοιχεία του οποίου ανιχνεύονται στις ηρωικές αναπαραστάσεις του Παναγούλη, είναι η παλικαριά ως εθνική αρετή· μια αρετή, που -στο πεδίο του συμβολικού- επαναβεβαιωνόταν και αναβαπτίζοταν στα νάματα του έθνους, σε κάθε κορυφαία υπαρξιακή στιγμή του, όπως επί παραδείγματι, στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας το 1821, στο Μακεδονικό Αγώνα και στην Εθνική Αντίσταση³⁴⁰.

Εν κατακλείδι, ο ηρωισμός αποτελεί ένα εξόχως διαχρονικό θέμα -υφίσταται τουλάχιστον από τον Όμηρο ως τις μέρες μας- καθώς και τόσο αυτονόητο και τόσο κοινόχρηστο, έτσι που δυσκολεύει πολύ το εγχείρημα να τον προσεγγίσει κανείς ιστορικά -έστω σε εντοπισμένες χωροχρονικές συνθήκες-. Η ηρωοποίηση συνιστά μια ιδιαιτέρως περίπλοκη διαδικασία πολιτισμικής κατασκευής, κατά την οποία είναι πάντα το εκάστοτε παρόν που έρχεται να φωτίσει συγκεκριμένα στοιχεία και να αποσιωπήσει άλλα. Μια διεργασία γεμάτη από ενδεχομενικότητες και άδεια από τελεολογίες.

³³⁶ Μπαλτάσαρ Γκρασιάν, *Ο ήρωας*, μτφρ.: Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, Αθήνα : Opera, 2019, σ. 41

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 73

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 87

³³⁹ Στο ίδιο, σ. 111 και 113-114

³⁴⁰ Βασίλης Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», (επιμ. Βασίλης Γούναρης), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι Καπετάνιοι, τα Παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα : Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014, σ. 11-15

Πηγές και βιβλιογραφία

Αρχειακές πηγές

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

Αρχείο Ζήση Θέου

Αρχείο Στράτη Σωμερίτη

Τύπος

A. Παράνομος αντιδικτατορικός Τύπος³⁴¹

Αγώνας. 15θήμερο ελεύθερο ελληνικό δημοσιογραφικό όργανο [ΠΑΚ / Μόναχο / Σ. Στρομπολάκος / Αύγουστος 1971-Απρίλιος 1973]

Αντίσταση [τροτσκιστικές συλλογικότητες / Παρίσι / Μάιος 1968-Ιούλιος 1969]

Δελτίο Ενημερώσεως. Μηνιαίο όργανο της ΕΚ-ΕΔΗΝ Μονάχου [Ε.Κ.-Ε.Δ.Η.Ν. Εξωτερικού / Μόναχο / Σπ. Γισδάκης / Ιούνιος 1972-Δεκέμβριος 1973]

Δελτίον Πληροφοριών - Ελληνική Αντίσταση [Ελληνική Αντίσταση / Αθήνα-Παρίσι / Αύγουστος 1968-Ιανουάριος 1969]

Δημοκρατία. Μηνιαίο περιοδικό ελεύθερων Ελλήνων [Ε.Κ. / Δυτική Γερμανία / Γ. Βουκελάτος – Γ. Στ. Παπαδόπουλος / Οκτώβριος 1968-Ιούνιος 1972]

Ελεύθερη Ελλάδα. Εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα [Π.Α.Μ.–Κ.Κ.Ε. Εσ. / Ρώμη / Σεπτέμβριος 1973-Μάιος 1974]

Ελεύθερη Πατρίδα. Εβδομαδιαία έκδοση Ελλήνων Εξωτερικού [Π.Α.Μ.–Κ.Κ.Ε. Εσ. / Ρώμη / Αύγουστος 1968-Νοέμβριος 1969]

Πορεία [Ε.Π.Ε.Σ. / Παρίσι / Οκτώβριος 1969]

³⁴¹ Στην αγκύλη, δίπλα από τον τίτλο κάθε εντύπου, καταγράφεται η οργάνωση που το εξέδιδε, ο τόπος έκδοσης, ο εκδότης – αρχισυντάκτης, όπου υπάρχει, καθώς και το χρονικό διάστημα για το οποίο αποδελτιώθηκε και αξιοποιήθηκε εντός της εργασίας.

Greek Report. A monthly publication of uncensored information and documents about Greek affairs [Λονδίνο / Π. Λαμπρίας / Ιούνιος 1969-Δεκέμβριος 1971]

B. Νόμιμος Τύπος - Ημερήσιος³⁴²

Αθηναϊκή [Ιούλιος 1974 – Οκτώβριος 1974]

Ακρόπολις [Αύγουστος 1968 – Φεβρουάριος 1975]

Απογευματινή [Αύγουστος 1968 – Αύγουστος 1974]

Η Αυγή [Μάιος 1976 – Μάιος 1979]

Το Βήμα [Αύγουστος 1968 – Μάιος 1980]

Η Βραδυνή [Αύγουστος 1969]

Ελεύθερος Κόσμος [Αύγουστος 1968 – Αύγουστος 1973]

Ελευθεροτυπία [Αύγουστος 1975 – Μάιος 1980]

Η Καθημερινή [Ιανουάριος 1975 – Αύγουστος 1978]

Τα Νέα [Αύγουστος 1968 – Μάιος 1980]

Νέα Πολιτεία [Οκτώβριος 1968 – Αύγουστος 1969]

Γ. Νόμιμος Τύπος – Περιοδικός

Αντί [Μάιος – Ιούνιος 1976]

Πολιτικά Θέματα [Μάιος – Ιούνιος 1976]

Ταχυδρόμος [Απρίλιος – Μάιος 1977]

³⁴² Στην αγκύλη, δίπλα στον τίτλο εφημερίδων και περιοδικών, αναγράφονται τα έτη για τα οποία χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα κάθε έντυπο.

Βιβλιογραφία

Boucheron, Patrick, *Τι μπορεί να κάνει η ιστορία. Εναρκτήριο μάθημα στο College de France*, μτφρ.: Γιάννης Μπαλαμπανίδης, Αθήνα : Πόλις, 2017

Burke, Peter, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, μτφρ.: Σπύρος Σηφακάκης, Αθήνα : Μεταίχμιο, 2009

Carlyle, Thomas, *Heroes and Hero-Worship*, Philadelphia : Henry Altemus, 1895

Carlyle, Thomas, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History. Rethinking the Western Tradition*, New Haven & London : Yale University Press, 2013

Cyrulnik, Boris, *Η γέννηση του ήρωα*, μτφρ.: Άννα Πλεύρη, Γιοβάννα Βεσσαλά, Αθήνα : Κέλευθος, 2018

Emerson, Ralph Waldo, *Representative Men*, Boston : Houghton, Mifflin and Company, 1884

Foucault, Michel, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ.: Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα : Πλέθρον, 2011

Gibson, Gregory, Hogan, Richard, et al. "The Making of Heroes : An Attributional Perspective", *Sociological Focus*, 40, No.1 (February 2007) : 72-97

Langlois, Denis, *Αλέκος Παναγούλης, το αίμα της Ελλάδας*, μτφρ.: Νεκταρία Θωμαδάκη, Στέλλα Χαριτοπούλου, Αθήνα : Παπαζήσης, 2017

Minuzzo, Nerio, *Εφτά χρόνια, τρεις μήνες, δύο μέρες*, μτφρ.: Θόδωρος Ιωαννίδης, Θεσσαλονίκη : Ποσειδώνας, 1974

Mosse, George L., *The Image of Man : The Creation of Modern Masculinity*, New York & Oxford : Oxford University Press, 1996

Nora, Pierre, "Between Memory and History: Les Lieux des Memoire", *Representations*, τχ. 26 (Special Issue: Memory and Counter-Memory), (άνοιξη 1989), σ. 7-24

Prestholdt, Jeremy, "Resurrecting Che: radicalism, the transnational imagination, and the politics of heroes", *Journal of Global History*, τ. 7 : τχ. 3 (Νοέμβριος 2012), σ. 506-526

17 Νοέμβρη, *Οι προκηρύξεις: 1975-2002. Όλα τα κείμενα της οργάνωσης*, Αθήνα : Κάκτος, 2002

Αθανασιάδης, Γιώργος, Μαρινάκης, Μάρκος, Τσίππρας, Κώστας, *Στη μνήμη του Αλέκου Παναγούλη [Ομάδα συναγωνιστών]*, Αθήνα : Καστανιώτης, 1977

Αναγνωστάκης, Μανόλης, Αναγνωστάκη, Νόρα, Αργυρίου, Αλέξανδρος, Βαλτινός, Θανάσης και άλλοι, *Δεκαοχτώ Κείμενα*, Αθήνα : Κέδρος, 1970

Βαλντέν, Σωτήρης, *Δικτατορία και αντίσταση 1967-1974. Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα : Θεμέλιο, 2018

Γούναρης, Βασίλης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων. Οι Καπετάνιοι, τα Παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα : Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014

Βασιλικός, Βασίλης, *Σαρξ και Μαρξ, Οδοιπορικά, Μονόλογοι, Το σοκ της φύσης, Ο Παναγούλης ζει*, Αθήνα : Γ. Λαδιάς, 1977

Βασιλικός, Βασίλης, *Ανεπίδοτη επιστολή στον Αλέξανδρο Παναγούλη*, Αθήνα : Καστανιώτης, 1977

Βασιλικός, Βασίλης, *8 ½ Πρόζες, μυθολασίες, ντοκουμέντα. Τόμος πρώτος: 1968-1970*, Αθήνα : Παπαζήσης, 2012

Βερυβάκης, Ελευθέριος, Γιώτας, Ευστάθιος, Κλωνιζάκης, Ιωάννης και άλλοι, *Αλέξανδρος Παναγούλης. Πρωταγωνιστής και βάρδος της αντίστασης*, Αθήνα : Λιβάνης, 2008

Βούλτεψης, Γιάννης, *Η άγνωστη τραγωδία του Αλέκου Παναγούλη*, Αθήνα : Ισοκράτης, 1984

Βούλτεψης, Γιάννης, *Ο Παναγούλης και οι «άλλοι»*, Αθήνα : Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος, 2003

Γιώτας, Στάθης, *Μνήμες και στοχασμοί από την δικτατορία και την μεταπολίτευση*, Αθήνα : Παπαζήσης, 2011

Γκρασιάν, Μπαλτάσαρ, *Ο ήρωας*, μτφρ.: Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, Αθήνα : Opera, 2019

Γλυνίδου, Εύη, *Καταγγελία. Αφιέρωμα στον Αλέκο Παναγούλη*, Αθήνα : ιδιωτική έκδοση, 1987

Γρηγοριάδης Σόλων, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Αθήνα : Polaris – ειδική έκδοση για την Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 2011, τ. 9

Δουκίδου, Λένα, *Τι πέτυχε η αντίσταση στη δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα : έκδοση της *Εφημερίδας των Συντακτών*, 2017

Δρουσιώτης, Μακάριος, *Η «εισβολή» της χούντας στην Κύπρο. Η ανάμειξη Παναγούλη. Οι απόπειρες κατά του Μακαρίου*, Αθήνα : Στάχυ, 1996

Δρουσιώτης, Μακάριος, *Δύο απόπειρες και μία δολοφονία. Η χούντα και η Κύπρος: 1967-1970*, Λευκωσία : Αλφάδι, 2009

Ζώρας, Γεράσιμος, «Ο Pasolini προλογίζει τα ποιήματα του Παναγούλη», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 38 (2006-2007), σ. 173-180

Καββαδίας, Νίκος, *Μαραμπού*, Αθήνα : Άγρα, 1990 (πρώτη έκδοση: Κύκλος, 1933)

Καμβύσης, Τίμος, *Ύμνος και θρήνος για τον Αλέξανδρο Παναγούλη*, Αθήνα : Αρμός, 1999

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα : Τα Νέα, 2017

Καραμυλλίδης, Λέανδρος, *Η δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη και η νομική αντίσταση κατά και μετά τη Δικτατορία*, Αθήνα : Περιοδικός Τύπος Α.Ε., 1980

Κάτρης, Γιάννης, *Η Γέννηση του Νεοφασισμού στην Ελλάδα, 1960-1970*, Αθήνα : Παπαζήσης, 1974

Κορνέτης, Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφρ.: Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα : Πόλις, 2015

Κούκη, Ελένη-Αργυρώ, *Πολιτικές για τον έλεγχο του εθνικού παρελθόντος από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου. Ιστορικές επέτειοι και μνημεία της Επταετίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2016

Κούλογλου, Στέλιος, *Μαρτυρίες από τη δικτατορία και την αντίσταση*, Αθήνα : Εστία, 2017

Κουλουμπής, Θεόδωρος Α., *...71...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού*, μτφρ.: Νικηφόρος Σταματάκης, Αθήνα : Πατάκης, 2002

Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα : Πόλις, 2007

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου : 1912-1920», *Μνήμων*, τ. 12 (1989), σ. 89-116

Μαρδάς Κώστας, *Αλέξανδρος Παναγούλης. Πρόβες Θανάτου*, Αθήνα : ιδιωτική έκδοση, 1997

Μελετόπουλος Μελέτης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Αθήνα : Παπαζήσης, 2008 (πρώτη έκδοση: 1996)

Μπενάς, Τάκης, *Της Δικτατορίας 1967-1974. Μνήμες νωπές της τρίτης τραγωδίας του τόπου μας και του καιρού μας*, Αθήνα : Θεμέλιο, 2007

Παλούκης, Κώστας, «Οι σύγχρονες αναπαραστάσεις για τον Ιωάννη Καποδίστρια και μια ανατομία της διακυβέρνησής του», *Τετράδια μαρξισμού*, τχ. 6 (άνοιξη 2018), σ. 241-254

Παναγούλης, Αλέξανδρος, *Τα Ποιήματα*, Αθήνα : Παπαζήσης, 2010 [συμπληρ. έκδοση]

Παπαδόπουλος, Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι - συνεντεύξεις - δηλώσεις - μηνύματα και εγκύκλιοι από 29 Ιουλίου 1968 έως 31 Ιανουαρίου 1969*, Αθήνα : Γενική Διεύθυνση Τύπου, 1969, τ. Γ'

Πεπονής, Αναστάσης Ι., *1961-1981, Τα γεγονότα και τα πρόσωπα*, Αθήνα : Λιβάνης, 2002

Πλωρίτης, Μάριος, *Πολιτικά 1975-1976*, Αθήνα : Θεμέλιο, 1980

Ροδάκης, Περικλής (διεύθυνση έκδοσης), *Οι Δίκες της Χούντας: Πλήρη πρακτικά. Οι Δίκες των Βασανιστών*, Αθήνα : Δημοκρατικοί Καιροί, 1976

Σακελλαρόπουλος, Τάσος, «Αντίσταση 1967-1974. Πολιτική πίεση - δυναμικές ενέργειες», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974*, τ.9, Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ.135-142

Συμβούλιου της Ευρώπης, Έκθεση, *Βασανιστήρια, βασανιστές και βασανισμένοι στην Ελλάδα της Χούντας*, μτφρ.: Πέτρος Πεντελικός, Γιώργος Γιαννακάκης, Αθήνα : Μνήμη, 1974

Τσακυράκης, Σταύρος, «Από πού κι ως πού όλοι οι αγώνες είναι δίκαιοι;». *Μια συζήτηση με τον Απόστολο Δοξιάδη για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα : Μεταίχμιο, 2018

Τσακυράκης, Σταύρος, *Δικαιοσύνη, η ουσία της πολιτικής*, Αθήνα : Μεταίχμιο, 2019

Φαλάτσι, Οριάννα, *Συνάντηση με την ιστορία*, μτφρ.: Έρη Κανδρή, Αθήνα : Πάπυρος, 1976

Φαλάτσι, Οριάννα, *Ένας Άντρας*, μτφρ.: Τασούλα Καραϊσκάκη, Αθήνα : Εξάντας, 1980

Φλέμινγκ Αμαλία, *Προσωπική κατάθεση*, μτφρ.: Νίκος Φωκάς, Αθήνα : Εστία, 1995

Φυντανίδης, Σεραφείμ, *31 αξέχαστα χρόνια στο ξύλινο τιμόνι της «Ελευθεροτυπίας» και της «Κυριακάτικης Ε»*, Αθήνα : Πατάκης, 2014

Χατζηδάκης, Μάνος Ν., *Αποκαλύπτουμε την «Αντίσταση» 1967-1973. Από τους «νεοαντιστασιακούς» στην «γενιά» του Πολυτεχνείου*, Αθήνα : Πελασγός, 2017

Χατζόπουλος, Αχιλλέας, *Οι δέκα μέρες του Μάη*, Αθήνα : Παπαζήσης, 1976